

ZENA

U RAZVOJU SOCIJALISTIČKE
SAMOUPRAVNE JUGOSLAVIJE

Vida Tomšič

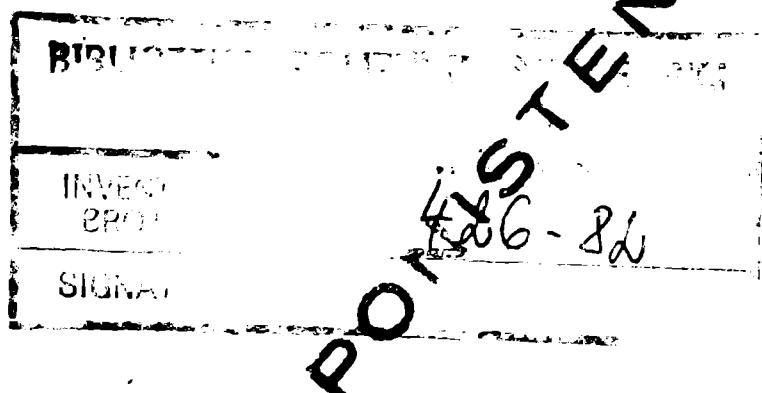
JP

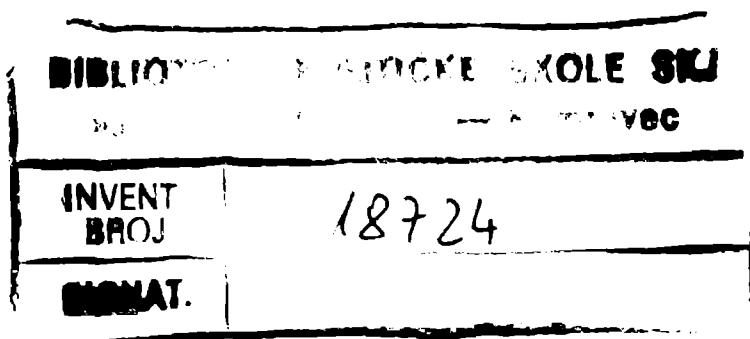

Vida Tomšič

ZENA

**U RAZVOJU
SOCIJALISTIČKE
SAMOUPRAVNE
JUGOSLAVIJE**

Izdavač: Novinsko-Izдавачка радна организација Jugoslovenska stvarnost
— OOУR Jugoslovenski pregled; Generalni direktor: Dragoljub Vujić;
Главни и одговорни уредник: Božidar Đurović; Уредник: Branka Vides;
Језички редактор: Milorad Simonović; Опрема: Nenad Čonkić; Korektor:
Zorka Jančić; Штампа: Srboštampa, Dobračina 8, Beograd 1981.

Sadržaj

Predgovor 5

Uvod 9

Istorijski korenji 15

Diskriminacija žena u staroj Jugoslaviji (1918—1941) 15

Radnički pokret i borba za ravnopravnost žena 19

Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija 23

Revolucionarne promene i ostvarenja 31

Glavna obeležja razvoja socijalističkog samoupravljanja 33

Društveno-ekonomsko uređenje SFR Jugoslavije 36

Samoupravljanje i društvena svojina 36

Osnovna organizacija udruženog rada 39

Samoupravna interesna zajednica 40

Mesna zajednica 42

Planiranje razvoja 45

Od predstavničkog do delegatskog političkog sistema 46

Uloga subjektivnih društveno-političkih snaga 51

O nekim rezultatima razvoja 55

Teorijske osnove procesa emancipacije žene 59

O teorijskim osnovama društvene akcije 59

Stvaralačka primena marksizma 63

Nosioci političke akcije 70

Uloga ženskih organizacija 75

Uloga zakonodavstva u menjanju društvenog položaja žena 85

Zapošljavanje, obrazovanje, zdravstvo 89

Industrijalizacija i urbanizacija 89

Neke karakteristike zapošljavanja žena 91

Zapošljavanje žena na privremenom radu u inostranstvu 97

Zaštita zaposlenih žena 98

Žene u razvoju poljoprivrede i sela 104

Obrazovanje 113

Socijalna politika i zdravstvena zaštita 120

Brak, porodica, domaćinstvo, dečja zaštita 127

Preobražaj porodice 127

Društvena zaštita dece 135

Demografska kretanja 140

Razvoj planiranja porodice 142

Ustavno pravo o slobodnom odlučivanju o rađanju dece 144

Međunarodna saradnja 149

Međunarodna aktivnost Konferencije za pitanja društvenog položaja žena Jugoslavije 150

Svetska godina stanovništva 152

Međunarodna godina žena i Dekada UN za žene 153

Nesvrstani za uključivanje žena u razvoj 157

Prilozi 161

Pregled pravnog uredenja od osobitog značaja za pravni položaj žena u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji **161**

Spisak zakona od posebnog značaja za pravni položaj žena u Jugoslaviji **173**

Rezolucija Skupštine SFRJ o unapređivanju položaja i uloga žene **177**

Osnovni statistički podaci o ženi u jugoslovenskom društvu **193**

Predgovor

Publikacija koju objavljujemo pod naslovom *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije* jeste prerađeno izdanje nacionalne studije koja je na traženje Sekretarijata Organizacije ujedinjenih nacija bila izrađena povodom teme »Žena i razvoj« kada se ta tema početkom sedamdesetih godina razmatrala u Komisiji ECOSOC-a za socijalni razvoj kao prilog razradi strategije Druge dekade razvoja OUN (1970—1980). Taj jugoslovenski prilog bio je objavljen u časopisu »Žena danas« 1973. godine u broju 270, pod naslovom »Žene Jugoslavije u privrednom i društvenom razvoju zemlje«.

U toku 1975. godine, koju je Organizacija ujedinjenih nacija proglašila Međunarodnom godinom žena, Konferencija za pitanja društvenog položaja žena Jugoslavije podstakla je izradu nove publikacije o društvenom položaju žena Jugoslavije. Ranije publikacije ove vrste su vremenom bile prevaziđene. Interesovanje koje je u svetu pobudila tema Međunarodne godine i tekuće Dekade OUN za žene: »Ravnopravnost, razvoj, mir« zahtevala je donekle nov način prikazivanja položaja žene odnosno puteva ostvarivanja njene ravnopravnosti u okviru razvoja zemlje. Autor pomenu te informacije koja je pisana za OUN zamoljen je da pripremi novu publikaciju.

U toku rada na ovoj knjizi pokazalo se da je zadatak osavremenjivanja ranije informacije, iako na prvi pogled jednostavan, u stvari prilično težak. Upitnik OUN prilagođen potrebama uporednog prikaza raznih zemalja prema kojem je bila rađena prva publikacija, nije sadržao pitanja o mnogim specifičnostima naše zemlje, koje je trebalo prikazati da bi se razumela celina.

Razmatranje činilaca i činjenica u vezi s menjanjem položaja žene i doprinosa žene integralnom razvojnom procesu zemlje složen je zadatak. Učinjen je pokušaj da se sažeto prikaže celokupnost društvenih i političkih odnosa, naročito u sklopu promena koje su pratile donošenje Ustava SFRJ od 1974. godine i koje prate njegovu primenu. O tome sada postoji obilje građe. Pored političkih, ima mnogo i naučnih studija, prikaza, rasprava, statističkih i drugih podataka o razvoju SFRJ. Zatim, obeležavanje Međunarodne godine žene, Dekade OUN za žene i Međunarodne godine deteta podstaklo je mnogobrojne nove izveštaje, analize, naučne radove, rasprave o položaju žene, porodi-

ce, deteta. U tom okviru značajne rasprave vođene su u Skupštini SFRJ 1978. godine u toku donošenja posebne Rezolucije o ostvarivanju ravnopravnosti žena.

Iz napred iznetog istorijata nastanka ove knjige vidi se da je autor pokušao da u njoj odgovori pre svega na pitanja koja su postavljana u toku naše aktivnosti u Organizaciji ujedinjenih nacija, u kojoj sve više raste interesovanje za iskustva pojedinih zemalja. Ona je nastala i iz drugih potreba međunarodne aktivnosti naših društveno-političkih organizacija. Zbog toga je ova knjiga izdata najpre na engleskom i francuskom jeziku. Međutim, još u toku rada na tekstu pokazala se potreba da se i na našim jezicima izda ovakav kraći prikaz položaja i uloge žene u razvitku jugoslovenskog društva, u kojem radnička klasa postavlja i rešava i žensko pitanje kao deo dubokih društvenih promena u procesu borbe za oslobođenje rada. Tu borbu ćemo uspešnije voditi ukoliko svoja sadašnja dostignuća i probleme koje ona sobom nosi shvatamo kao plod proteklih borbi. U raspravljanjima o mnogim savremenim pitanjima našeg razvoja sve više se pokazuje potreba za dubljim poznavanjem naših dosadašnjih napora i odgovora koje smo na i danas goruća pitanja već dali u prošlosti. Iako u publikaciji ima za našeg čitaoca dosta svakako poznatih informacija, iako ona mestimično uprošćeno prikazuje veoma složen i komplikovan razvojni put nove Jugoslavije, čini nam se da ona može poslužiti kao koristan priručnik i društveno-političkim radnicima koji istupaju u međunarodnim kontaktima i mlađim generacijama, koje treba da sagledaju duboke veze između pojedinih aspekata društveno-političkog procesa izgradnje socijalističkog samoupravnog društva i borbe za nove međuljudske odnose u našoj zemlji, koji se ne bi mogli izgrađivati bez suštinskih promena u društvenim odnosima, bez prava na samoupravljanje kao osnove svih sloboda i svih prava radnih ljudi i građana u našem socijalističkom društvu i bez definitivnog raskida sa svim ostacima i naslagama prošlosti i napuštanja »kraćeg puta« ostvarivanja prava i sloboda birokratsko-tehnokratskim rešenjima.

Pošto nije bilo moguće — a nije ni zadatak ovakve publikacije — da prezentiramo svu građu, izdvojena su samo najvažnija pitanja da bi se globalno prikazale celina razvojnog procesa i suština jugoslovenskih nastojanja u izgrađivanju samoupravne socijalističke društvene zajednice ravnopravnih naroda i ljudi.

U toku rada korišćen je obiman štampani materijal, koji smo citirali kada je neposredno upotrebljen. O tome kako treba prikazati neka pitanja vođeni su razgovori s društveno-političkim radnicima. Teško bi bilo navesti sve pisane izvore i zahvaliti svima koji su mi pomogli u izradi ove publikacije. Pristup osnovnom sadržaju i njegova prezentacija su takvi da je bilo neophodno konsultovati šlri krug drugarica i drugova. Međutim, ovde se mora istaći saradnja koju su već od rada na prvoj informaciji za OUN u celom ovom radu neposredno pružale Hristina Pop-Antoska i Ika Kekić. Isto tako, treba istaći pomoć dr Vide Čok, Dušanke Kovacević i Sane Salahović.

Najzad, treba pozdraviti inicijativu izdavačkih preduzeća »Delavska enotnost« i »Naša žena« (Ljubljana), koja su ovu knjigu izdala na slovenačkom jeziku, i odluku »Jugoslovenskog pregleda« (Beograd) da je izda i na srpskohrvatskom jeziku.

Za slovenačko i srpskohrvatsko izdanje tekst je uneškoliko dopunjeno novim podacima.

Autor

Uvod

U ovoj publikaciji prikazujemo napore i dostignuća na putu k punoj ravnopravnosti žena u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Naše viđenje borbe za ravnopravnost i emancipaciju žena zahtevalo je da prikažemo tu borbu u istorijskoj perspektivi i kao sastavni deo borbe radničke klase i radnog naroda za socijalno i nacionalno oslobođenje. Što se tiče ciljeva i metoda borbe za ravnopravnost žena, smatramo da je potrebno stalno postavljati pitanje: ravnopravnost u odnosu na koga i u kom pogledu? Ako pokušamo da odgovorimo na tako postavljeno pitanje, odmah možemo utvrditi da se ne radi samo o nekim formalnim pravima žena koja bi ih izjednačavala s postojećim pravima muškaraca. Poznato je da i muškarci, naročito radniči, radni seljaci i radna inteligencija u određenim društvenim uslovima ne uživaju sva prava, odnosno da su mnogi i obespravljeni. Prema tome, nema ljudske emancipacije ako ona ne obuhvata oba pola. Zato nije moguće prikazivati borbu protiv neravnopravnosti žena izvan okvira zajedničke borbe radničke klase i svih naprednih društvenih snaga za ostvarenje svih čovekovih prava. U ovoj knjizi ćemo pokušati da pokažemo kako su se postavljali ciljevi borbe i kojim putem odnosno kako su se oni ostvarivali u Jugoslaviji.

I. Smatrali smo da je nužno da prikažemo ekonomске i društveno-političke prilike u staroj Jugoslaviji (1918—1941) i narodnooslobodilačku borbu (1941—1945) da bi se shvatilo iz čega je izrastala samoupravna zajednica naroda i narodnosti. Pri tom posebno ukazujemo na sledeće:

— kakve su bile prilike u ekonomski i društveno nerazvijenoj zemlji koje su tražile duboke i svestrane društvene promene koje vladajući buržoasko-monarhistički krugovi u staroj Jugoslaviji nisu bili spremni da izvrše. Radni narod je izgubio svaku nadu da će mu kapitalistička vladavina dati hleba, pravdu i demokratske slobode;

— kako su te prilike uslovile svesnu, organizovanu borbu radničke klase na čelu svih radnih masa za ostvarenje dostoјnjeg života, za istinsku nacionalnu i ekonomsku ravnopravnost. Radnička klasa je istovremeno zahtevala i ravnopravnost žena. Saznanje osnivača naučnog socijalizma da su nužni ukidanje diskriminacije žena i uključivanje ostvarivanja njihove ravnopravnosti u zajednički program, postepeno su prihvatali svi pravlji borci za čovekovu emancipaciju, za oslobođenje rada i

za nove društvene odnose. Tako su i one žene koje su se do tada odvojeno borile za politička prava žena mogle utkati svoje ciljeve u zajedničku borbu radnih ljudi za korenite ekonomiske, društvene i političke promene;

— kako je u teškim unutrašnjim i međunarodnim uslovima jedino Komunistička partija Jugoslavije bila sposobna da rukovodi borbom kada su sve građanske parlamentarne stranke pošle putem izdaje naroda i povezale se s fašističkim okupatorima da bi branile svoje privilegovane društvene pozicije. Komunistička partija je došla na čelo borbe za novo društvo ne samo zato što je imala jasna teorijska i programska gledišta već i zato što je svaki član te proganjane organizacije bio spreman da se bori za proklamovane ciljeve i po cenu svoga života.

S narodnooslobodilačkom borbom i socijalističkom revolucijom (1941—1945) nastupilo je prelomno razdoblje, u kojem je na našem tlu, na tlu okupirane i rasparčane Jugoslavije, pod rukovodstvom Komunističke partije podignut opšti narodni ustanak i kad se formirala najšira politička masovna organizacija — Narodnooslobodilački front za borbu protiv stranih okupatora i za oslobođenje domovine. Zato je narodnooslobodilačka borba od svog početka imala karakter narodne, u suštini socijalističke revolucije, u kojoj su pored klasno svesnih radnika masovno učestvovale sve rodoljubive demokratske snage, i to u svim oblicima borbe — od političke do vojničke. Žene su se borile iz istih pobuda kao i muškarci, ali ih je pored toga privlačila i odlučnost vodećih snaga narodnooslobodilačke borbe da u isto vreme afirmišu punu ravnopravnost polova. U borbi ravnopravnost je postajala stvarnost u redovima boraca i u novom društvenom sistemu koji je nastajao iz borbe. Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta poklanjalo je veliku pažnju sadržajima i oblicima rada među ženama i organizovanom učešću žena u borbi jer je bilo ubedeno da je učešće žena od odlučujućeg značaja za uspeh partizanske, revolucionarne borbe, kao i za buduću organizaciju društva.

II. Najveći deo ove knjige posvećen je informaciji o posleratnom periodu revolucionarnih promena i dostignućima ekonomskog razvijanja i ostvarivanja programskih ciljeva u društvenoj izgradnji socijalističkog samoupravnog društva. Prikazani su međusobno uslovljeni procesi: razvoj socijalističkog političkog sistema, ekonomski razvoj zemlje i proces oslobođenja rada kao odlučujući faktor i za emancipaciju žena. Pošto smo želeli da prikažemo kako nastaju temelji novog položaja rad-

nika i građanina, koji su istovremeno i temelj novog položaja žene u društvu i porodici, u ovom poglavlju se naročito zadržavamo na onim promenama koje naučni socijalizam smatra fundamentalnim za potpuno ukidanje diskriminacije žena. Te promene su: ukidanje privatne svojine na sredstva za proizvodnju i uvođenje društvene svojine kao osnove samoupravljanja; ubrzani ekonomski i društveni razvoj, koji omogućava uključivanje žena i muškaraca u udruženi rad i postepeno isčezavanje privredne funkcije porodice; razvijanje onih samoupravnih i političkih društvenih institucija preko kojih udruženi radnici i građani postepeno ovlađavaju celokupnom društvenom reprodukcijom i u tom okviru podruštvljavaju funkcije porodice i domaćinstva.

III. Posebna glava namenjena je teoriji i praksi usmeravanja procesa emancipacije žena. Na bazi učenja klasičnog naučnog socijalizma, ukazujemo na stvaralačku primenu marksizma u Programu SKJ i na akciju subjektivnih snaga našeg društva.

Programski ciljevi su već velikim delom našli svoje mesto u političkom i ekonomskom sistemu, kako je to utvrđeno Ustavom i zakonskim propisima, i u akciji političkih snaga koje usmeravaju društveni razvoj. Dugo-ročni proces kojim se ostvaruje ukidanje diskriminacije žena i afirmašu sva ljudska prava ne može se razvijati sam od sebe kao stihiski proces materijalnog razvijanja, iako je ubrzan ekonomski razvoj neizostavan uslov svih promena. Zbog toga ukazujemo na sve poluge i nosioce promena od društveno-političkih organizacija do zakonodavnih mera.

IV. Pošto je težište u našem pristupu stavljen na prikazivanje idejno-političkih osnova funkcionisanja samoupravnog socijalističkog društvenog sistema, što zadiže u pitanja koja su značajna za ostvarivanje ravnopravnosti žena, dati su kraći prikazi pojedinih područja — od ekonomskog do međunarodnog. Svesni smo da bi bilo korisno govoriti više o industrijalizaciji i urbanizaciji, o zapošljavanju žena, o zaštiti na radu, o razvitku poljoprivrede i sela, o obrazovanju i o zdravstvenoj zaštiti i socijalnom osiguranju na osnovu postojećih i možda novih analiza. Ipak smatramo da tekst ove publikacije, dopunjen statističkim tabelama i pregledom pravnih propisa, omogućava uvid u dosad postignuti stepen razvijanja. Mislili smo da je od šireg značaja da ukažemo i na neka pitanja, iako naoko izgledaju sltnija, o kojima se sada vodi rasprava u našoj javnosti (npr. o karakteru zaštitnih mera u korist žene radnice i slično).

V. Isto tako, u poglavlju o braku, porodici, domaćinstvu i dečjoj zaštiti ostajemo više na opisivanju razvoja političkih gledišta i pravnog razvijanja i ukazujemo na sadašnja ustavna i zakonska rešenja, dok je dokumentacija u brojkama, diliagramima i slično zapostavljena. Unekoliko opširnije informišemo o razvoju planiranja porodice sve do 1974. godine, kada je u Ustavu SFRJ i u ustavima svih republika i pokrajina opredeljena sloboda odlučivanja o rađanju kao novo čovekovo pravo.

VI. U poglavlju o međunarodnim vezama ograničavamo se na prikaz onih aktivnosti koje se neposredno povezuju s temom žena, iako smo potpuno svesni odlučujućeg značaja svih međunarodnih akcija koje danas vode nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju za promenu današnjeg položaja naroda i pojedinaca. Borbu za novi međunarodni, ekonomski i politički poredak sagledavamo kao najbolji okvir u kojem moraju naći mesta sve specifične međunarodne delatnosti i veze ženskih organizacija ili drugih faktora koji se bave problemima položaja žena. Izdvojeno razmatranje ženskih problema i u svetskim dimenzijama moglo bi imati samo suprotan efekat. Ali bi nas tema o međunarodnim odnosima uopštedaleko odvela, pa se zbog toga i u tom delu daje samo uža Informacija.

* * *

Najzad, čitaocu treba dati dopunsko objašnjenje i upozorenje. Samo uzgredno i nepotpuno upozoravamo na znatne razlike unutar Jugoslavije, na razlike između republika i pokrajina u materijalnom razvitku, u istoriji, kulturi, tradicijama, koje često posebno utiču na položaj žena. Ipak te razlike nisu suštinske, jer nisu kvalitativne prirode. To su razlike u stepenu razvijenosti pojedinih sredina, koje traže posebne napore za adekvatnu konkretizaciju opšteprihvaćenih i ustavno zagarantovanih prava u vlastitim uslovima.

Jugoslavija kao veoma nerazvijena i u ratu opustošena zemlja počela je posle drugog svetskog rata da se ubrzano razvija. Zbog svoje raznolikosti, ona u tom procesu deli na jednoj strani, sudbinu zemalja koje su tek izišle iz naturalnih odnosa, a na drugoj strani, u unekoliko razvijenijim delovima zemlje deli sudbinu zemalja u kojima je industrijalizacija već u usponu. Tako su se na dnevni red postavljali negde više problemi nepismenosti, zaostale poljoprivrede, visokog nataliteta i visokog mortaliteta, dok su u drugim delovima imali prednost problemi žena-radnica, problemi kvalifikacija, zaštite na radu, dečja zaštita i tome slično.

U nastojanju da što jednostavnije prikažemo opšte tokove razvoja koji važe za celu zemlju, ostavili smo po strani neke specifičnosti pojedinih delova višenacionalne federacije. Pokušali smo da pre svega istaknemo naša osnovna iskustva o mogućim putevima rešavanja konflikta između rada i materinstva u izgrađivanju društvenog sistema socijalističkog samoupravljanja. Ipak nam se učinilo da dosadašnja iskustva naše zemlje opravdavaju napor da istaknemo ciljeve, da prikažemo neka dostignuća i otvorena pitanja kao prilog razmeni iskustava s drugim zemljama, a istovremeno i razmatranju ove teme na međunarodnom planu.

Uvereni smo da će prilozi u ovoj knjizi upotpuniti saznanja čitalaca. U prvom redu skrećemo pažnju na rad Milana Gasparija *Pregled pravnog uređenja od osobitog značaja za pravni položaj žena u SFRJ* s popisom odgovarajućih zakona. Priložene su statističke tabele kao deo statističkih podataka koje je u izboru, stručnoj obradi i redakciji Hristine Pop-Antoske izdao kao posebnu publikaciju Savezni zavod za statistiku za Deseti međunarodni seminar Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije (1977). Sada su te tabele dopunjene novim podacima.

U prilogu se nalazi potpun tekst Rezolucije Skupštine SFRJ od marta 1978. godine, koja predstavlja u izvesnom smislu nacionalnu strategiju napora za brže prevazilaženje prepreka na putu punog ostvarenja ravno-pravnosti žene i muškarca.

Istorijski korení

Diskriminacija žena u staroj Jugoslaviji (1918—1941)

Jugoslavija kao jedinstvena država (u početku pod nazivom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a kasnije Kraljevina Jugoslavija) nastala je posle prvog svetskog rata 1918. godine. U nju su ušle Srbija i Crna Gora (do tada samostalne države), Hrvatska, Bosna i Hercegovina, veći deo Slovenije, Vojvodina, veći deo Makedonije, koje su do tada odnosno do balkanskog rata bile pod vlašću bivše Austro-Ugarske ili Osmanskog Carstva. Teritorija Jugoslavije vekovima je bila raskrsnica između Istoka i Zapada, između hrišćanske i islamske civilizacije, poprište mnogih ratova, ustanaka i pokreta za oslobođenje. Dok su neka područja zemlje pod vlašću Austro-Ugarske bila delimično uključena u tokove evropske industrijalizacije i feudalni odnosi u njima bili u glavnom već prevaziđeni, u južnim krajevima, koji su gotovo pet stotina godina bili pod Osmanskim Carstvom, ostaci feudalizma istočnjačkog tipa održali su se sve do drugog svetskog rata.

Stvaranje zajedničke države bilo je težnja naroda koji su se u njoj ujedinili i koji su očekivali da će u toj zajednici postati jači i sposobniji da se odupiru stranim osvajačima, da će ekonomski, kulturno i uopšte brže napredovati. Radnici i buntovni seljaci koji su se vraćali s frontova prvog svetskog rata, a mnogi i pod uticajem oktobarske revolucije 1917. u Rusiji, tražili su, i dublje društvene promene, ali se u toj novoj državi nisu ostvarile ni nacionalne ni socijalne težnje širokih narodnih slojeva. Tako su se države i narodi udružili u novu državnu tvorevinu na različitim stepenima svog privrednog i kulturnog razvitka, s različitim jezicima, pismima, religijama, običajima itd., ali to nije bilo uzrok teške situacije koja je zavladala u zemlji. Kraljevnu Jugoslaviju su već od njenog nastanka razdilale teške društvene i političke protivrečnosti. Vladavina velikosrpske monarhističke buržoazije, u saradnji s hrvatskom i slovenačkom buržoazijom i buržoazijom ostalih naroda, zasnivala se na surovom kapitalističkom iskorisćavanju seljaka i radničke klase. Kao sastavni deo ekonomске eksploracije i kao metod razjedinjavanja radnih ljudi, zaoštravani su i međunacionalni odnosi. Pod parolom nacionalnog jedinstva negiralo se postojanje pojedinih naroda i narodnosti, a njihovi pripadnici su diskriminisani.

Reakcionarnim zakonima i policijskim progona vlastodršci stare Jugoslavije su nastojali da onemoguće svaki demokratski narodni pokret i da što je moguće više ometaju sindikalno organizovanje. Žestoko su proganjali političko udruživanje radnika, osobito u Komunističku partiju Jugoslavije, koja je 1921. godine bila zbranjena. Godine 1929. ukinut je nepotpuni parlamentarni sistem i zavedena vojno-monarhistička diktatura s obeležjima fašističkog sistema, da bi se nekoliko godina kasnije opet uspostavila — ali u obliku prave karikature — krnja parlamentarna demokratija. Policija i vojska su štitile kapitalističko uređenje, u kojem su eksplorisani radni ljudi svih nacionalnosti.

Uslovi života radnika i većne seljaštva bili su veoma teški. Jugoslavija je tada, krajem tridesetih godina, bila izrazito nerazvijena agrarna zemlja, s nacionalnim dohotkom od oko 110 dolara po glavi stanovnika. Prosečna godišnja stopa rasta nacionalnog dohotka u periodu od 1926. do 1939. iznosila je samo 2,1 odsto, neznatno više od stope prirodног priraštaja stanovništva, koja je iznosila 1,5 odsto i bila među najvišlma u Evropi. Tri četvrtine stanovništva živelo je od zaostale, pretežno naturalne poljoprivrede. Preovlađivalo je sitno seljačko gazdinstvo s niskom produktivnošću. Bolje poljoprivredno zemljište i bogate šume bili su u rukama malog broja veleposednika. Obećanja da će se izvršiti agrarna reforma nisu bila u potpunosti ispunjena za sve vreme postojanja stare Jugoslavije.

Ogromne rezerve radne snage u poljoprivredi, s malim mogućnostima zapošljavanja u Industriji i drugim delatnostima, dovode su do masovne nezaposlenosti. Veliki broj ljudi, naročito iz nerazvijenih delova zemlje, emigrirao je u zemlje Evrope i Amerike, posebno u SAD, i tamо tražio posao.

Udeo Industrije i rudarstva u ukupnom nacionalnom dohotku neposredno pre drugog svetskog rata bio je 16 odsto. Samo 24 od 1000 stanovnika bilo je zaposleno u Industriji.

Sve značajnije industrijske grane nalazile su se u rukama ili pod kontrolom stranog kapitala, koji je iskoristio jeftinu radnu snagu (naročito rad žena i dece) i prirodna bogatstva zemlje i ostvarivao visoke profite. Izvozile su se sirovine i poljoprivredni proizvodi. Jugoslavija je sve više tonula u polukolonijalni položaj. All uzrok krajnje bude najvećeg dela stanovništva nije bila samo privredna nerazvijenost zemlje. To je bio pre svega kapitalistički sistem u kojem se zemlja industrializovala i razvijala. Kapitalistička klasa, koja je nastala

pretežno od veleposednika, trgovaca i drugih tradicionalnih vladajućih slojeva, nastojala je da se brzom i bezobzirnom eksploatacijom što pre obogati. Zbog toga su radničke nadnlice bile veoma niske, a uslovi rada i života teški. Zdravstveno i socijalno osiguranje tako reći nije postojalo. Radnička klasa je svojom borbom teško postigla zakonsku zaštitu radnika u slučaju bolesti, invalidnosti i starosti, ali su i ta minimalna prava bila vešto izigravana. I zakoni o zaštiti radnika, trudnika i majki i o dečjoj zaštiti ostajali su samo mrtvo slovo na hartiji. U vreme ekonomskih kriza snižavane su ionako niske nadnlice, a radnici su masovno otpuštani s posla. Kao što je poznato i iz iskustava drugih zemalja, u periodu prvobitne akumulacije kapitalistička klasa se nije obazirala na sopstvena shvatanja o ulozi žene kao domaćice i majke, već je, kao manje zaštićenu i jeftiniju radnu snagu, sve više zapošljavala u industriji, naročito prerađivačkoj. Mnoge žene su bile zaposlene i kao služavke i većinom izložene najraznovrsnijem iskoriščavanju. U razdoblju od 1921. do 1926. godine procenat žena među radnicima u industriji gotovo se udvostručio, ali je ukupna zaposlenost žena ostala ipak niska. Godine 1939. bilo je zaposleno oko 200 000 žena ili 18 odsto ukupnog broja zaposlenih.

Žene su delile sudbinu naroda, ali su uz to posebno doživljavale političku i ekonomsku diskriminaciju. Nisu imale političkih prava, a za isti rad su dobijale manju platu. Diskriminacija žena bila je u svim krajevima zemlje tradicionalna i zvanično ozakonjena. Položaj žene u braku, porodici i društvu bio je u raznim delovima zemlje različito regulisan, već prema običajnom pravu i drugim pravnim i religioznim propisima koji su nastali u ranijim periodima. Međutim, razlike u zakonima i u dogmama glavnih verskih zajednica (pravoslavne, katoličke i islamske), sastojale su se više u stepenu diskriminacije žene nego u suštini te diskriminacije: žena je u svim slučajevima bila tretirana kao lice bez pune poslovne sposobnosti i stavljana je u zavisnost od oca, muža, brata ili čak sina. U Srbiji i Makedoniji primenjivao se stari srpski građanski zakonik koji je žene za vreme muževljevog života izjednačavao s maloletnicima i maloumnima. Kupovanje i prodavanje žena i mnogoženstvo bili su običaj kod muslimanskog življa. Vanbračna majka je svuda bila ponižavana, a vanbračno dete je bilo diskriminišano u toku celog svog života.

Položaj žena u svakodnevnom životu određivali su važeći pravni propisi, a stvarni odnosi su se oslanjali na dvostruki moral. Rad žene je duboko potcenjivan, a ma-

terinstvo je bilo idealizovano u granicama strogih pravila patrijarhalnog morala (tj. u zakonitom braku, uz požrtvovanu ulogu žene kao supruge, domaćice i majke).

U većem delu zemlje mogućnosti za školovanje bile su veoma slabe. Samo u Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini bilo je još u drugoj polovini XVIII veka uvedeno obavezno četvorogodišnje školovanje dece. Kraljevina Jugoslavija je zakonom zavela obavezno četvorogodišnje osnovno školovanje, ali ono nije bilo ostvareno u celoj zemlji do drugog svetskog rata. U mnogim krajevima nije bilo ni škola ni učitelja, a predrasude su, čak i tamo gde su postojale mogućnosti, često zabranjivale devojčicama svako školovanje. Tako je 1931. godine među muškarcima iznad 10 godina starosti bilo 32,2 odsto nepismenih, dok je taj procenat za žene iznosio 54,4. Prave razmere zaostalosti pokazuju se u regionalnim i nacionalnim razlikama: 1931. godine na Kosovu je 93,9 odsto žena bilo nepismeno, a u Bosni i Hercegovini 84 odsto. Neke profesije po zakonu su bile dostupne samo muškarcima (sudstvo), a u drugima su žene bile diskriminisane (u medicini).

U takvim uslovima žene su sve više isticale zahtev da se i njima učine dostupnim sve vrste škola i sve profesije i u isto vreme su zahtevale i pravo glasa i uopšte jednaka politička prava. To su po pravilu bile žene iz razvijenijih sredina i iz imućnijih slojeva, koje su stekle neko obrazovanje i mogle pratiti borbu žena evropskih zemalja, u kojima se krajem XIX i početkom XX veka razvijao građanski ženski pokret. Feministički pokret je nesumnjivo i u našoj zemlji uticao na buđenje shvatanja da je diskriminacija žena neodrživa, a posebno da je neodrživo zapostavljanje njihovog obrazovanja. Ali ostajući u okvirima postojećeg buržoaskog društvenog sistema, vodeći borbu protiv muškaraca i smatrajući da su njihove društvene privilegije i predrasude glavna smetnja za ravnopravnost žena, feministički pokret je potpuno zanemarivao klasnu suštinu neravnopravnosti žena. Tako je ovaj pokret ostao izolovan od većine žena, koje su zbog sve surovlje eksploracije postepeno shvatale da je njihova sudbina nerazdvojno povezana sa sudbinom radničke klase, kojoj one pripadaju, i da svoje oslobođenje mogu ostvariti samo u zajedničkoj borbi sa svojim drugovima radnicima, seljacima i ostalim potlačenim slojevima. Tu svest sticale su i širile u prvom redu radnice i žene radnika, koje su se sve više i sve organizovanije uključivale u radničku borbu i radnički pokret.

Radnički pokret i borba za ravnopravnost žena

Radnički pokret se kod jugoslovenskih naroda razvija s različitim intenzitetom zavisno od procesa industrijalizacije i od nekadašnje državne pripadnosti, a time i od organizacione povezanosti s radničkim pokretom u Austriji, Mađarskoj i Italiji. Zahtev za potpunom društvenom i ekonomskom ravnopravnosti žena istican je u Evropi, pa i u Jugoslaviji u isto vreme s prihvatanjem naučnog socijalizma Marks-a i Engelsa kao teorijske osnove za političku borbu radničke klase. Veliki značaj za razjašnjavanje ovog pitanja imali su radovi Augusta Bebela, naročito njegova studija *Žena i socijalizam* iz 1879. godine, borbena istupanja Klare Cetkin, Lenjinovi radovi i govori, kao i ostvarivanje ravnopravnosti žena u Sovjetskom Savezu posle pobeđe oktobarske revolucije.

S prodorom socijalističkih ideja i s razvojem radničkog pokreta žensko pitanje je sve više dobijalo opšti društveni značaj, a radnice su u organizovanoj borbi svih radnika počele da vode svoju dvostruku borbu: protiv kapitalističke eksploracije i za jednakost s muškarcima. U radničkim organizacijama, štrajkovima i drugim akcijama one su se zauzimale za priznanje jednakih prava na rad, na jednaku zaradu i za bolje uslove rada za sve radnike. Međutim, u pogledu teorijskog i praktičkog odnosa prema položaju radnica i budućnosti društva marksistička shvatanja se nisu uvek i svuda lako i brzo probijala ni u okvirima samog radničkog pokreta.

Veoma značajni su bili misao i delovanje velikog vizionara radničke samouprave Svetozara Markovića, koji je širio socijalističke ideje u ekonomski srazmerno nerazvijenoj sredini kakva je bila Srbija sedamdesetih i osamdesetih godina XIX veka. On je ukazivao na negativan uticaj patrijarhalnog porodičnog položaja žene ne samo na žene iz buržoaskih slojeva i na vaspitanje budućih pokolenja već i na celinu društvenih odnosa. On je pozivao na rešavanje ženskog pitanja i tvrdio (1871. godine) da je »pitanje ženskog oslobođenja nerazdvojno povezano s društvenim preobražajem u celini, s oslobođenjem čovečanstva od svih zašta, zabluda, tiranija i robovanja« i da »žensko pitanje nije za nas prerano, već da ga kao prvo treba staviti na dnevni red.«¹⁾

U okviru radničkih socijaldemokratskih organizacija počela su se osnivati ženska radnička društva, koja su se

¹⁾ Svetozar Marković, *Sebrane spisi*, II, »Kultura«, Beograd 1965, str. 402.

ograđivala od građanskog feminističkog pokreta zato što on nije uključivao u svoje programe i zahtev za ukidanjem eksploracije radništva. Jedan od istaknutih vođa Srpske socijaldemokratske partije — Dimitrije Tucović, po povratku s Međunarodne konferencije žena socijaldemokrata u Kopenhagenu (kojoj je prisustvovao kao delegat na međunarodnom socijaldemokratskom kongresu), na velikom socijalističkom zboru žena u Beogradu krajem 1910. godine podneo je izveštaj o radu konferencije, o značaju ženskog pokreta, o govoru Klare Cetkin i o odluci da se obeležava Međunarodni dan žena, Tada je formiran i Centralni sekretarijat žena socijaldemokrata²⁾.

Odmah posle ustanovljenja 8. marta kao Međunarodnog dana žena, već 1911. godine, u mnogim gradovima održane su masovne demonstracije radnih žena i radnika protiv eksploracije i za političku ravnopravnost žena. Od tada je 8. mart postao borbeni praznik radničkog, a kasnije i celog naprednog pokreta u Jugoslaviji.

U toku prvog svetskog rata žene su u pozadini zauzimale mnoga »muška« radna mesta, što je doprinosilo njihovoj društvenoj mobilizaciji i afirmaciji. Političari su pridavali sve veću važnost pridobijanju žena za svoje programe. Ali ostaje činjenica da su jedino radničke partije i socijalistički sindikalni pokret vodili borbu za punu ravnopravnost žena, zahtevajući promenu svih društvenih institucija od kojih je zavisilo sprovođenje ove ideje u život.

Posle prvog svetskog rata, nakon stvaranja nove države, ujedinili su se radnički pokreti raznih krajeva zemlje. Već na Osnivačkom kongresu Socijaldemokratske partije Jugoslavije (komunista) 1919. godine kao deo nove partije organizovan je jedinstveni ženski socijalistički pokret. U Statutu žena socijalista (komunista) se, između ostalog, kaže: »... Žene socijalisti (komunisti) usvajaju maksimalni i minimalni program Partije komunista Jugoslavije i smatraju sebe kao deo partijske celine. U isto vreme one isključuju svaku zasebnu organizaciju žena, a sebe smatraju tehničko-izvršnim odborom u agitaciji i organizovanju žena...«

Mada u dubokoj ilegalnosti, Komunistička partija Jugoslavije je tridesetih godina uspela da poveže radnički pokret i napredne snage svih naroda u borbi za demo-

²⁾ U uvodniku prvog broja lista »Jednakost«, organa tog sekretarijata (1. oktobra 1910) kaže se: »... Mi, radne žene ne možemo svesti svoje zahteve na program onih dama iz viših krugova koje bi hteli više prava za ženu, ali pod uslovom da se očuva današnje nepravično društveno uređenje, koje prava daje samo jednima, a drugima samo dužnost... Naša borba je samo jedan deo borbe socijalne demokratije kojoj prispadamo, jer će bolja budućnost suniti svemu ljudskom rodu ne iz borbe žena protiv ljudi, već iz energične i istrajnje borbe potlačenih društvenih klasa protiv njihovih ugnjetača...«

kratiju i za odbranu zemlje od sve veće spoljne opasnosti — nacističke Nemačke i fašističke Italije. Komunistička partija je okupljala sve slojeve naroda u revolucionarni demokratski antifašistički pokret, u borbu za odbranu zemlje, za zbacivanje vladajućeg režima, koji se sve više povezivao s fašističkim režimima i sam postajao sve više fašistički.

Komunistička partija Jugoslavije bila je jedina partija u zemlji koja se od početka izjasnila i zalagala za ravноправnost žena, svesna značaja svesti i aktivnosti žena u borbi za njihovo oslobođenje i za uspeh revolucionarne borbe u celini. Građanske stranke su nudile samo neznatne reforme i zataškavale probleme žena, a stvarno su bile protiv njihove ravnopravnosti navodeći kao osnovni razlog za to njihovu neprosvećenost. Priskrivajući sve suprotnosti kapitalizma, građanske stranke su idealizovale položaj žene kao domaćice i majke i nastojale da pomire žene s takvom sudbinom.

Svojim programom, koji se ograničavao na reformu položaja žena u granicama postojećeg sistema opšte diskriminacije i ugnjetavanja najširih narodnih slojeva, građanski feministički pokret nije uspeo da okupi brojnije članstvo. Među ženama koje je okupio — a to su bile većinom gradske žene iz srednjih slojeva i deo intelektualki — unekoliko je ipak doprinosio rađanju saznanja o neravnopravnosti žena. Ali kako su se klasni sukobi zaoštravali tako je i feminism, izdvajajući žensko pitanje iz celine gorućih društvenih problema, objektivno sve više navrtao vodu na mlin buržoazije. U mnogim građanskim ženskim društvima došlo je do diferencijacije, pa se deo njihovih članica, osobito mlađih, povezao s radničkim pokretom, naročito sredinom tridesetih godina, kada je nastao Narodni front kao opšteno narodni pokret protiv fašizma, za demokratizaciju i odbranu nezavisnosti zemlje.

Ekomska kriza i sve veća fašistička opasnost na granicama Jugoslavije i u samoj zemlji iziskivale su okupljanje svih demokratskih antifašističkih snaga na zajedničkom programu. Pošto se režim stare Jugoslavije, u strahu od vlastitog naroda, sve više oslanjao na osovnu Rim — Berlin — Tokio, Komunistička partija je, iako ilegalna, postala važan faktor okupljanja i mobilizacije narodnih masa, naročito posle 1937. godine, kada je na njeno čelo došao Josip Broz Tito. Partija je posebnu pažnju posvećivala političkoj aktivnosti među ženama. Postavljajući konkretna pitanja kao što su: jednaka plata za jednak rad, zaštita trudnica i majki, zaštita na radu, pravo glasa, uključivanje žena u po-

litički život i rešavanje životnih problema svih radnih ljudi, Komunistička partija je privukla u svoje redove veliki broj radnica, intelektualki, siromašnih seljanki, domaćica, ženske omladine, studentkinja i srednjoškolki.

Pod rukovodstvom KPJ niču različiti legalni oblici rada. Osnivaju se ženska društva, omladinske sekcije, ženski listovi. Žene-članovi KPJ ulaze u ženska društva, sindikate, sportska i kulturna udruženja i tu se zalažu za svestranu političku aktivnost žena.

Žene iz svih društvenih slojeva učestvovale su u akcijama za demokratizaciju zemlje, u borbi protiv fašizma, protiv sve veće skupoće i nestasice životnih namirnica koju je izazvao njihov povećani izvoz u fašističke zemlje, naročito u Nemačku. Radnice i žene radnika masovno su učestvovale u štrajkovima, a mnoge štrajkove su i same organizovale. Radničke žene su štitile od policije fabrike u kojima su strajkovali njihovi muževi, sakupljale su hranu za njih po selima i tako doprinosile povezivanju radničke borbe sa seljacima, izgrađivale jedinstvo radnika i seljaka.

Godine 1936. u celoj zemlji je bila organizovana akcija pod parolom »Za mir i slobodu«. Tada je, pored ostalog, prikupljeno preko 600 000 potpisa žena. Te godine je pokrenut časopis »Žena danas«, koji je vršio snažan uticaj na radne žene i mobilisao ih protiv preteće ratne opasnosti i fašizma. Akcija koju je povela »Žena danas« 1939. godine kad je pozvala sve ženske organizacije u zajedničku borbu za pravo glasa, imala je veliki politički značaj, jer je uspela da u ovoj akciji pokrene mase žena u gradovima i selima širom Jugoslavije.

Takva aktivnost žena zabrinula je tadašnji režim. Policija je upozoravala na to da »komunisti uvlače u svoje redove žene i posvećuju sve više pažnje ženskom pokretu« i zato je uvela posebne mere. Žene-članove KPJ, kao i sve komuniste, revolucionare i pripadnike radničkog pokreta vladajući režim je hapsio, mučio, zatvarao u tamnice i koncentracione logore. Pucanje u štrajkače i slični metodi obračuna bivali su sve češći u godinama pred drugi svetski rat. U neposrednim borbama za poboljšanje uslova rada i života radnice su, zajedno sa svojim drugovima, iskusile svu brutalnost fašističkih metoda vladajuće buržoazije, koja je upotrebila ceo državni aparat da bi zaštitila svoje klasne interese i svoje profite.

Neophodnost masovnijeg uključivanja žena u revolucionarni demokratski antifašistički pokret kao važan uslov

njegovog uspeha naročito je snažno istaknuta na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj ilegalno u oktobru 1940. godine u Zagrebu, samo nekoliko meseci pre fašističkog napada na Jugoslaviju. Konferencija je utvrdila platformu borbe KPJ u teškim godinama koje su dolazile.

Peta zemaljska konferencija KPJ imala je izuzetan značaj. Uoči sudbonosnih događaja drugog svetskog rata, koji su ugrozili čak i fizički opstanak naroda Jugoslavije, KPJ je bila idejno, politički i organizaciono spremna i rešena da se bori.

O potrebi uključivanja žena u revolucionarni pokret govorio je generalni sekretar KPJ Tito, a o tome je podnesen i poseban referat. Usvajanje jasnog programa komunista za uključivanje žena u borbu za zajedničke strategijske ciljeve i saznanje da bez njihove aktivnosti antifašistička narodnooslobodilačka borba ne može uspeti, imali su dalekosežan značaj za masovno učešće žena u narodnooslobodilačkoj borbi, za ostvarenje revolucionarnih ciljeva oslobodilačkog rata.

Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija

Razdirana unutrašnjim suprotnostima i trpeći spoljne pritiske, Kraljevina Jugoslavija nije odolela fašističkoj agresiji aprila 1941. godine i bila je bez znatnijeg otpora okupirana i raskomadana. Vladajuća buržoazija, kralj i veći deo vojne komande izdali su narod. Kralj i vlada su napustili zemlju, vladajuće buržoaske stranačko-političke strukture su se raspale, a delimično čak stupile u službu okupatora. Teritorija Jugoslavije bila je podeљena između četiri okupatora (Nemačke, Italije, Bugarske i Mađarske) na sedam okupacionih zona. Na nekim su nastale marionetske kvislinške državne tvorevine (npr. Nezavisna Država Hrvatska).

Komunistička partija Jugoslavije, koja je dvadeset godina bila proganjana i delovala ilegalno, ali je već u to doba stala na čelo demokratskog i revolucionarnog pokreta radnika, seljaka i intelektualaca — jedina je ostala uz narod i pozivala na organizovan otpor fašističkim agresorima. Zahvaljujući ogromnom poverenju koje je uživala u narodu, ona je uspela da okupi demokratske i patriotske snage u jedinstveni i masovni narodnooslobodilački pokret, čiji je političko-organizacioni izraz bio Narodnooslobodilački front.

Poziv na oružanu borbu protiv okupatora koji je 4. jula 1941. godine Centralni komitet Komunističke partije uputio narodima i radnim ljudima Jugoslavije naišao je na velik odjek i već je u toku istog leta u svim krajevima zemlje počela oružana oslobodilačka borba.

Pozivu komunista odazvali su se razni slojevi naroda — radnici, seljaci i demokratska inteligencija, svesni da cilj borbe nije obnavljanje stare Jugoslavije, već oslobođanje svih naroda i narodnosti Jugoslavije od svih oblika hegemonije i nacionalnog ugnjetavanja i stvaranje nove, demokratske vlasti, koja će izražavati nacionalne, klasne i socijalne interese najširih narodnih slojeva. Spremnost naroda da se bori protiv okupatora bila je izraz oslobodilačkih težnjâ svakog pojedinog naroda i svake narodnosti i njihove zajedničke želje da se povežu u zajednicu na novim osnovama ravnopravnosti i uzajamne saradnje.

S najvećim zanosom u borbu se uključila omladina svih slojeva i oba pola, koja je svoju jedinu perspektivu videla u zemlji oslobođenoj od spoljne okupacije, od hegemonije stranog i domaćeg kapitala, iskorišćavanja čoveka od strane čoveka, diskriminacije i ponižavanja, u zemlji u kojoj će vladati ravnopravnost svih ljudi i naroda i u kojoj će biti mogućan razvitak njihovih stvaralačkih sposobnosti. Spremni da u najtežim iskušenjima surovog rata daju svoje živote, mladići i devojke su već u toku borbe živeli novim životom i u međusobnim odnosima ravnopravnosti i drugarstva stvarali nove moralne kodekse. Organizovani u Ujedinjenom savezu antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ) i Savezu komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), oni su se u borbenim jedinicama i radom na okupiranim i oslobođenim teritorijama čeličili i pripremali za preuzimanje sve odgovornijih zadataka. Masovno uključivanje žena u borbu, rame uz rame s muškarcima, bilo je posebno značajno, jer su okupatori i kvislinci računali na njihovu pasivnost i konzervativnost. Dalekovido zalaganje KPJ i rukovodstva Narodnooslobodilačkog fronta za učešće žena u oslobodilačkoj borbi u svim njenim vidovima, svesnih zavisnosti uspeha borbe od učešća svih ljudi u njoj, kao i činjenice da učešće žena, pored nezamenljive pomoći, daje borbi izvanredne humane dimenzije, revolucionarnu dubinu i ubeđenje u pobedu — naišlo je na izvanredan odziv među devojkama i ženama.

Milioni radnica, seljanki, domaćica, studentkinja, intelektualci aktivno su se uključili u veliku borbu za nezavisnost naših naroda, za novo društveno uređenje, u

kojem će i one biti ravnopravne. One su bile borci u oružanim jedinicama, učestvovale su u diverzantskim akcijama u gradovima, u sabotažama, bile su ilegalni politički radnici na okupiranim teritorijama, kuriri i obaveštajci; prikupljale su i sakrivale oružje i sanitetski materijal. Njihove kuće su bile centri okupljanja, bolnice i radionice, a u vojne jedinice ili u partizanske bolnice odlazile su i kao bolničarke, negovale ranjenike, brinule se o deci boraca, ilegalaca i žrtava terora, o odeći i hrani za oslobođilačku vojsku. Žene su u najtežim uslovima obrađivale polja i otimale žetvu od okupatora. One su sve to činile uprkos nečuvenom teroru koji su fašistički okupatori i njihovi domaći pomagači vršili nad narodom, bez obzira na pol i uzrast, masovnim ubijanjem i hapšenjem, javnim vešanjem, paljevinama, iseljavanjem, pljačkom, ubijanjem dece, silovanjem žena i devojaka, zatvaranjem u koncentracione logore i tamnice. Bezbrojni su primeri herojskog držanja žena u borbi, u logorima, zatvorima i na stratištima. Već u toku rata su postajali simboli likovi majki koje su spremno slale svoje sinove i kćeri u borbu, a ljubav i brigu za svoju decu pretvarale u brigu za sve borce, za »svoju« vojsku. Rukovodstvo narodnooslobodilačke borbe moglo se oslanjati na žene u svim zadacima koje su obavljali muškarci, a pogotovo u onima koje su tradicionalno obavljale samo žene. Tako su žene u narodnooslobodilačkoj borbi uporedo s muškarcima izvršavale sve političke i vojne zadatke. Svoju materinsku ulogu one su prenosile na sve borce u zajedničkim delatnostima koje su bile značajne za uspeh borbe. Neprocenjiv je njihov udeo u izgrađivanju bratstva i jedinstva među ženama i muškarcima, pripadnicima različitih nacionalnosti i religija, nasuprot strategiji okupatora da raspirivanjem šovinizma i bratoubilačke borbe lakše vlada okupiranom zemljom.

Veliku ulogu u mobilizaciji žena za ciljeve narodnooslobodilačke borbe odigrale su antifašističke organizacije žena, koje su kao deo Narodnooslobodilačkog fronta stvarane i na okupiranoj i na oslobođenoj teritoriji. Decembra 1942. godine u oslobođenom Bosanskom Petrovcu održana je I zemaljska konferencija Antifašističkog fronta žena Jugoslavije (AFŽ). Na njoj je učestvовало 166 žena delegiranih iz oružanih jedinica, kao i iz sela i gradova s oslobođene i neoslobođene teritorije, iz svih krajeva Jugoslavije. Konferencija je izabrala Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, a za predsednicu se-ljanku iz Hrvatske Katu Pejnović, odlučnog borca, narodnog heroja, majku palih partizana. Tom prilikom je vrhovni komandant NOV i POJ i generalni sekretar

KPJ Josip Broz Tito ukazao na sudbinsku povezanost učešća žena u narodnom ratu i revoluciji s ostvarivanjem promena u budućem razvitu društva i s novim položajem žena u tom društvu.

»Ja se ponosim što stojim na čelu armije u kojoj ima ogroman broj žena«, rekao je Tito i naglasio: »Žene Jugoslavije, koje su u ovoj borbi s takvim samoprijegorom dale takve žrtve, one što tako uporno stoje u prvim redovima narodnooslobodilačke borbe, imaju pravo da ovdje danas, jedanput zauvijek, utvrde jednu činjenicu: da ova borba mora donijeti ploda i za žene naroda Jugoslavije, da nikada više niko neće moći istrgnuti te skupo plaćene plodove iz njihovih ruku. Za ovu stvar naših žena stajaće naša Narodnooslobodilačka vojska i sve žene koje se nalaze u prvim redovima velike borbe.

Možda neko na strani sanja da će u Jugoslaviji poslije rata početi opet sve po starom, pa će žene preći u kuhinju i neće odlučivati ni o čemu. Ali žene su položile ispit zrelosti: one su pokazale da su sposobne ne samo da rade kod kućanstva nego i da se bore s puškom u ruci, da mogu i da vladaju i da drže vlast u rukama...³⁾

Antifašistički front žena se posle ove konferencije veoma brzo proširio i jačao u svim delovima zemlje. Preko ove organizacije žene, koje su vekovima bile izvan političkog života, uključivale su se u borbu na način koji je odgovarao okolnostima i potrebama. U toku rata je organizacija AFŽ-a porasla na oko dva miliona članica. Formiranje i organizaciono učvršćivanje AFŽ-a bili su važna poluga za mobilizaciju žena u svim sredinama, ali su oni imali izuzetan značaj za žene na selu i u najnerazvijenijim sredinama. Antifašistički front žena je doprineo njihovoj mobilizaciji za borbu i opštem obrazovanju i političkoj aktivizaciji. Pored omladinske organizacije, AFŽ je bio prava škola političkih kadrova žena za sve društvene funkcije.

Tako je iz oružane akcije partizana širom zemlje, koja je već 1941. godine dostigla razmere opštenarodnog ustanka, izrasla snažna Narodnooslobodilačka vojska. U toku četiri godine ona je vodila neprekidnu borbu protiv nadmoćnijih neprijateljskih snaga i oslobođila celu zemlju. Do 55 nacifašističkih divizija bilo je angažованo na ratištima Jugoslavije, čime je znatno smanjen pritisak fašističkih snaga na savezničkim frontovima i dat ogroman doprinos pobedi nad fašizmom u drugom svetskom ratu.

---

³⁾ J. B. Tito, *Žena u revoluciji*, Sarajevo 1978, str. 80—85.

Istovremeno narodnooslobodilački pokret i vojska vodili su borbu protiv narodnih izdajnika i njihovih oružanih jedinica (ustaša, domobrana, četnika, belogardista, balista i drugih). U odbrani svojih privilegija pripadnici bivših vladajućih slojeva povezali su se s okupatorom da bi spasli svoje materijalne i društvene pozicije. Oni su iskriviljavali ciljeve narodnooslobodilačke borbe, širili antikomunističke klevete, raspirivali nacionalnu i versku mržnju i ulivali strah za budućnost porodičnih odnosa zbog ravnopravnog položaja žene koji je ona sticala u borbi i tako pokušavali da zavedu deo najzaostalijih masa. Njihove oružane jedinice bile su podređene okupatorskim vojskama i služile su za razbijanje jedinstva naroda Jugoslavije i za komadanje njenih teritorija.

Neprijatelj je preduzimao više velikih operacija i ofanziva da bi uništio glavninu Narodnooslobodilačke vojske i Vrhovni štab. Iz svake od tih ofanziva Narodnooslobodilačka vojska je izlazila brojnija i iskusnija i oslobođala je sve veće teritorije. Slobodna teritorija Jugoslavije je već u prvoj godini rata obuhvatila približno petinu ukupne površine zemlje, da bi krajem 1944. godine bila oslobođena gotovo cela teritorija Jugoslavije, osim nekih gradova i značajnih komunikacija. Međutim, zbog strategijskog značaja jugoslovenske teritorije, ratne operacije na jugoslovenskom tlu završene su tek 15. maja 1945. godine.

Krajem 1941. godine u oružanim jedinicama NOV i POJ bilo je oko 80 000 boraca, a krajem rata Jugoslovenska armija je imala 800 000 boraca. Poginulo je 305 000 boraca, a bilo je 425 000 ranjenih. U partizanskim odredima i jedinicama Narodnooslobodilačke vojske borilo se više od 100 000 žena kao borci, politički komesari, komandiri, bolničarke. Oko 40 000 bilo ih je ranjavano, a četvrtina je poginula. U ratu je oko 2000 žena dobilo činove oficira, a 91 žena je odlikovana Ordenom narodnog heroja, što čini oko 7 odsto svih nosilaca tog najvišeg odlikovanja za hrabrost. Krajem rata je bilo više od 1000 žena nosilaca Partizanske spomenice 1941.

Ukupne žrtve naroda Jugoslavije prevazilazile su 1 700 000 ljudi (među njima 620 000 žena) i procentualno spadaju među najveće žrtve u drugom svetskom ratu. Više od milion i po stanovnika bilo je podvrgnuto teroru (ratni zarobljenici, internirci i prisilno raseljena lica, lica na prinudnom radu ili prinudno mobilisana u neprijateljske i kvilinske vojske). Stotine hiljada dece ostalo je bez jednog ili oba roditelja. Prema prvom posleratnom popisu stanovništva,

u Jugoslaviji je bilo oko 600 000 porodica koje su se sastojale samo od majki i maloletne dece, a tri četvrtine tih majki bile su ratne udovice.

Od samog početka narodnooslobodilačke borbe počeli su se na inicijativu KPJ u svim krajevima zemlje stvarati novi organi demokratske narodne vlasti, što je oružanoj borbi dalo karakter socijalističke revolucije. Narodnooslobodilački odbori bili su birani javno i demokratski na oslobođenoj, a ilegalno na okupiranoj teritoriji. Oni su se brinuli o snabdevanju vojske hranom i odećom, o mobilizaciji boraca za partizanske jedinice, o organizovanju radionica za potrebe vojske, zbrinjavali su ranjenike, organizovali škole i kulturni život i uopšte vršili sve funkcije vlasti.

U narodnooslobodilačke odbore bio je biran i veliki broj žena. U mnogim gradovima i selima usled masovnog odlaska muškaraca u oružane jedinice celokupna organizacija pozadine bila je u rukama žena. One su bile birane u privremene nacionalne skupštine, koje su se konstituisale kao zakonodavna i izvršna predstavnička tela, kao i u druge rukovodeće političke i izvršne organe. Tako su žene još pre donošenja formalnih pravnih propisa postale stvarno ravnopravne i prvi put u istoriji jugoslovenskih naroda dobine i koristile izborno pravo. Prvim opštejugoslovenskim propisima o narodnooslobodilačkim odborima koje je izdao Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije februara 1942. godine u Foči (»Fočanski propisi«), ukinuti su svi oblici diskriminacije žene u politici.

U svim delovima Jugoslavije koji su danas konstituisani kao republike i autonomne pokrajine izabrane su narodne skupštine. Njihove delegacije, u kojima su bile zastupljene i žene, sastale su se 29. novembra 1943. na Drugom zasedanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) u Jajcu. AVNOJ se na Prvom zasedanju 1942. godine konstuisao kao vrhovno političko predstavničko telo NOB-a, a 29. novembra 1943. godine on je postao vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko telo naroda Jugoslavije. Utvrđeno je uređenje jugoslovenske zajednice na federalnom principu, čime je bila ozakonjena nacionalna ravnopravnost svih naroda i narodnosti. Na Drugom zasedanju AVNOJ-a izabran je i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) kao privremena narodna vlada na čelu s vrhovnim komandantom Narodnooslobodilačke vojske i partizan-

skih odreda Jugoslavije maršalom Josipom Brozom Titom.

Iskustva narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji i učešće žena u njoj potvrđuju da su narodni ustank i partizanska borba da bi bili uspešni morali biti sve-narodni. Oni su morali zahvatiti sve društvene, političke i ekonomiske odnose i crpsti svoju snagu iz programa dubokih društvenih promena za čije su ostvarenje bili spremni da se bore široki slojevi naroda.

U narodnooslobodilačku borbu žene su odlazile u prvom redu zbog životne egzistencije svojih porodica i svojih naroda, koje su ugrožavali strana okupacija i fašistički genocid. Tesna povezanost te borbe s ostvarivanjem revolucionarnih društvenih promena, među kojima ostvarivanje potpune društvene ravnopravnosti žena nije bilo na poslednjem mestu, mnogo je doprinela masovnom uključivanju žena u sve oblike borbe. Jasna usmerenost oslobodilačkog pokreta podstakla je izrastanje ženskih kadrova na svim područjima društvenog života.

U narodnooslobodilačkoj borbi se potvrdilo da put k potpunoj ravnopravnosti žena vodi preko njihovog učešća u zajedničkoj borbi celog naroda i za celokupni narodnooslobodilački i demokratski revolucionarni program. Narodnooslobodilački rat od 1941. do 1945. godine znači prekretnicu u shvatanju položaja žene u društvu. Otvorio se širok prostor za afirmaciju žena odnosno za savladavanje patrijarhalnog, konzervativnog gledanja na ženu u braku, porodici i društvu. Poznata pojava — snažna aktivizacija žena u ekonomici u okviru ratnih napora svih zemalja — u slučaju partizanskog, tj. svenarodnog rata kod nas dobija novu dimenziju. Žene nisu postale faktor samo ekonomike već i političke borbe i stvaranja novih društvenih i međuljudskih odnosa.

U temelje nove Jugoslavije ugrađeno je i priznanje potpune ravnopravnosti žena u novim društvenim odnosima. Tražilo se i očekivalo njihovo puno učešće u budućem ekonomskom i političkom životu zemlje, a problemi materinstva i briga o deci načelno su prihvaćeni kao zajednički, društveni problemi.

Revolucionarne promene i ostvarenja

Posle rata pristupili smo ostvarivanju obimnog programa političkih, društvenih, ekonomskih i drugih promena. Sve promene su bile usmerene na izgradnju takvog društveno-ekonomskog i političkog sistema koji će obezbiti najbrži mogući razvoj zemlje uz aktivno učešće građana u njenom upravljanju.

Nije moguće prikazati današnji položaj žene u Jugoslaviji ako se ne ukaže na velike revolucionarne promene u korist svih radnih ljudi, na izuzetne napore vodećih društvenih snaga da bi se s učešćem najširih slojeva naroda stvorili materijalni uslovi za poboljšanje života svih radnih ljudi i ostvarivanje proglašenih ljudskih prava. U tom okviru i u skladu s razvojnim etapama preduzimali smo i posebne mere da bismo u nove društvene odnose ugradili ravnopravnost žena i muškaraca, da bismo je pravnim i drugim sredstvima obezbedili i tako prevazišli posledice vekovne podređenosti i diskriminacije žena.

Narodi naše zemlje su plebiscitom oružja i na plebiscitarnim prvim posleratnim izborima 1945. godine izglasali ukidanje monarhije i izgradnju socijalističkog društvenog poretka u federativnoj republici. Godine 1946. donesen je prvi Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ).¹⁾

Ukinuti su privilegije na osnovu vlasništva i svi vidovi političke neravnopravnosti naroda i pojedinaca. Konfiskovane su zemlja i imovina narodnih izdajnika i saradnika okupatora; nacionalizovani su industrija, rudnici, železnice i banke; crkva je odvojena od države; seljaci su oslobođeni dugova, sprovedena je agrarna reforma. Socijalna politika je bila usmerena na saniranje teških posledica rata. Zbrinuta su sva ratna siročad, organizovana je zdravstvena i socijalna briga o invalidima i o povratnicima iz logora i zatvora. Odmah se počelo s obnovom i izgradnjom ratom razorenog zemlje.

Jugoslavija je u drugom svetskom ratu, pored ogromnih ljudskih žrtava, bila izložena i sistematskom iskorisćavanju i uništavanju njenih materijalnih dobara. Velike štete su nanesene poljoprivredi, uništen je pretežni deo poljoprivrednih zgrada, stočnog fonda i šuma. Industrijska postrojenja, rudnici, železnice, mostovi, putevi, stambene zgrade, bolnice, škole, kul-

¹⁾ FNRJ je bio prvi zvanični naziv nove Jugoslavije.

turne i druge institucije velikim delom su bile uništene ili opljačkane. Prihvatili smo se obnove zemlje s velikim požrtvovanjem i u nju su uloženi gotovo natčovečanski napor. U borbu sa zaostalošću masovno se uključila muška i ženska omladina dobrovoljnim omladinskim radnim akcijama širom zemlje. U fabrikama i na poljima razvio se udarnički pokret. Doneseni su obimni planovi industrijalizacije i elektrifikacije, a uz to i posebne mere za brži razvoj manje razvijenih delova zemlje.

Sve te promene su onemogućile dalje obnavljanje feudalnih i kapitalističkih proizvodnih i društvenih odnosa, u kojima svojina na zemlju i na sredstva za proizvodnju povlači sa sobom prisvajanje plodova tugeg rada i eksploataciju čoveka od strane čoveka. Počeo je proces izgrađivanja takvih društvenih odnosa u kojima materijalni i društveni položaj čoveka postaje zavisan od njegovog rada, a ne od individualnog vlasništva na sredstva za proizvodnju.

Te mere su otvorile i put k novim odnosima između žene i muškarca u društvu i u porodici. Potiskivanjem prioriteta privatnog vlasništva i proklamovanjem principa po kojem položaj svakog građanina u društvu određuje njegov rad, počeli smo sasecati korene patrijarhalnih porodičnih odnosa. Otvoren je proces ukidanja odnosa u kojima su sva prava pripadala muškarcu kao vlasniku, a položaj i uloga žene bili određeni biološkom funkcijom materinstva, s kojom su se tokom društvenog razvitka povezali obaveza domaćice da se brine o porodici i anonimni rad za dobrobit svih njenih članova, što se vekovima smatralo prirodnom delatnošću i ulogom žene.

Da bi se novi pravni položaj žene mogao afirmisati u svakodnevnom životu, bilo je potrebno razvijati materijalne mogućnosti zemlje i širiti demokratiju u društvu.

Posle oslobođenja zemlje i pobeđe revolucije pred vodeće političke snage zemlje postavila su se pitanja od odlučujućeg značaja: kako upravljati privredom da bi došla do Izražaja pokretačka snaga svesne aktivnosti ljudi u razvijanju svih proizvodnih snaga; kakav će politički sistem u prelaznom periodu od kapitalizma ka komunizmu odnosno k socijalizmu obezbediti povoljne uslove za razvijanje te aktivnosti; kakav politički sistem može obezbediti maksimalnu mogućnost i demokratskog samoupravljanja radnih ljudi i njihovog odlučivanja o celini društvene reprodukcije u korist društva i svakog pojedinca, u korist

potpune ravnopravnosti svih naroda i narodnosti, svakog građanina. Rešavanjem tih još i danas aktuelnih pitanja postepeno se ostvaruju dugoročni ciljevi oslobađanja čoveka i njegovog rada, što je od presudne važnosti i za položaj i ulogu žene u društvu i porodici.

Glavna obeležja razvoja socijalističkog samoupravljanja

U sistemu upravljanja privredom i društvom vršene su u posleratnom razvoju mnoge promene. To razdoblje bi se grubo moglo podeliti na administrativno-centralistički period (1945—1950), koji s uvođenjem radničkog samoupravljanja (1950), preko decentralizacije i deetatizacije prelazi s Ustavom SFRJ od 1974. godine u period razvijenijeg socijalističkog samoupravljanja.

Politički sistem smo u prvim posleratnim godinama izgrađivali na sopstvenim iskustvima organa narodne vlasti iz narodnooslobodilačke borbe, kao i korišćenjem Iskustava Sovjetskog Saveza kao prve socijalističke zemlje.

Kada je u prvim godinama posle oslobođenja zemlje bilo potrebno usredsrediti sve snage društva na ubrzenu obnovu i plansku izgradnju zemlje, to se postizalo naglašenom ulogom države i državnog aparata, centralizacijom sredstava i odlučivanja i administrativnim upravljanjem privredom.

Državno centralističko upravljanje društveno-ekonomskim razvojem podržavale su sve organizovane političke snage, koje su obezbeđivale neophodnu stalnu demokratsku aktivnost naroda. Objedinjavanje rukovođenja organima države, Komunističkom partijom i masovnom političkom organizacijom — Narodnim frontom bilo je u prvim posleratnim godinama logično i nužno. Tako su se u nerazvijenoj i ratom razorenoj zemlji sve postojeće ljudske snage i materijalni potencijali mogli maksimalno mobilisati i organizovati za ubrzanu obnovu zemlje, za početak industrializacije i podizanje društvene produktivnosti rada i tako stvarati osnovne političke, ekonomске, kulturne i druge prepostavke socijalizma.

Međutim, revolucionarni etatizam, nužan i moguć u prvim godinama posle oslobođenja, ubrzo je počeo ispoljavati sve ozbiljnije slabosti administrativnog centralizma i opasnost prerastanja u birokratski etati-

zam. Masovno učešće građana na izborima, njihova aktivnost u Narodnom frontu, kao i odlučna podrška odluka i akcija narodne vlasti ipak nisu mogli biti trajna stimulacija za sprovođenje odluka prihvaćenih u centru političkog odlučivanja.

Osim toga je i Staljinov napad na Jugoslaviju (1948) preko Informacionog biroa komunističkih partija ubrzao kritičku analizu posledica administrativno-etatističkog upravljanja razvojem socijalističkog društva. Povratak izvornom marksizmu-lenjinizmu i sopstvenim revolucionarnim iskustvima podstakao je prelazak na radničko samoupravljanje, tj. na neposredno povezivanje rada i upravljanja. Neposredno upravljanje preduzećima od strane samih proizvođača trebalo je, pored ostalog, da podstakne njihovu kreativnost i njihovo osećanje odgovornosti, uz brže prilagođavanje proizvodnje stvarnim potrebama tržišta i društvenog razvoja uopšte.

Posle obnove zemlje na dnevni red je došlo radničko samoupravljanje sa svim konsekvenscama u ekonomici i politici. Samoupravljanje na osnovu društvene svojine ne znači samo širenje demokratije na ranije nepoznate oblasti, već i ekonomski efikasan sistem. Pоказало се да је самуправни društvenи механизам способан да угради тежње људи за boljim животом као снажну полугу за развој целе društvene zajednice.

Orijentacija radnika i svih radnih ljudi na sopstvene snage s uvođenjem radničkog i društvenog samoupravljanja dobila je puni smisao i odgovarajući društveni izraz. Socijalističko samoupravljanje postalo je čvrsta osnova nezavisnosti zemlje i njenog brzog materijalnog i društvenog socijalističkog razvijanja.

Osnovne ideje samoupravljanja još davno su postojale u revolucionarnom radničkom pokretu kao težnja za odnosima u kojima radni ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju neposredno upravljaju tim sredstvima, uslovima i plodovima svog rada kako u osnovnoj organizaciji udruženog rada tako i u užoj i široj društvenoj zajednici da bi ostvarili »slobodnu zajednicu proizvođača«.

Tе идеје су биле стварна društveno-politička sadržina narodnooslobodilačke borbe. Međutim, 1950. godina se označava kao početak uvođenja radničkog samoupravljanja, jer je tada donesen Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva. Te godine radnici su počeli da preuzimaju fabrike u

svoje ruke. »Fabrike radnicima, zemlja seljacima« — ta stara parola radničkog pokreta počela je da se pretvara u stvarnost. Radničko samoupravljanje je posle 1950. godine prolazilo kroz više razvojnih etapa, u kojima je početna akcija za veću odgovornost radnika u rukovođenju preduzećima dobijala sve jaču ustavnu, zakonsku i materijalnu osnovu.

Prelazak od savetodavnih prava koja su radnici imali u vreme državносвојинских odnosa do preuzimanja svih prava i dužnosti upravljanja osnovnom organizacijom udruženog rada na osnovu društvenog vlasništva na sredstva za proizvodnju, uključujući odlučivanje o celokupnom dohotku, dakle i o proširenoj reprodukciji, i sve veći uticaj na celinu društvenih odnosa bili su postepeni i nisu se vršili bezbolno. Tu su bile i objektivne teškoće: industrijalizacija je tek počela, mnoge radne organizacije tek su nastajale, broj zaposlenih radnika postepeno je rastao.

Mnogi radnici su dolazili sa sela i ostajali poluseljaci; njihova stručna i društveno-politička sposobljenost za upravljanje bila je skromna. U pogledu pismenosti i kvalifikacija naročito su zaostajale žene. U administrativnom periodu, uprkos širokoj političkoj mobilizaciji radnih ljudi, bilo se ukorenilo pre svega tehničko rukovođenje privredom i poslovima državne vlasti. To je pogodovalo zaostaloj svesti mnogih radnika, ali i ostacima pristalica starog, kapitalističkog sistema i drugim antisamoupravnim snagama, koje su potcenjivale sposobnosti radnika i radnih ljudi, a precenjivale ulogu države. I u redovima rukovodećih političkih i društvenih snaga trebalo je suzbijati tehnokratske i birokratske tendencije, koje su se u raznim fazama razvoja više ili manje otvoreno suprotstavljale doslednom ostvarivanju nove pozicije radnika-samoupravljača u radnoj organizaciji i u celom sistemu odlučivanja o društvenoj reprodukciji. Vodila se i još se vodi borba za potpuno radničko upravljanje društvenim fondovima, osobito onima koji su namenjeni proširenoj reprodukciji, tj. novim investicijama. Te tendencije su se u višenacionalnoj jugoslovenskoj zajednici izražavale i u nacionalistički obojenim sporovima.

Razvitak socijalističkog samoupravljanja nosi dva obeležja korenite revolucionarne promene u procesu oslobođenja rada. Bila je potrebna neprekidna borba protiv dveju u suštini kontrarevolucionarnih tendencija — anarholiberalističke, koja pogoduje restauraciji građanskog društva, i dogmatsko-birokratske, koja teži ka dominantnoj ulozi države.

Simptomatično je da se za nosioce obeju tendencija problemi društvenog položaja žene postavljaju u suštini kao socijalni problemi o kojima treba da se brine država. Međutim, radničko samoupravljanje zahteva da žena zauzme u društvu ravnopravno mesto kao subjekt, kao proizvođač koji na osnovu svog rada odlučuje o celokupnoj društvenoj reprodukciji.

Ustav SFRJ od 1963. godine, privredna i društvena reforma koja je započeta 1965. godine, ustavne promene od 1971, a posebno Ustav od 1974. godine značajni su međaši na putu k novom položaju radnika u proizvodnji i u društvu i novom položaju svih građana u društvenom samoupravljanju. Centralno pitanje revolucionarne borbe radničke klase, naime pitanje ko će raspolagati viškom rada — samoupravno udruženi proizvođači ili država preko tehnobirokratije, načelno je rešeno Ustavom od 1974. godine u korist socijalističkog samoupravljanja.

Društveno-ekonomsko uređenje SFR Jugoslavije

Samoupravljanje i društvena svojina

Ustavom SFRJ od 1974. godine samoupravljanje je utvrđeno kao celovit sistem društvene, ekonomске i političke organizacije. U toku je opsežan rad na razradi i primeni ustavnih principa. Doneseni su važni zakoni, od kojih su osobito značajni Zakon o udruženom radu i Zakon o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije. U organima samoupravljanja radni ljudi na osnovu Ustava i zakona utvrđuju i konkretizuju prema sopstvenim uslovima svoja prava i obaveze. U mnogobrojnim samoupravnim aktima, samoupravnim sporazumima i dogovorima oni utvrđuju međusobne odgovornosti i svoje odnose s drugim organizacijama udruženog rada.

»Osnova svih sloboda i prava radnih ljudi i građana u našem socijalističkom društvu je pravo na samoupravljanje. To je novo i neposredno demokratsko socijalističko pravo koje je moguće jedino u uslovima društvene svojine na sredstva za proizvodnju i vladajućeg položaja radničke klase u društvu. Ono je neprikosnovenno i neotuđivo i kao takvo prispada svim radnim ljudima i građanima.⁵⁾

⁵⁾ E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, IC »Komunist«, Beograd 1978, str. 132.

Pravo na samoupravljanje društvenim sredstvima za proizvodnju podrazumeva pravo radnog čoveka da odlučuje o ostvarenoj novoj vrednosti, o sredstvima i uslovima rada, da uživa plodove svoga rada i materijalnog napretka društvene zajednice po načelu »svako prema svojim sposobnostima — svakome prema njegovom radu«, uz obavezu da osigurava razvoj materijalne osnove sopstvenog i društvenog rada i doprinosi zadovoljavanju zajedničkih društvenih potreba. Radnik u udruženom radu ne stvara samo uslove za svoju egzistenciju i ekonomski razvoj zemlje nego i svesno određuje kulturne i socijalno-humanitarne ciljeve, utvrđuje karakter i nivo zadovoljavanja svojih potreba i bori se za svoj napredak kao za sastavni deo društvenog napretka.

Tako i ona sfera društvenog života koja je ranije tretirana kao više-manje privatna, porodična ili pak kao stvar državne intervencije, postaje sastavni deo jedinstvene društvene organizacije, u kojoj svaki radni čovek i građanin doprinosi i učestvuje u podruštvljavanju brige za svoje životne uslove. Mnoga pitanja koja su ranije tretirana kao »ženska« time postaju ne samo verbalno već i u praksi opštedruštvena pitanja. O njima odlučuje udruženi rad i svakom se građaninu u takvim uslovima daje mogućnost da svoje potrebe, interes i brige ravnopravno ugrađuje u samoupravne odluke.

U Jugoslaviji, kao i u drugim socijalističkim zemljama, prvi oblik ukidanja privatne svojine na sredstva za proizvodnju bilo je uvođenje državne svojine. Ona je bila stvorena revolucionarnim aktima nacionalizacije i eksproprijacije i razvojem tzv. državnog sektora privrede. Državna svojina ukida privatno-kapitalističku svojinu i na njoj zasnovanu eksploraciju najamnog rada. Međutim, u uslovima državne svojine raspolaganje sredstvima za proizvodnju, a time i odlučivanje o uslovima i plodovima rada, ostaju odvojeni od neposrednih proizvođača u političkim upravnim organima.

Državosvojinski monopol je u prvom posleratnom periodu obezbeđivao novim nosiocima državne vlasti pravo raspolaganja ukupnim viškom društvenog rada, koji se slivao u državne fondove i raspodeljivao preko budžeta. Radnici su mogli uticati na državna sredstva uglavnom posredno, preko političkih organizacija, sindikata, skupština.

Razvitak samoupravljanja kao sistema odnosa u kome se ostvaruje društveni proces oslobođanja rada nerazdvojno je povezan s pretvaranjem državne (javne, op-

štenarodne) svojine u društvenu svojinu. Zato se prvi korak u razvoju samoupravljanja u Jugoslaviji vremen-ski podudara s prvim merama ograničavanja svojinskog monopola države, s perspektivom da on u daljem pro-cesu bude likvidiran.

Taj razvoj nazivamo procesom deetatizacije. On se ostvaruje preko sve neposrednjeg povezivanja prava na korišćenje društvene svojine s vršenjem određenih javnih funkcija od strane samoupravno organizovanih radnih ljudi. Tako se društvena svojina⁶⁾ pretvara u zajedničku neotuđivu osnovu samoupravnih prava rad-nika i bitna je pretpostavka novog društvenog položaja radnih ljudi i građana.

Ustav određuje društvenu svojinu kao izraz socijali-stičkih društveno-ekonomskih odnosa među ljudima, kao osnovu slobodnog udruženog rada i vladajućeg po-ložaja radničke klase u proizvodnji i u društvenoj re-produkciji u celini i kao osnovu lične svojine stečene sopstvenim radom, koja služi zadovoljavanju čovekovih potreba i interesa. Čovekov rad je jedini osnov prisva-janja proizvoda društvenog rada i upravljanja društve-nim sredstvima za proizvodnju. Udruživanjem svog ži-vog rada i društvenih sredstava radnici stiču pravo i odgovornost da svesno gospodare i onim delom ranije stvorene vrednosti — minulim radom — koji služi za proširivanje materijalne baze udruženog rada, za poboljšavanje opštih životnih uslova, za razvoj društva u celini. Tako se načelno odstranjuje opasnost da se od radnika-proizvođača odvoji raspolaganje društvenim kapitalom i pretvoriti u vlast nad radnicima. Istovreme-no se stimuliše zainteresovanost udruženih radnika da povećavaju izdvajanje dohotka za ulaganje u proširenu reprodukciju, za poboljšanje uslova rada i za otvara-nje novih radnih mesta.

Društvena svojina postaje zajednička svojina svih lju-dl koji rade, a samim tim i svojina svakog pojedinog radnog čoveka u onoj meri u kojoj mu ona obezbeđuje pravo na rad društvenim sredstvima zajedno sa svim neotuđivim pravima koja su povezana s tim pravom. Time društvena svojina zaista postaje ničija i svačija, tj. ujedno i zajednička i lična i negacija svakog svo-jinskog monopola — privatnog ili državnog — na sred-stva za proizvodnju. Ugrožavanje društvene svojine, svaki oblik njenog deformisanja ili usurpiranja znači i oblik ugrožavanja i deformisanja temelja samouprav-

⁶⁾ Društvena svojina su sredstva za proizvodnju i druga sredstva udruženog rada, proizvodi udruženog rada i dohodak ostvaren udruženim radom, sredstva za zadovoljavanje zajedničkih i opštih društvenih po-treba, prirodna bogatstva i dobra u opštoj upotrebi.

nih odnosa u društvu. Zbog toga Ustav predviđa da se društvena svojina, kao i samoupravna prava radnih ljudi, posebno štite i brane. Pored radničke kontrole, to je zadatak skupština društveno-političkih zajednica i njima odgovornih organa, sudova, javnog tužioca i društvenog pravobranioca samoupravljanja.⁷⁾

Osnovna organizacija udruženog rada

Ceo sistem socijalističkog samoupravljanja zasniva se na udruživanju rada i sredstava u okviru osnovne organizacije udruženog rada (OOUR), koja se obrazuje u proizvodnim i neproizvodnim delatnostima. To je primarna cilja u kojoj radnici posebnim sporazumom udružuju svoj rad s društvenim sredstvima za proizvodnju i stiču prava i obaveze samoupravljača. Po Ustavu i Zakonu o udruženom radu, OOUR mora biti »prirodna celina« u tehnološkom, ekonomskom i socijalnom smislu. Radeći u svojoj osnovnoj organizaciji radnici u njoj upravljaju poslovima u organizaciji udruženog rada (OUR) u kojoj se povezuje obično više OOUR-a, odlučuju o celokupnom dohotku koji stvaraju, raspoređuju čisti dohodak na ličnu i zajedničku potrošnju, na proširenje materijalne osnove rada novim investicijama i na rezerve. Samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima radnici unapred utvrđuju kriterije o tome kako će raspoređivati sredstva za lične dohotke na osnovu principa raspodele prema radu i o drugim međusobnim odnosima. Samoupravni sporazumi i društveni dogovori predstavljaju jedan od osnovnih mehanizama društvenog sistema socijalističkog samoupravljanja kojim se udruženi radnici povezuju međusobno i u široj zajednici i tako vrše funkciju ranjeg državnog centralističkog odlučivanja.

U samoj osnovnoj organizaciji udruženog rada radnici odlučuju pretežno neposredno, referendumom ili preko delegacija i delegata. Pored radničkog saveta, svog organa upravljanja, radnici u OOUR-ima biraju i delegacije koje po njihovim smernicama deluju u organizacijama udruženog rada i složenim organizacijama udruženog rada, u mesnim zajednicama, u samoupravnim interesnim zajednicama i u skupštinama društveno-političkih zajednica. U OOUR-ima s trideset ili ma-

⁷⁾ Građansko-zanatljima je po Ustavu zajamčena sloboda samostalnog ličnog rada sredstvima za rad u svojini građana sa zakonskim ograničenjima u pogledu delatnosti i zapošljavanja drugih lica. U privatnoj svojini građani mogu imati stvari koje služe ličnoj potrošnji, zadovoljavanju kulturnih i drugih ličnih potreba, stambene zgrade i stanove za lične i porodične potrebe u granicama zakona. Žemljoradnici imaju pravo na obradivo poljoprivredno zemljište do najviše deset hektara po domaćinstvu, a nešto više u brdsko-planinskim krajevima.

nje radnika svi radnici vrše funkciju radničkog saveta i delegacije.

Pravo radnika da odlučuje o dohotku ne iscrpljuje se u okviru osnovnih organizacija udruženog rada privrednih ili neprvrednih delatnosti (u fabrikama, školama, bolnicama, ustanovama i slično). Znatan uticaj na sredstva, uslove i plodove rada imaju odluke samoupravljača u mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama, kao i u teritorijalnim društveno-političkim zajednicama (u komunama, republikama, pokrajinama i u federaciji). U osnovi jednak društveno-ekonomski položaj imaju i radni ljudi koji rade individualno sopstvenim sredstvima za proizvodnju (seljaci, umetnici, zanatlije i slično).

Samoupravljanje je u početku bilo organizovano samo u sferi materijalne proizvodnje, u privrednim preduzećima u društvenoj svojini. Obavljanje važnih delatnosti, koje sve više postaju uslov razvitka svakog vremenog društva, još dugo je bilo organizovano u okviru ustanova javnih službi nematerijalne proizvodnje (u obrazovnoj delatnosti, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti zajedno s dečjom zaštitom, u nauci, kulturi, socijalnom osiguranju i slično). S razvijanjem radničkog samoupravljanja i komunalnog sistema izvršena je decentralizacija odgovornosti i upravljanja tim ustanovama i institucijama. Materijalno-finansijska osnova njihovog delovanja obezbeđivana je u prvim posleratnim decenijama tako što se na osnovu plana, zakona i administrativnih odluka preko poreza izdvajao deo dohotka privrede u budžete ili u posebne namenske fondove, iz kojih je zatim isto tako odlukama vršena distribucija sredstava ustanovama, školama, bolnicama itd. Status radnika u tim ustanovama vanprivrednih delatnosti bio je, prema tome, status državnih službenika.

Posredovanje države između različitih oblasti društvenog rada — naročito između materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti — imalo je tendenciju da postane jedan od glavnih izvora društvene moći državnih organa odnosno državne birokratije.

Razvitak samoupravljanja u osnovnim organizacijama udruženog rada u privredi ostao bi na pola puta da se nisu počele menjati posrednička uloga države i uloga budžetskog finansiranja društvenih službi.

Samoupravna interesna zajednica

S uvođenjem principa samofinansiranja na području društvenih delatnosti počeo je proces neposrednog sa-

moupravnog povezivanja različitih sfera društvenog rada, koji je u poslednjem Ustavu SFRJ utvrđen kao slobodna razmena rada. To je oblik razmene rada na područjima u kojima tržišni odnosi ne mogu biti osnovni oblik razmene i razvoja.

Pošlo se od gledišta da je rad u društvenim delatnostima sastavni deo celokupnog društvenog proizvodnog rada, a ne prvenstveno društvena potrošnja. Društvene delatnosti doprinose razvoju proizvodnih snaga, produktivnosti rada i većem materijalnom rezultatu u materijalnoj proizvodnji. Dohodak u materijalnoj proizvodnji je izvor dohotka za društvene delatnosti putem međusobnog sporazumevanja i dogovaranja u okviru samoupravnih interesnih zajednica.

Samoupravno povezivanje privrednih i neprivrednih sfera društvenog rada obezbeđuje uslove radnim ljudima, koji odvajaju deo dohotka za društvene službe, da na toj osnovi neposredno odlučuju o zadovoljavanju svojih potreba i da kontrolišu upotrebu sredstava. Dalje, tim povezivanjem obezbeđuju se uslovi da radni ljudi koji rade kao izvođači delatnosti u oblasti društvenih službi mogu da stiču dohotak na osnovu rada i da time izgraduju svoj sopstveni samoupravni položaj, čime se izjednačavaju u društveno-ekonomskom smislu s radnicima u materijalnoj proizvodnji. Dohodak radnih ljudi u društvenim službama prema propisima, a na osnovu samoupravnih sporazuma i dogovora, potiče iz tri izvora: iz dela dohotka koji je namenjen materijalnim troškovima, iz čistog dohotka OOUR-a srazmerno utvrđenom doprinosu u stvaranju toga dohotka, i iz ličnih dohotaka individualnih korisnika koji plaćaju određene usluge. Ovaj deo ličnog doprinosa svakog korisnika usluga koji se daje kao participacija veoma je važan za to da bi se svako trudio da racionalnije koristi sredstva i da doprinosi smanjivanju nekih društvenih troškova.

U samoupravne interesne zajednice (SIZ) neposredno se povezuju korisnici određene vrste usluga (građani, radni ljudi i radne organizacije koji imaju potrebe npr. za obrazovanjem, za dečjom zaštitom, za zdravstvenom zaštitom, za rezultatima naučnih istraživanja i slično) i radnici onih samoupravnih organizacija udruženog rada koje svojom delatnošću zadovoljavaju te potrebe (škole, vaspitne dečje ustanove, bolnice, naučne ustanove i slično).

U skupštinama SIZ-ova ravnopravno su zastupljeni delegati korisnika i delegati davalaca usluga i oni ravnopravno odlučuju o programima rada, o finansiranju,

radu i razvijanju odgovarajućih društvenih službi. Oni sklapaju samoupravne sporazume i dogovore o udruživanju sredstava na načelima uzajamnosti i solidarnosti (npr. doprinos prema veličini dohotka, a jednaka prava korišćenja).

Direktno povezivanje proizvođača u materijalnoj proizvodnji i radnih ljudi i građana u mesnim zajednicama kao korisnika usluga s radnicima u društvenim delatnostima u sistemu interesnih zajednica i društveno-političkih zajednica ima veliki značaj. Sve veće potrebe i želje ljudi-korisnika mogu se stalno konfrontirati s postojećim sredstvima za zadovoljavanje tih potreba i želja, a koja su oni sami stvorili. Tako se ostvaruje realan i prirodan odnos između želja, potreba i mogućnosti. Konfrontacijom raznih interesa zajednički se utvrđuju prioriteti i standardi i teži se racionalnosti i efikasnosti pojedinih društvenih delatnosti. Ustav predviđa da samoupravne delegatske skupštine pet samoupravnih interesnih zajednica (za obrazovanje, za nauku, za socijalnu zaštitu, za zdravstvo i za kulturu), posred delovanja i odlučivanja svake za sebe, odlučuju i ravnopravno s nadležnim većima opštinskih, pokrajinskih i republičkih skupština kada se radi o pitanjima koja su bitna za razvoj tih delatnosti.

Rad i skladan razvoj društvenih delatnosti od posebnog su društvenog značaja jer ostvaruju važna prava građana, njihovu socijalnu sigurnost, i obezbeđuju uslove za društveni razvitak. U slučajevima kada odgovarajući SIZ ne izvršava svoje obaveze, skupština društveno-političke zajednice (opština, republika) može intervenisati po Ustavu i zakonu. Ali i izvršavanje tih funkcija države u samoupravnom sistemu mora biti u korist uzajamne povezanosti i zavisnosti celokupnog društvenog rada. Samoupravne Interesne zajednice u oblasti društvenih delatnosti jedan su od najvažnijih oblika neposrednog povezivanja Interesa samoupravnih subjekata bez posredovanja države. Slični oblici samoupravnog organizovanja primenjuju se i u nekim pravrednim delatnostima u kojima je priroda rada takva da povezivanje proizvođača i korisnika usluga preko tržišta nije moguće odnosno u kojima ne deluje dosledno zakon vrednosti (komunalne službe, snabdevanje električnom energijom, stambena izgradnja, vodoprivreda, održavanje putne mreže i slično).

Mesna zajednica

Mesna zajednica kao samoupravna organizacija građana po mestu stanovanja u socijalističkoj Jugoslaviji se

već dugo razvija, ali je u novom ustavnom sistemu dobila kvalitativno novo mesto. Pored osnovne organizacije udruženog rada, mesna zajednica je osnovna celija u društveno-političkom sistemu. Samoupravljanje u mesnoj zajednici je važan elemenat društveno-ekonomskih odnosa. Dok je osnovna organizacija udruženog rada osnovna celija samoupravnog organizovanja radnih ljudi prema mestu rada, mesna zajednica je osnovna celija samoupravnog organizovanja radnih ljudi i građana prema mestu stanovanja (naselje, deo naselja ili više međusobno povezanih malih naselja). Problemi u mesnoj zajednici mogu biti zajednički građanima i radnicima koji na datom području žive ili koji na njemu žive i rade ili samo rade. Radni ljudi i građani u mesnoj zajednici mogu odlučivati o ostvarivanju svojih zajedničkih interesa i o solidarnom zadovoljavanju zajedničkih potreba u oblasti uređivanja naselja, komunalnih delatnosti, zdravstvene zaštite, dečje zaštite, obrazovanja, kulture, fizičke kulture, zapošljavanja, informisanja, usklađivanja interesa proizvođača i potrošača, zaštite i unapređenja čovekove sredine, opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, samoupravnog rešavanja sporova koji nastaju u međuljudskim odnosima itd.

Radni ljudi i građani u mesnoj zajednici rešavaju životna pitanja pojedinaca i porodica, delujući kao svojevrsna proširena porodica. Oni se prema svojim sposobnostima i sklonostima angažuju u sagledavanju problema zajedničkog života i u sprovođenju zajednički donesenih odluka.

»...mesna zajednica, kao specifična samoupravna interesna zajednica radnih ljudi i građana u mestu njihovog stanovanja, javlja se kao demokratski i samoupravni oblik ostvarivanja i zadovoljavanja celog kompleksa neposrednih interesa i potreba ljudi o kojima se oni neposredno, slobodno i ravноправно dogovaraju, o kojima samostalno odlučuju i za koje prikupljaju materijalna sredstva, bilo samoupravnim sporazumevanjem bilo na osnovu zakona ili odluka opštine. Pri tome se mesna zajednica sve više javlja kao humana ljudska zajednica, kao zajednica neposrednih ljudskih kontakata, koja — nasuprot tendencijama otuđenosti i osamlijenja karakterističnim za savremenu civilizaciju — treba sve više da postaje oblik humane ljudske integracije i solidarnog povezivanja i saradnje radnih ljudi i građana u mestu stanovanja.«⁸⁾

Za zadovoljavanje zajedničkih potreba i interesa u mesnoj zajednici koriste se sredstva iz različitih izvora.

⁸⁾ E. Kardelj, *nav. delo*, str. 138.

Izvesna sredstva za finansiranje osnovnih funkcija mesnih zajednica obezbeđuju se u budžetima opština. Radni ljudi i građani u mesnoj zajednici udružuju sredstva iz svoga dohotka neposredno, putem samodoprinosa o kojem su se prethodno izjasnili referendumom. Oni mogu tako prikupljena sredstva udružiti i sa sredstvima osnovnih organizacija udruženog rada ukoliko s njima imaju zajedničke potrebe i interes. Oni takođe mogu udružiti sredstva i s odgovarajućim samoupravnim interesnim zajednicama. Mogu se udruživati sredstva samodoprinosa više susednih mesnih zajednica u cilju izgradnje npr. objekata društvenog standarda koji treba da služe potrebama tih mesnih zajednica.

Mesna zajednica nastupa kao društveno pravno lice u odnosu na osnovnu organizaciju udruženog rada i stupa u odnose društvenog dogovaranja sa svim OOUR-ima u kojima su zaposleni radnici koji u njoj stanuju. Ona sarađuje i sa svim drugim mesnim zajednicama. Ima delegacije za svih pet osnovnih samoupravnih interesnih zajednica (to su samoupravne interesne zajednice za obrazovanje, nauku, kulturu, zdravstvo i socijalnu zaštitu) koje su po Ustavu deo skupštinskog sistema, i za druge samoupravne interesne zajednice.

Planom razvoja mesne zajednice utvrđuju razvoj samoupravnih odnosa i rešavanje bitnih pitanja zadovoljavanja zajedničkih potreba i interesa u mesnoj zajednici u svim oblastima društvenog života i rada na načelima socijalističke solidarnosti. Plan mesne zajednice treba da se donosi u skladu sa samoupravnim sporazumom o osnovama plana koji zaključuju radni ljudi i građani u mesnoj zajednici i zainteresovane osnovne organizacije udruženog rada i samoupravne interesne zajednice. Usklađivanje različitih interesa i određivanje prioriteta u zadovoljavanju zajedničkih potreba u mesnoj zajednici treba da se vrši na osnovu svestrane demokratske rasprave. Taj proces je sastavni deo usklađivanja potreba, interesa i mogućnosti u okviru opštine odnosno komune. Mesna zajednica kao urbanistička celina postaje i sve važniji elemenat i faktor urbanističkog planiranja.

Skupština mesne zajednice se po pravilu konstituiše od delegacija odnosno delegata radnih ljudi i građana u mesnoj zajednici, osnovnih organizacija udruženog rada na području i izvan područja mesne zajednice; samoupravnih interesnih zajednica i društveno-političkih i drugih društvenih organizacija.

Radni ljudi i građani u mesnoj zajednici biraju delegaciju i delegate mesne zajednice za veće mesnih zajednica skupštine opštine, biraju jednu ili više delegacija i delegata za skupštine samoupravnih interesnih zajednica. Te delegacije sarađuju sa skupštinom mesne zajednice, njenim organima i drugim organizacijama da bi mogle da izražavaju konkretne interese i potrebe radnih ljudi i građana u mesnoj zajednici prilikom utvrđivanja stavova koje će zastupati u veću mesnih zajednica skupštine opštine odnosno u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica.

Statutom mesne zajednice, u skladu s Ustavom, zakonom i statutom opštine, uređuju se odnosi, prava i dužnosti mesne zajednice, organi mesne zajednice kao i druga pitanja od značaja za razvoj samoupravnih odnosa i za rad organa mesne zajednice.

Godine 1977. delovalo je 11 752 mesne zajednice, u čijim telima (skupštinama, većima, komisijama, mirovnim većima, savetima potrošača i dr.) učestvuje znatan broj građana.

Planiranje razvoja

Planiranje društveno-ekonomskog razvoja počelo je već u prvim posleratnim godinama, ali je zajedno s promenama u položaju neposrednih proizvođača doživljavalo zнатне promene.

Prihvatanje i ostvarivanje planskih zadataka od prvih posleratnih petogodišnjih planova razvoja (od 1947. godine) snažno su podsticali radnike, omladinu i sve građane na udarnički i dobrovoljan rad za ubrzavanje razvoja. Prihvaćen je skromniji rast standarda u korist relativno obimnih fondova za nova investiciona ulaganja i za razvoj manje razvijenih delova zemlje.

U razvijenijem sistemu socijalističkog samoupravljanja planiranje društvenog razvoja postavljeno je tako da: »radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i radni ljudi u samoupravnim interesnim zajednicama, mesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama... samostalno donose planove i programe rada i razvoja svojih organizacija i zajednica... te planove i programe usklađuju međusobno i s društvenim planovima društveno-političkih zajednica i... na toj osnovi obezbeđuju usklađivanje odnosa u celini društvene reprodukcije i usmeravanje celiokupnog materijalnog i društvenog razvoja...« (Ustav SFRJ, Beograd 1974, čl. 69).

Zakon o osnovama sistema društvenog planiranja i društvenom planu Jugoslavije precizirao je prava i obaveze pojedinih nosilaca društvenog planiranja⁹⁾ u pripremi i donošenju, izvršavanju i kontroli izvršavanja plana da bi se stvorili optimalni uslovi da ne posredni i dugoročni interesi radnih ljudi budu u njima sadržani i da se u skladu s materijalnim mogućnostima obezbedi što skladniji privredni i socijalni razvoj. Time je prevaziđen sistem državnog direktivnog planiranja. Sistem društvenog planiranja sadrži prava i dužnosti radnika i svih radnih ljudi ne samo da odlučuju o dohotku u svojoj radnoj organizaciji nego i da upravljaju dohotkom koji udružuju s drugim radnim ljudima na svim nivoima udruživanja. Samostalnim odlučivanjem o uslovima i rezultatima rada i o politici ekonomskog i društvenog razvoja republike i pokrajine, oni zajedno s radnim ljudima u drugim republikama i pokrajinama učestvuju u utvrđivanju zajedničke politike ekonomskog i društvenog razvoja Jugoslavije. Planom se utvrđuju prava i uzajamne obaveze svih samoupravnih nosilaca proširene reprodukcije i privredne aktivnosti na dohodovnom principu, što predstavlja konkretan ekonomski put ujedinjavanja interesa radnih ljudi i instrument rešavanja protivrečnosti u proizvodnim odnosima, integracionih procesa i dinamičnog rasta proizvodnih snaga i produktivnosti rada.

Planovi osnovnih organizacija udruženog rada sadrže i one interese i potrebe radnih ljudi u materijalnoj proizvodnji koji se realizuju putem slobodne razmene rada s radnicima u društvenim delatnostima (zdravstvene, socijalne, kulturne i druge potrebe).

Takav sistem planiranja podrazumeva da ono bude kontinuirano, da svi nosioci društvenog planiranja stalno analiziraju i predviđaju svoj razvoj i utvrđene ciljeve upoređuju sa stvarnim mogućnostima i uslovima razvoja od radnih organizacija do federacije i obrnuto. U tom smislu govorimo o permanentnom i susretnom planiranju.

Od predstavničkog do delegatskog političkog sistema

Borba za širenje socijalističkog samoupravljanja imala je presudan uticaj na ceo ekonomski i društveni

⁹⁾ Obavezu za donošenje odluka o planiranju i planova ima oko 55 000 nosilaca planiranja (i to oko 23 000 OOUR-a iz privrede i 9 000 OOUR-a iz društvenih delatnosti, 3 450 radnih i složenih OOUR-a, 6 177 SIZ-ova, 850 zadruga, 360 banaka, 11 750 mesnih zajedница, 512 opština, 6 republike, 2 pokrajine i federacije).

razvitak zemlje. Ona je iziskivala relativno česte promene i u političkom sistemu.

U posleratnom razdoblju politički sistem je doživeo kvalitativnu promenu — od predstavničkog sistema socijalističke demokratije u delegatski sistem socijalističkog samoupravljanja.

Prvi Ustav nove Jugoslavije utvrdio je sistem neposredno biranih poslanika u skupštine, kojima su tada bila odgovorna izvršna tela odnosno vlade republika. Saveznu skupštinu su sačinjavala dva veća — Savezno veće, izabrano direktnim glasanjem, i Veće naroda, u koje su republike i pokrajine, bez obzira na broj stanovnika, slale jednak broj poslanika.

Velika važnost se pridavala razvoju opštinskih i mesnih narodnih odbora, iako su njihove kompetencije na privrednom području bile male, s obzirom na administrativno-centralističko rukovođenje privredom, ali su još iz ratnog perioda zadржali značajne političke, organizatorske i pokretačke funkcije.

Uvođenje radničkog samoupravljanja otvorilo je proces dugoročnih promena u načinu izbora, sastavu i delovanju predstavničkih tela društveno-političkih zajednica.

Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja od 1953. godine utvrđuje da su skupštine društveno-političkih zajednica ne samo najviši organi vlasti već i organi društvenog samoupravljanja. U Saveznu narodnu skupštinu uvodi se novo veće — Veće proizvođača, dok Savezno veće i Veće naroda deluju kao jedno veće. Veće proizvođača biraju samo birači zaposleni u industrijskoj i poljoprivrednoj proizvodnji, transportu i trgovini.

Prema Ustavu od 1963. godine, Saveznu skupštinu sačinjavalo je šest veća: pored Saveznog veća i Veća naroda, još i Privredno, Prosvetno-kulturno, Socijalno-zdravstveno i Organizaciono-političko veće.

Posle daljih promena u smislu adekvatnijeg predstavljanja interesa radnika i drugih radnih ljudi u upravljanju privredom i društvom, Ustav od 1974. godine označio je početak bitno nove faze u razvoju političkog sistema, u kojem je samoupravljanje radnih ljudi u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama osnova jedinstvenog sistema samoupravljanja i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi. Radni ljudi ostvaruju vlast i upravljaju drugim društvenim poslovima odlučivanjem na zborovima, referendumom ili drugim oblicima ličnog izjašnjavanja odnosno putem delegacija i delegata. Delegatski sistem danas je bit-

na karakteristika socijalističke samoupravne demokratije. Delegatski sistem je oblik samoupravne integracije pojedinačnih i dugoročnih interesa radnih ljudi, a istovremeno je i nosilac sistema vlasti radničke klase i radnih ljudi.

U toku izgradnje političkog sistema izuzetna pažnja posvećivana je razvoju komunalnog sistema. Na osnovi revolucionarne tradicije narodnooslobodilačkih odbora, koji su već bili samoorganizacija građana i temelj političke vlasti, kao i na osnovi marksističke analize revolucionarnih Iskustava Pariske komune, jugoslovenska komuna se razvijala kao politički oblik u kojem se afirmiše proces oslobođanja rada, što znači da ona postaje i društveni okvir i osnova za ostvarivanje svih čovekovih prava. Oslanjajući se na samoupravljanje udruženog rada u OOOUR-ima, samoupravljanje radnih ljudi i građana u mesnim zajednicama i samoupravnim interesnim zajednicama opština — komuna sve više je predstavljalo osnovnu društveno-političku zajednicu u kojoj se povezuju funkcije vlasti i samoupravljanje.

U višedomnoj skupštini opštine neposredno se izražavaju i konfrontiraju različiti interesi ljudi kao proizvođača, potrošača i politički organizovanih građana; tu se donose odluke od neposrednog životnog značaja, a utiče se i na celokupnu društvenu politiku, jer delegacije opština čine u skupštinama republika i autonomnih pokrajina posebna veća i preko delegacija tih skupština učestvuju u donošenju odluka u Saveznoj skupštini.

Skupštine opština — komuna sačinjavaju: Veće udruženog rada (sastavljeno od delegacija izabralih od radnika u OOOUR-ima, u radnim zajednicama, od individualnih poljoprivrednih proizvođača i zanatlija i slobodnih profesija), Veće mesnih zajednica (koje sačinjavaju delegati mesnih zajednica), i Društveno-političko veće (sastavljeno od delegata društveno-političkih organizacija u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda).

Skupštine republika i autonomnih pokrajina imaju isto tako po tri veća: Veće udruženog rada, Veće opština i Društveno-političko veće. U posebnim slučajevima koji su predviđeni Ustavom, statutima i zakonima, skupštine samoupravnih interesnih zajednica odlučuju ravnopravno s nadležnim većima skupštine društveno-političkih zajednica (opštine, republike, autonomne pokrajine).

U jugoslovenskoj višenacionalnoj zajednici narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u republikama i autonomnim pokrajinama. Ustavom SFRJ od 1974. godine utvrđeno je koja prava i dužnosti vrši federacija preko saveznih organa, a koja republičke i pokrajinske skupštine preko svojih delegacija u Skupštini SFRJ. Skupština SFRJ predstavlja organ društvenog samoupravljanja i najviši organ vlasti u okviru Ustavom SFRJ utvrđenih prava i dužnosti federacije. Skupštinu SFRJ sačinjavaju dva veća — Savezno veće (delegati samoupravnih organizacija i zajednica i društveno-političkih organizacija u republikama i pokrajinama) i Veće republika i pokrajina, u koje skupštine republika i pokrajina bez obzira na broj stanovnika delegiraju po broju jednake delegacije, i to republike po 12, a pokrajine po 8 članova delegacije.

Prema Ustavu SFRJ od 1974. godine isti birač ima pravo da bira više puta, npr. kao radnik u OOUR-u bira delegaciju koja određuje delegate za veća udruženog rada i za samoupravne interesne zajednice; kao stanovnik mesne zajednice bira jednu ili više delegacije mesne zajednice, kao član društveno-političkih organizacija učestvuje u formiranju delegacija za društveno-politička veća itd.

Takvo biračko telo broji ukupno oko 20 miliona ljudi, dok broj delegata izabralih u razne samoupravne organe u svakom mandatu iznosi gotovo jedan milion.

Što se tiče sastava kandidata za delegacije i delegate, Ustav i zakoni iziskuju da oni budu iz redova samih birača i da njihov socijalni sastav odgovara socijalnom sastavu biračkog tela. Određene su i granice reizbornosti i dupliranja funkcija, kao i izvesne zabrane za izbor nosilaca izvršnih i poslovodnih funkcija u delegacijama kojima oni odgovaraju za svoj rad.

S prelaskom od predstavničkog sistema na delegatski sistem prevaziđeni su posredno izražavanje interesa, odvojenost upravljanja od fizičkog i umnog rada, kao i odvojenost problema čoveka kao proizvođača, potrošača i društvenog bića. Stalnim direktnim izražavanjem interesa radnih ljudi u radnim organizacijama i među njima u mesnim i interesnim zajednicama u okviru skupština opština i preko njih u okviru širih društveno-političkih teritorijalnih zajednica, omogućava se neposredna afirmacija različitih interesa koji postoje u društvu. To se, pored strukture skupština, obezbeđuje i metodom njihovog rada, koji omogućava i traži pretres nacrtta i predloga zakona i drugih odluka u delegacijama odnosno u javnim raspravama

svih građana. Tako se pri donošenju odluka obezbeđuje prisustvo autentičnih u društvu postojećih interesa da bi se u atmosferi međusobnog uvažavanja sučeljavanjem različitih parcijalnih, strukovnih ili lokalnih interesa, pronašla najbolja rešenja, koja uzimaju u obzir kako te različite interese tako i materijalne mogućnosti društva.

Tako svaki radnik, radni čovek i građanin neposredno preko svoje osnovne organizacije udruženog rada, preko delegacije u samoupravnim interesnim zajednicama i preko mesne zajednice dobija mogućnost da ostvaruje svoje osnovno pravo na samoupravljanje i vlast.

Samoorganizovanje radnika u svim oblastima društvenog rada i njihovi međusobni odnosi kao udruženih radnika u radnim organizacijama, njihovo neposredno i delegatsko odlučivanje u OOOUR-ima, u mesnim i interesnim zajednicama i u društveno-političkim zajednicama po konceptu našeg društvenog uređenja one mogućavaju da snage izvan kontrole udruženih radnika, bili to organi državne uprave, stručne službe ili društveno-političke organizacije, odlučuju umesto radnika. O nužnim meraima za prevazilaženje socijalnih razlika odnosno za podmirivanje opštih i zajedničkih potreba radnici se međusobno dogovaraju i sporazumima odlučuju o sredstvima za njihovo podmirivanje. Tako solidarnost i uzajamnost na samoupravnim osnovama, u odgovarajućim oblicima slobodne i neposredne razmene rada, sve više postaju glavni, dobrovoljno prihvaćeni put za rešavanje mnogih opštih društvenih problema, koji snažno utiču na rešavanje mnogih ličnih i porodičnih problema.

U tom procesu, u kojem dolazi do izražaja pluralizam interesa koji postoje u društvu, mogu se u najvišem stepenu uskladiti lični i društveni Interesi.

U svim oblicima kroz koje je prolazio posleratni politički sistem žene su aktivno učestvovale. Međutim, njihov broj kao birača u svim periodima je daleko prevazilazio broj žena izabranih za poslanike, a osobito za članove Izvršnih tela.

Delegatski sistem podstiče društveno-političku aktivnost i povećava broj ljudi koji neposredno učestvuju u razmatranju društvenih problema dajući predloge za njihovo rešavanje ili koji o njima odlučuju. Tako, na primer, samo u delegacije za Izbor delegata u opštinske skupštine bilo je izabrano na izborima 1978. godine 787 216 članova, a među njima više od 200 000 žena (26,3 odsto). Najviše je bilo žena u delegacije-

ma koje su birane u osnovnim organizacijama udruženog rada, u kojima procenat izabralih žena iznosi 33,6 i gotovo je ravan procentu zaposlenih žena. U delegatskim skupštinama društveno-političkih zajednica među delegatima izabranim na poslednjim izborima (1978. godine) procenat žena-delegata iznosi: u opštinskim skupštinama 18, u skupštinama republika i autonomnih pokrajina 19,5 a u Skupštini SFRJ 17,2. Znatne su razlike u broju izabralih žena u skupština pojedinih republika i pokrajina, kao i razlike u broju žena delegiranih u pojedinu skupštinsku veću. U opštinskim skupštinama najviše je žena u društveno-političkim većima — 22,6 odsto, zatim u većima udruženog rada — 19 odsto, a najmanje u većima mesnih zajednica — 11,5 odsto. U skupštinama republika i pokrajina najviše je žena u većima udruženog rada — 21,9 odsto, a najmanje u većima skupština opština — 14,3 odsto. U Saveznom veću Skupštine SFRJ (220 delegata) ima 44 žene (20,0 odsto), a u Veću republika i pokrajina od 88 članova — 9 žena (10,2 odsto).

Na poslednjim izborima (1978. godine) unekoliko se povećao broj žena u svim delegacijama i među delegatima svih skupština. Slična je situacija i u drugim samoupravnim organima koji se konstituišu na delegatskom principu. Može se reći da je delegatski sistem zaustavio negativnu tendenciju opadanja broja žena na izbornim političkim funkcijama. Ranije je broj žena u škupštinama znatno oscilirao da bi u nekim godinama stagnirao ili i opadao. To se vidi, na primer, na procentu žena u Skupštini SFRJ. Do 1958. godine on se kretao od 4 do 7, da bi se 1963. godine popeo na 19,6, a zatim opao na 8,1.

Pozitivna tendencija, koja se potvrdila i na poslednjim izborima, verovatno će se nastaviti s obzirom na mogućnosti koje delegatski sistem pruža za učešće svih radnih ljudi i građana u procesu odlučivanja i na sve veću ulogu žena u ekonomskom i političkom životu.

Uloga subjektivnih društveno-političkih snaga

U pripremi i izvođenju socijalističkih revolucionarnih društvenih promena izuzetno važnu ulogu imaju organizovane idejno-političke subjektivne snage. Pod tim terminom podrazumevamo društveno-političke organizacije: Savez komunista, Socijalistički savez, Savez

sindikata, Savez boraca, Savez socijalističke omladine, raznovrsne društvene organizacije, udruženja građana, državne organe, naučne i stručne službe i sve druge oblike organizovane socijalističke svesti, ceo društveni stvaralački potencijal.

Uloga Komunističke partije Jugoslavije kao avangarde radničke klase i radnih masa u borbi za pripremanje i vođenje revolucionarne narodnooslobodilačke borbe bila je presudna za pobedu i za postavljanje temelja vlasti radničke klase i radnog naroda u savladavanju ogromnih problema posleratne izgradnje zemlje, u pružanju otpora svim spoljnim pritiscima, u podsticanju radničkog samoupravljanja, pri čemu je ona u svakoj fazi stvaralački primenjivala marksizam. Ona je otvarala širok prostor za aktivnost radnih ljudi. Borba za svakodnevne interese radnih ljudi ugrađivana je u borbu za ostvarivanje dugoročnih ciljeva oslobođenja radničke klase, a u Narodnom frontu su svi radni ljudi i građani ostvarivali svoju ulogu neposrednih učesnika, subjekata te borbe.

U toku narodnooslobodilačke borbe i u posleratnom razvitu menjali su se položaj, uloga i način delovanja društveno-političkih organizacija. Odnos između države, Komunističke partije i Narodnog fronta bio je predmet neprekidnog proučavanja i promena. U periodu revolucionarnog etatizma, u periodu posebnih napora koji su ulagani za ubrzani razvoj, došlo je do personalnog povezivanja partijskog i državnog aparata i do koncentracije vlasti u njima. Ipak je i taj period svojim dostignućima omogućio prve korake k radničkom samoupravljanju, a to je iziskivalo ne samo promenu položaja i uloge države već i promenu u delovanju Partije i Fronta.

Godine 1952. na VI kongresu Komunistička partija Jugoslavije je preimenovana u Savez komunista Jugoslavije (SKJ), a Narodni front na IV kongresu u Socijalistički savez radnog naroda (SSRN). Suština tih promena bila je težnja da SKJ deluje prvenstveno kao vodeća idejno-politička snaga u radničkoj klasi i među radnim ljudima, u organima samoupravljanja, a ne preko direktiva centralnih rukovodstava i s osloncem na aparat državne vlasti. Smisao delovanja SKJ nije političko reprezentovanje radničke klase i radnih ljudi, nego stvaranje uslova za to da oni sami postanu odlučujući faktori društvenog razvijanja. Samoupravljanje i novi položaj čoveka u radu i društvenom životu nespojivi su s bilo kojim oblikom jednopartijskog ili višepartijskog sistema.

Preobražaj Komunističke partije Jugoslavije od neposrednog političkog rukovodećeg činioča, koji je delovao u ime klase i radnih ljudi, u Savez komunista kao vodeću idejno-političku snagu radničke klase i svih radnih ljudi, kao unutrašnju snagu socijalističkog samoupravljanja, nije tekao bez teškoća. Trebalo je savladati dve tendencije: prvu, da SKJ zadrži staru suština i stare oblike svoga delovanja kao direktivna organizacija koja upravlja preko masovnih organizacija i državnog aparata kao svojih transmisija, i drugu, da se SKJ svede na apstraktan idejni činilac, da mu se ospore potreba za njegovim idejnim i organizacionim jedinstvom na bazi demokratskog centralizma i njegova vodeća idejno-politička uloga.

Donošenje Programa Saveza komunista Jugoslavije na VII kongresu 1958. godine predstavlja značajan doprinos razvijanju marksističke teorije za usmeravanje socijalističke društvene prakse, a taj doprinos je bio značajan i u svetskoistorijskim razmerama.

U okviru utvrđivanja društveno-ekonomskog i političkog sistema na temelju udruženog rada, socijalističkog samoupravljanja i delegatskog sistema, novi Ustav SFRJ je novu ulogu organizovanih subjektivnih društvenih snaga, društveno-političkih organizacija (SKJ, SSRN i Saveza sindikata) uspostavio kao ustavnu kategoriju. Samoupravna socijalistička demokratija na osnovu priznavanja postojanja pluralizma samoupravnih interesa iziskuje neprekidno idejno i političko delovanje tih organizacija. U demokratskoj, javnoj, argumentovanoj raspravi, uz učešće komunista, istorijski interes radničke klase se može formulisati kao interes svih radnih ljudi i građana s prevazišlaženjem svakog političkog monopola. Time se u suštini prevazilaze i višepartijski i jednopartijski politički sistem, u kojima su u najboljem slučaju građanima rezervisane uloge povremenih birača i mogućnost da se izjašnjavaju o opštaj politici partijskih vrhova.

Izvanredno je značajna i uloga Socijalističkog saveza radnog naroda kao fronta svih socijalističkih snaga, unutar kojega deluje i SKJ. Politička i organizaciona platforma Socijalističkog saveza ima korene u istorijskoj ulozi Narodnooslobodilačkog fronta. SSRN omogućava da se sve progresivne društvene snage, uz aktivno učešće komunista, koji se tu neprestano afirmišu kao rukovodeća idejno-politička snaga, ujedinjavaju u borbi za ostvarivanje socijalističkog samoupravljanja i da u tom procesu obezbede ostvarivanje svojih ključnih interesa.

U Socijalističkom savezu, organizovanom od mesne zajednice do federacije, povezuju se individualni građani i njihove organizacije. Ustav mu obezbeđuje važnu ulogu u informisanju, u izbornom postupku i u raspravi o skupštinskim odlukama i slično. Svaka organizacija Socijalističkog saveza ima, razume se, i sopstvenu aktivnost.

Važnu ulogu u političkom sistemu igra i Savez sindikata. U složenom procesu usklađivanja različitih interesa u samoj radničkoj klasi, u raznim granama delatnosti, uloga sindikata je nezamenljiva. Sindikati obezbeđuju prisustvo radnika u svakom društvenom odlučivanju počev od osnovne organizacije udruženog rada. Sindikati se povezuju po granama, ali i teritorijalno. Pored individualnog članstva svakog radnika u SSRN, sindikalne organizacije su uključene u njega i kao kolektivni članovi na svim nivoima teritorijalno organizovanog SSRN kao fronta svih socijalističkih organizovanih snaga.

I druge društveno-političke organizacije, kao što su Savez socijalističke omladine, Savez boraca narodno-oslobodilačkog rata i mnoge društvene organizacije i udruženja radnih ljudi i građana značajan su element razuđenog sistema socijalističke samoupravne demokratije. Novi Ustav je društveno-političke organizacije učinio delom delegatskog sistema, tako da i one šalju svoje delegate u posebna veća skupština (društveno-politička veća), da bi se oni javno i neposredno zalagali za konkretna rešenja i za njih snosili društvenu odgovornost. Svojim idejno-političkim radom oni utiču na razvijanje društvene svesti i doprinose organizovanju i aktivnosti radnih ljudi i svih građana i njihovom informisanju kako bi u donošenju odluka u svojim samoupravnim organima mogli da učestvuju ne samo s odgovarajućim znanjem već i s jasnom političkom orijentacijom.

Smisao rada tih političkih organizacija je baš u tome da na osnovi naučnog socijalizma, koji otkriva zakonitosti društvenog razvijanja, omogućavaju sagledavanje tekućih društvenih problema u svetlu dugoročnih interesa radničke klase, napretka svoje zemlje i ravноправne saradnje u svetu i da tako doprinose što uspešnijem integriranju individualnih i parcijalnih interesova s dugoročnim interesima oslobođenja čoveka i rada. Dugoročno idejno i političko usmeravanje borbe za razvoj socijalističkih društvenih odnosa, podsticanje neposredne i raznovrsne aktivnosti građana i briša o kandidovanju aktivnih lica za društvene funk-

kciјe — to su samo neki od najvažnijih zadataka Saveza komunista i Socijalističkog saveza. Bez njihovog kohezionog delovanja teško bi bilo razvijati razgranate samoupravne organizme. Osnovna intencija u razvoju političkog sistema nije bilo, dakle, davanje definitivnih odgovora na tekuće probleme društvenog razvoja, već oslobođanje inicijative radnog čoveka i razvijanje institucionalnih mehanizama za demokratsko rešavanje društvenih protivrečnosti. U takvom sistemu radni čovek zaista može postati kovač svoje sreće.

Sve društveno-političke organizacije, delujući među radnim ljudima i građanima kao njihovi instrumenti, ojačale su, akcione su se sposobile i uzdigne ogroman broj političkih kadrova.

Želimo posebno da istaknemo učešće žena u radu društveno-političkih organizacija. U SKJ je 1977. godine bilo 1 624 000 članova (od toga više od 23 procenata žena); u SSRNJ 14 050 000 članova (više od 40 procenata žena); u Savezu sindikata je 4 727 000 članova, od čega oko 34 procenata žena, što odgovara procentu žena u ukupnom broju zaposlenih; u Savezu socijalističke omladine ima 3 710 000 omladinaca, od toga oko 40 procenata devojaka; u Savezu boraca ima 1 045 000 članova, od toga oko 30 procenata žena. Za svim ovim brojkama znatno zaostaju brojke o ženama u rukovodećim i izvršnim organima ovih organizacija.

O nekim rezultatima razvoja

Za tri i po decenije posleratnog razvoja ostvareni su rezultati za kakve je u većini drugih zemalja bilo potrebno mnogo više vremena. U periodu od 1947. do 1978. godine društveni proizvod je rastao po prosečnoj godišnjoj stopi od 6,2 odsto (po fiksnim cenama), što znači povećanje po stanovniku za više od četiri puta. Dok je društveni proizvod 1939. godine bio za 30 procenata ispod svetskog proseka, on danas iznosi oko 34 procenata iznad tog proseka.

Visok porast društvenog proizvoda omogućio je snajan rast društvenog sektora privrede. Društvena svinina na sredstva za proizvodnju bila je jedan od značajnih uslova dinamičnog rasta industrije. Godine 1978. industrijska proizvodnja bila je 15 puta veća nego 1947. godine s prosečnom godišnjom stopom rasta od preko 9 odsto. Planskom orijentacijom na in-

dustrijalizaciju prevaziđena je izrazito agrarna struktura privrede i stanovništva.

Krupne promene odigrale su se i u poljoprivredi. Poljoprivredna proizvodnja je bila 1978. godine 2,6 puta veća nego 1947. godine. Poljoprivredno stanovništvo se u ukupnom stanovništvu smanjilo posle rata od 77 odsto na oko 30 odsto. Dinamični privredni razvijetak omogućio je brži rast ukupne zaposlenosti. Broj zaposlenih povećao se 6 puta u odnosu na predratni period. Godine 1978. bilo je pet i po miliona zaposlenih (od toga 34 odsto žena).

Merama socijalne politike na svim sektorima je izvršena bitna preraspodela potrošnih fondova u korist radničke klase, radnih ljudi i sitnog seljaštva. Time su znatno poboljšani životni uslovi najvećeg dela stanovništva. Životni standard se u svakom pogledu znatno poboljšao. Od 1947. do 1977. godine izgrađeno je oko 2,7 miliona novih stanova, a obnovljeno oko milion postojećih stanova. Prosečna stambena površina po stanovniku povećala se od 9 m² na 14,1 m². Pre rata se u samo 20 procenata stanova koristila električna energija, a 1977. godine u oko 89 procenata.

Osnovnom zdravstvenom zaštitom obuhvaćeno je ce-kupno stanovništvo. Mnoge zarazne bolesti su iskorijenjene ili osetno suzbijene. Znatno je smanjena opšta stopa smrtnosti, osobito odojčadi. Broj lekara se povećao više od četiri puta. Prosečni životni vek muškaraca produžen je od 49 (1948) na 67 (1978) godina, a žena od 53 na 72 godine. Socijalno osiguranje, koje osim zdravstvenog obuhvata i penzijsko-invalidsko osiguranje, izvanredno se razvilo. Broj korisnika penzija je sedam puta veći nego u prvim posleratnim godinama.

Nepismenost je osetno smanjena. Osmogodišnjim obaveznim školovanjem obuhvaćeno je već 95 odsto dece odgovarajućeg uzrasta. Školovanje nastavlja oko 90 odsto svršenih učenika osnovnih škola i oko dve trećine svršenih učenika srednjih škola.

Podizanju kulturnog nivoa stanovništva doprinose mnogobrojne ustanove u oblasti kulture, izdavačka delatnost, radio i televizija. Godine 1977. radile su 191 radio-stanica i osam televizijskih stanica, a na tri domaćinstva dolazila su dva televizijska prijemnika. Programi radija i televizije, štampa i izdavačka delatnost i delatnost kulturnih institucija ostvaruju se na svim jezicima naroda i narodnosti Jugoslavije.

Lična potrošnja je rasla naročito posle 1956. godine. Pre toga je bila ograničena nedovoljnim materijalnim

mogućnostima i politikom većih izdvajanja narodnog dohotka za investicije za ubrzanje privrednog razvoja. Udeo lične potrošnje dostigao je 1976. godine 54 odsto društvenog proizvoda. Zajedno s delom društvenog proizvoda koji stanovništvo zajednički troši u okviru društvenih službi, za potrebe stanovništva koristi se oko 64 odsto društvenog proizvoda.

Povećanje nivoa lične potrošnje odrazilo se i na promene u njenoj strukturi. Tako se učešće ishrane u njoj smanjilo od oko 54 odsto 1952. godine na oko 39 odsto 1973. godine. Smanjenjem učešća ishrane u porodičnom budžetu povećano je učešće rashoda za druge namene koje su karakteristične za viši nivo životnog standarda. Porasla je potrošnja industrijskih proizvoda — električne energije 33 puta, sapuna 8 puta, tkanina 4 puta, obuće 26 puta itd. Sve veći broj domaćinstava ima savremene tehničke aparate za domaćinstvo i automobile. Godine 1977. svako treće domaćinstvo imalo je automobil. Na 100 domaćinstava dolazilo je 1973. godine 60,7 električnih štednjaka, 34,9 mašina za pranje rublja, 52,1 televizora i 17,6 registriranih automobila.

Moglo bi se nabrojati još promena u materijalnim uslovima života, koje nisu samo kvantitativne. A one su imale veliki uticaj na život svih ljudi, posebno na menjanje uslova života žena. Treba ipak napomenuti da smo napred naveli proseke za celu zemlju ne upuštajući se u velike regionalne razlike u pogledu svih tih pokazatelja. Ti pokazatelji potvrđuju da se teško savladava nasleđena zaostalost, jer je i pored tako dinamičnog razvoja kakav je bio u posleratnom periodu, Jugoslavija još uvek zemlja u razvoju. Međutim, bitno je da se i u najnerazvijenijim delovima zemlje »led počeo topiti« i da se oni ubrzano razvijaju.

Takav društveni razvitak bio je povezan s odlučnošću da se mobilišu sopstvene snage, svi ljudski i prirodni potencijali. S osloncem na revolucionarni polet boraca za oslobođenje, na ubeđenje širokih slojeva naroda da se rukovodeće društvene snage iskreno zalažu za to da plodovi rada pripadnu onima koji ih stvaraju, postignuto je masovno učešće naroda, a time su postignuti i značajni rezultati u obnovi ratom opustošene zemlje i u njenom materijalnom i društvenom razvoju. Kao saveznička i ratom razorenata zemlja, Jugoslavija je dobijala za posleratnu obnovu i izgradnju izvesnu materijalnu pomoć razvijenih zemalja i međunarodnih organizacija. Međutim, bez mobilizacije sopstvenih snaga tu pomoć ne bi mogla efikasno

iskoristiti niti sačuvati svoju nezavisnost i odolevati jakim političkim, ekonomskim i drugim pritiscima kojima je bila izložena.

Teško nasleđe prošlosti, ratna razaranja i spoljni pritisci stvarali su teškoće, ali su istovremeno jačali i odlučnost da se ostane na putu revolucionarnih društvenih promena u korist novog života radničke klase, svih radnih ljudi, čoveka — pojedinca i svih naroda i narodnosti, kao i odlučnost da se u međunarodnoj zajednici obezbede uslovi za potpunu afirmaciju državnog suvereniteta i ravnopravne saradnje preko pokreta nesvrstanih zemalja.

Iz međusobnog dejstva smelog rukovođenja socijalističkom izgradnjom, masovnog poleta i inicijative, kojoj su novi socijalistički odnosi maksimalno otvarali prostor; neprestanog prilagođavanja ekonomskog i političkog sistema povećanim proizvodnim snagama zemlje i povezivanja materijalnog i društvenog razvoja, rezultirali su uspesi. Jugoslavija se uvrstila među deset zemalja koje su posle drugog svetskog rata imale najbrži razvoj u svetu i istovremeno dala značajan prilog borbi za nove, pravednije odnose u svetu.

Teorijske osnove procesa emancipacije žena

Teorija o ravnopravnosti svih ljudi bez obzira na nacionalnost, jezik, pol i veroispovest, dobijala je u toku NOB-a i socijalističke revolucije svoju praktičnu primenu. Političkom i oružanom borbom i dekretima nove vlasti do temelja je bila srušena pravna zgrada svake diskriminacije, pa je tako bila stvorena osnova za izgradnju novih društvenih i međuljudskih odnosa.

U kasniji društveno-ekonomski i politički razvitak zemlje bila je na svim etapama uključena i borba za ravnopravnost polova. U izgradnji društva koje je svoje postojanje zasnivalo na ukidanju eksploratacije čoveka od strane čoveka, na ukidanju svake diskriminacije među ljudima na bilo kojoj osnovi, princip o ravnopravnosti žena morao je biti svuda prisutan.

O teorijskim osnovama društvene akcije

U izgrađivanju idejne osnove procesa emancipacije žena i afirmacije pune ravnopravnosti polova, u Jugoslaviji se polazilo od zakonitosti društvenog razvijatka koje su utvrdili klasici marksizma. Marks, Engels, Lenin i drugi u svojim delima su otkrili uzroke nastanka klasnog društva i u isto vreme ukazali na opšte zakonitosti likvidacije klasne eksploratacije. U tom okviru oni su ukazali na okolnosti koje su prouzrokovale diskriminaciju žena, da bi radnička klasa svake zemlje, polazeći, razume se, od stanja u svojoj zemlji, u izgradnji socijalizma ostvarivala odnose ravnopravnosti između žena i muškaraca kao bitnu humanu sadržinu novih društvenih i međuljudskih odnosa. Kad su klasici naučnog socijalizma proučavali uzroke istorijski nastale diskriminacije žena oni nisu zanemarili ni specifičnu biološku funkciju žene. Ta njena funkcija je prouzrokovala prvu podelu rada među polovima, ali ta podela rada još nije značila potčinjanje. U razvitu klasnog društva s nastankom privatnog vlasništva na sredstva za proizvodnju nastao je i patrijarhalni oblik porodice, u kojoj je žena s obzirom na svoju ulogu u biološkoj reprodukciji sve više gubila ravnopravnost i sve više postajala u šuštinli deo privatne svojine. Interesi privatnog vlasništva su vremenom preovladali u svim ljudskim odnosima. Zato ni za ukidanje podređenog položaja žene u društvu

i porodici nije dovoljno samo pravno izjednačavanje polova. To će, kako Isteče Fridrih Engels u svom delu *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, tek razotkriti pravu suštinu potčinjenosti žene. Engels ukazuje na to da će se posle pravnog izjednačavanja polova: »...pokazati da je za oslobođenje žena prvi preduslov ponovno uvođenje ženskog rada u javnu radinost, a da ovo, opet, iziskuje uklanjanje svojstva inokusne porodice kao društvene privredne jedinice«. Oslobođenje žene i potpunu ravnopravnost polova teoretičari socijalizma su povezivali s razvitkom proizvodnih odnosa na osnovu društvene svojine i takvog političkog sistema u kojem će država od vlasti nad ljudima postati instrument radnih ljudi za menjanje društvenih odnosa i za ostvarivanje osnovnih čovekovih prava.

Treba pomenuti posebnu aktuelnost Englesovog upozorenja da odnosi među ljudima u porodici — dakle u »proizvodnji ljudi« — zajedno s odnosima u proizvodnji sredstava za obnavljanje vlastitog života i za zadovoljavanje novih potreba spadaju u odlučujuće faktore društvenog razvijanja. Klasici marksizma kažu da se »proizvodnja ljudi« vrši u istorijski i društveno uslovljenom obliku, jer je to istovremeno prirodni i društveni odnos. Samo u prakomunizmu je to bio jedinstven društveni odnos, u kojem su ljudi proizvođeći za svoj život »proizvodili« i druge ljudi. Kasnije je porodica kao oblik proizvodnje ljudi postala podređena vlasniku sredstava za proizvodnju i tako su i norme porodičnih odnosa izražavale interes čuvanja privatnog vlasništva (npr. proganjanje vanbračne dece i slično). Zato su klasici marksizma govorili da ne postoji opšti, za sva društva važeći pojam porodice, već da porodične odnose treba izučavati u konkretnom društvu.

Termin »porodica« se u naučnom socijalizmu ne upotrebljava za označavanje svih oblika u kojima se u raznim društvinama vrši »proizvodnja ljudi«. Obično se pod »porodicom« podrazumeva patrijarhatska porodica koja preovlađuje u civilizovanom svetu. Taj oblik porodice je nastao istorijski na osnovu privatne svojine i obezbedio je vlasniku sva prava u odnosu na ostale članove porodice. Rad i drugi oblici doprinosa porodičnoj zajednici postaju podređeni vlasniku, koji »vlada« s pozicije svojne na rad i na »svoju« porodicu.

Saznanje o međusobnoj uslovljenosti i povezanosti nastanka privatne svojine na sredstva za proizvodnju i s njom povezanih klasnih odnosa proizvodnje, patri-

jarhalne porodice i države omogućava revolucionarnim snagama da ovladavaju procesima u kojima će se ukidati eksploracija rada, diskriminacija žena i država kao instrument klasne vladavine nad ljudima.

Stvaralačka primena marksističkog saznanja da je proizvodnja ljudi odnosno biološka reprodukcija sastavni deo celokupne društvene reprodukcije dobija praktičnu afirmaciju u sistemu društvene svojine i samoupravljanja. Time počinje proces u kojem će se sve vrste proizvodnje (za vlastiti život, za proširivanje materijalne i biološke osnove društva) ponovo spojiti u jedinstven društveni odnos. To je suština slobodne asocijacije proizvođača kao programskog cilja komunističkog društva. U takvoj asocijaciji će se prirodni, proizvodni i društveni odnosi među ljudima, bez obzira za pol, usklađivati bez eksploracije i podređivanja. U radu i samoupravljanju će se prevazilaziti suprotnosti između individualnih i društvenih interesa i potreba; nastajaće nove humane vrednosti.

Uključivanje žena u društveni proizvodni rad izvan porodičnog gospodarstva i ukidanje privatnog vlasništva sve više transformišu porodične odnose u pravcu nestajanja porodice kao privredne jedinice i podruštvljavanja domaćičkih i porodičnih funkcija. Učešće u društvenoj proizvodnji će svakom članu društva stvoriti uslove za ekonomsku samostalnost. Time za klansko društvo tipičan podređeni položaj članova porodice privatnog vlasnika, posebno žene, gubi svoju materijalnu podlogu. Time se uslovi za ukidanje uzroka diskriminacije žena mogu stvoriti u procesu socijalističkog preobražaja celog društva, pri čemu je prvi cilj oslobođenje rada i ljudske ličnosti. U tom preobražaju menjaju se dosadašnje uloge obaju polova. Uloga muškarca i žene u društvu treba sve više da se izjednačava. Razlike o zapošljavanju ne bi smelete da zavise od pola, već od znanja, prirodnih osoblina i sklonosti. Prema tome, oslobođenje žene je sastavni deo socijalističke revolucije i socijalističke društvene izgradnje, to je njihova zakonitost. Ali ni socijalistička revolucija ni izgradnja socijalističkog društva nisu stihiski procesi. U zakonitosti razvitka socijalizma spada i svesno rukovođenje procesom društvenih promena. Afirmacija žena kao ravnopravnih stvaralačkih lica podrazumeva i podstiče promenu bračnih i porodičnih odnosa. Ti odnosi nisu dati jednom zauvek kao »prirodni«. Oni se menjaju, kao što je već rečeno, zavisno od stepena razvitka proizvodnih snaga, vladajućih proizvodnih odnosa i na toj osnovi izgrađe-

nog pravnog sistema, morala, sistema vrednosti i stepena svesti.

Savremena industrijalizacija i tehnologija same ukidaju podelu rada prema полу kao anahroničnu. Žena postaje sve aktivnija u ekonomici, dok se ranija briga o članovima porodice odnosno domaćinstva koju su vodili samo njegovi ženski članovi prenosi delom na ustanove i servise odnosno na pomoć aparata za domaćinstvo, tzv. »belu tehniku« i tako se smanjuje i deli među svim članovima domaćinstva.

Socijalističko društvo taj proces svesno prihvata i podstiče da bi radni ljudi u zajedništvu i solidarnosti obezbedili sebi bolji život, organizovali deci obrazovanje, ishranu, zdravstvenu zaštitu i slično, dakle sve ono što je nekad bila uglavnom funkcija porodice.

Društvena organizacija tih delatnosti ne može se koncipirati samo kao »pomoć ženi«. Korišćenje savremenih znanja i tehnologije doprinosi dubljim strukturalnim promenama u privredi i u društvu. Odgovarajuće društvene službe mogu se uspostaviti samo u okviru razvoja cele zemlje uz maksimalno učešće svih ljudi kao aktera razvoja i korisnika njegovih dostignuća.

Međutim, i onda kada još nisu stvorenii svi uslovi za novi društveni položaj žene za podruštvljavanje domaćinstva, žena neposredno učestvuje u menjanju ekonomskih i društvenih odnosa. Pod uticajem materijalne nužde, ali i iz svog svesnog opredeljenja, žene postaju zajedno s naprednim, revolucionarnim muškarčima i same faktori promena. Borba za duboke društvene promene je sastavni deo borbe radničke klase za oslobođenje rada, za ovladavanje celinom društvene reprodukcije od strane radnih ljudi. Zbog toga to i ne može biti nikakva borba žene protiv muškarca, borba između polova. Ali teški recidivi patrijarhalnog mentaliteta ne žive samo kod muškaraca. To je težak balaš i u ženskim glavama. Naučni socijalizam upozorava na potrebu borbe protiv skretanja na stranputicu odnosno na borbu između žene i muškarca. I najzad, svest je određena blćem, objektivnim uslovima života, a ne obrnuto, pa se promenama materijalnih društvenih uslova života i rada mogu postaviti čvrsti temelji za nove vrednosti, za novu etiku.

Jedna od osnovnih teza naučnog socijalizma sastoji se u tome da su za čovekovu emancipaciju od odlučujućeg značaja njegov položaj u procesu rada, njegov društveni položaj i njegovi odnosi s drugim ljudima u proizvodnji i raspodeli i u upravljanju druš-

tvom. U tom okviru borba za ostvarivanje ravnopravnosti muškaraca i žena, borba za promenu njihove svesti u zнатноj meri gubi smisao borbe za »jednaka prava«, a postaje sastavni deo borbe za oslobođenje čoveka i njegovog rada. Ona je uslovljena procesima i rezultatima te borbe, koja teče na svim područjima od ekonomskog, političkog do kulturnog, naučnog, moralnog preobražaja.

Stvaralačka primena marksizma

Kao što su jugoslovenski komunisti u toku narodno-oslobodilačke borbe povezivali uspeh te borbe s punim učešćem žena u pokretu, oni su takođe bili ubedjeni da je i uspeh socijalističke izgradnje uslovjen punim učešćem žena. U posleratnoj, mirnodopskoj izgradnji zemlje pokazalo se da je potrebno da se u dužem procesu političkim ubedivanjem i prevaspitanjem prevaziđu mnoge predrasude i zaostalost, koje su se u ratnim naporima bile pritajile u glavama ljudi. Da bi se one iskorenile u prvom redu je bilo nužno da se prevaziđe zaostalost zemlje, da se menjaju uslovi života, koji su uzrok stalne reprodukcije zaostale svesti i muškarca i žene s obzirom na poznatu činjenicu da biće određuje svest.

Emancipaciju žene prvenstveno je podsticala opšta orijentacija na ubrzani razvitak zemlje i na socijalističko samoupravljanje. Ali prevazilaženje vekovne podele rada prema polu zahteva i posebnu akciju. Za područja rada žene smatrali su se domaćinstvo, materinstvo i briga o porodici. To područje se više-manje cenilo kao važan deo društvene reprodukcije, ali i kao ustaljen način ličnog i društvenog života. Industrializacija je taj problem još više zaoštrila jer se smatralo da žena u industriji dobija novo radno mesto, pored svog dotadašnjeg radnog mesta. Pošto su mnoge okolnosti prikrvale suštinu položaja žene u društvu, za podsticanje procesa oslobođanja žene bila je potrebna svakodnevna akcija u okviru opšte borbe radničke klase za društveno rešavanje konflikta između rada i materinstva. Pored opšteg razvilitka zemlje, koji je omogućio ubrzano uključivanje žena u društvenu privredu, od odlučujućeg značaja su bili programski stavovi idejno-političkog karaktera i akcija vodećih političkih snaga, pre svega Saveza komunista. O tome svedoče dokumenti svih kongresa i mnogih konferencija SKJ. Sada važeći Program SKJ koji je donesen na VII kongresu 1958. godine u tom

pogledu je jasan i izričit. Rešavanje uočenih problema u ovoj oblasti može se smatrati programom za budućnost, što samo potvrđuje činjenicu da u borbi za emancipaciju žena ne može biti odvojenih, izuzetnih uspeha, jer je to sastavni deo složenog društveno-ekonomskog procesa oslobođanja rada. Programski stavovi SKJ upozoravaju na humanističko značenje borbe za ravnopravnost polova kao važne poluge u borbi za nove međuljudske odnose i za duboke strukturnalne promene u društvu.

U poglavlju Programa SKJ koje govori o društvenoj ulozi i idejnim osnovama SKJ ovako se razmatra problem ravnopravnosti žena:

»Borba za svestranu afirmaciju i razvitak ličnosti, borba za najšire, aktivno učešće radnih ljudi u upravljanju društvenim životom iziskuje dalje razvijanje idejno-političkog i opštevaspitnog rada na uklanjanju ostataka neravnopravnih odnosa među ljudima uopšte i posebno između muškarca i žene. Problem ravnopravnosti žene u Jugoslaviji nije više politički problem niti problem pravnog položaja žene u društvu, on je uglavnom ostao problem ekomske nerazvijenosti, primitivizma, religioznih shvatanja i drugih konzervativnih predrasuda, privatnosvojinskog odnosa, koji još dejstvuje na život u porodici. Zaostalo domaćinstvo i postojeći materijalni problemi porodice sputavaju ženu da bi mogla uzeti punog učešća u ekonomskom i društvenom životu zemlje, stvaraju konflikt između njene uloge u društvu i domaćinstvu. Zaostalo domaćinstvo sputava i sve ostale članove porodice u njihovoj društvenoj aktivnosti.

Ovi problemi se naročito zaoštravaju s brzom industrijalizacijom zemlje i s promenom socijalne strukture stanovništva. Materijalni razvitak zemlje istovremeno pruža mogućnosti za stvaranje tehničke baze za područljivanje službi namenjenih problemima domaćinstva, čime treba da se razreši konflikt između učešća žene u društvenom životu i njenog položaja u porodici, kao i da podigne životni standard svih članova porodice.

U konkretnom rešavanju tih zadataka važnu ulogu igraju organi društvenog upravljanja u komunama, naročito stambene zajednice¹⁰⁾, kao i društvene organizacije.

Komunisti u tim organima i organizacijama treba da se bore za stvaranje uslova potrebnih za uspešan razvitak porodice, koji se već danas mogu ostvariti, na-

¹⁰⁾ Sada su to mesne zajednice.

ročito na području stambene izgradnje, izgradnje mreže raznovrsnih dečjih ustanova u okviru privrednih organizacija i stambenih zajednica, osnivanjem komunalnih uslužnih ustanova i slično, a sve će to doprinositi stvarnoj ravnopravnosti žene i muškarca i njihovom učešću u javnom životu kao ravnopravnih građana. Na idejno-političkom planu komunisti vode i vodiće borbu protiv onih nakaradnih idejnih i moralnih shvatanja koja pod pseudorevolucionarnom frazom o rušenju klasnog morala u stvari propagiraju amoralnost u odnosima između polova.«

Program SKJ dalje govori i o problemima promena u porodici, o podruštvljavanju njenih funkcija, o kompleksnosti ostvarivajna ravnopravnosti polova u socijalističkoj izgradnji.

U okviru programskih stavova o privrednoj, socijalnoj i prosvetnoj politici nalazi se i stav o položaju porodice, koji glasi:

„Ukidanjem patrijarhalnog bračnog i porodičnog zakonodavstva, uvođenjem društvene zaštite i pomoći porodici, stvaranjem materijalnih i drugih uslova za ekonomsko osamostaljivanje žene, razvijanjem raznih ustanova za pomoć porodici u negovanju i vaspitanju dece, stvaranjem društvene tehničke baze domaćinstva i time oslobođanjem porodice od pritiska zaostalog domaćinstva, u socijalističkom društvu daje se nova podloga bračnim i porodičnim odnosima, novom moralu u ličnim odnosima, vraćanju čoveka njegovoj pravoj ljudskoj prirodi bez iskorišćavanja i ponižavanja drugog.

Istovremeno kad se porodica oslobađa od robovanja zaostalom domaćinstvu ona produbljuje, obogaćuje i jača svoje unutrašnje ljudske odnose i predstavlja izvor lične sreće svojih članova. Bez prinude privatnovlasničkog društva, kao i društvenih predrasuda koje se s njima povezuju, radni ljudi slobodno zasnljavaju svoj bračni i porodični život na međusobnoj ljubavi, drugarstvu i poštovanju i na ljubavi prema svojoj deci.

Promena bračnih i porodičnih odnosa je istorijski proces u kome treba savladivati objektivne, materijalne prepreke, kao i zaostale navike, predrasude i shvatanja, koji su na području ovih odnosa naročito duboko ukorenjeni.

Brzi tempo industrijalizacije i promena strukture stanovništva, nagli razvoj i porast gradova, doseljavanje seoskog stanovništva, posebno omladine, u gradove, nedostatak i prenaseljenost stanova i slabo

razvijene komunalne službe, promena porodičnih odnosa — stvorili su i dalje stvaraju nove lične i porodične probleme i probleme adaptacije na nove uslove i nov način života, negativne socijalne pojave i slično.

Savez komunista Jugoslavije uočava duboke procese koji se odigravaju u porodici, njene potrebe i njene mogućnosti, imajući stalno u vidu da subjektivnim snagama i stvaranjem materijalnih uslova, a naročito u okviru komuna i stambenih zajednica, treba ubrzati proces oslobađanja porodice od tereta tehnički zaostalog domaćinstva uporedo s opštim materijalnim razvitkom zemlje.

Jedan od najvažnijih problema u ovom kompleksu jeste razvijanje društvene brige za decu. Ne umanjujući ulogu porodice u vaspitanju dece, koja je nezamenljiva, Savez komunista će se zalagati da se i ubuduće razvijaju najširi oblici društvene brige za decu koji će pružati i ono što u vaspitanju dece porodica, svedena na roditelje i decu, naročito ako je majka zaposlena, detetu ne može da pruži. U interesu je i porodice i društva stvaranje najrazličitijih dečjih ustanova i mreže objekata za zabavu i razonodu, sportskih terena i slično, u kojima će deca provoditi deo dana i koji će im pružiti kolektivni život i društveno vaspitanje. Neposredno angažovanje roditelja u razvijanju društvene brige za decu, njihovo učešće u organima upravljanja svih ustanova za decu, omogućuju da se najbolje sagledaju mogućnosti i potrebe porodice i istovremeno ostvari jedinstvo društvenog i porodičnog vaspitanja.

U procesu dubokih promena porodičnih odnosa u kojima se nalazimo nelzbežni su unutrašnji sukobi. Oni dovode do individualnih problema i teškoća, koji понекad poprimaju karakter društvenih pojava (razvod brakova, vanbračna deca i sl.). Socijalna zaštita treba da prilazi individualnoj intervenciji i pomoći u svakom pojedinačnom slučaju gde poremećeni porodični odnosi dovode do socijalnih problema...«

Idejno-političko osvećivanje u pogledu pravaca društvene akcije za definitivnu likvidaciju svih vrsta diskriminacije izuzetno je važno u razvitu samoupravljenja, u kojem radnici i radni ljudi odlučuju o društvenim poslovima u velikom broju samoupravnih organa. Kompleksnost promena koje treba izvršiti na putu k potpunoj ravnopravnosti žena i muškaraca iziskuje neprekidna idejna i politička razjašnjavanja ne samo u vidi načelnog teoretskog osvetljavanja klasne suštine

diskriminacije i naglašavanja nužnosti borbe socijalističkog društva za ravnopravnost polova kao sastavnog dela emancipacije ljudske ličnosti već i daljeg razrađivanja otvorenih pitanja i traženja odgovorâ na ta pitanja u toku ostvarivanja novih odnosa. Nalme, izvesna pitanja koja izgledaju načelno razjašnjena i lako rešiva, u praksi traže produbljivanje teorije i poseban istraživački rad, kao, npr., problem uloge biološke reprodukcije u celokupnoj društvenoj reprodukciji, odnosno pitanje koji načelan stav o tome ugraditi u ekonomski sistem, zatim, kakvim konkretnim meraima pratiti transformaciju porodice da bi ona bila najbezbolnija i slično.

U vezi s učešćem žena u politici, analiza društvenog položaja žena u razvoju samoupravljanja je pokazala da tradicionalni kriterijum po kojem se položaj žena u društvu meri po dosadašnjem položaju muškaraca ne daje pravu sliku stanja stvari niti upućuje na otkrivanje svih razloga iz kojih zaostaje učešće žena u izbornim telima i na izvršnim funkcijama. Žene, kao i muškarci, nisu homogena društvena struktura, pa zato u analizi uzroka zaostajanja žena u odlučivanju za njihovim učešćem u radu pažnju treba usmeriti na ispitivanje sistema društvenih institucija, koje ne obezbeđuju dovoljno prostora za veći uticaj osnovnih nosilaca razvijanja, tj. radničke klase i radnih ljudi sela i grada. Predstavnički oblici političkog odlučivanja, kao što smo već pokazali, nisu više davali prostora povećanim potrebama da samoupravljači neposredno odlučuju, da izražavaju svoje interesne, da ispoljavaju svoje znanje, daju inicijativu i da to ugrade u tokove društvenog razvoja. Zbog toga je bilo potrebno okrenuti se problemima daljeg razvijanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. I pored izvenskih pozitivnih dostignuća, sistem predstavničke demokratije zadržava političko odlučivanje u krugu izabranih političkih predstavnika, »profesionalnih političara«. U takvim okolnostima radnici u neposrednoj proizvodnji, kao i radne žene, bili su suočeni s dilemom da prestanu biti radnici u svojoj profesiji da bi se mogli baviti politikom i upravljanjem. Žene su, pored toga, morale da se odriču stvaranja porodice ili da stalno nose breme odgovornosti na dvema stranama da bi mogle u punoj meri učestvovati u političkom životu. Podaci o neadekvatnom broju žena na političkim funkcijama upućivali su na traženje uzroka manje u ženama, a više u institucijama političkog sistema. Pored toga što su od radničke klase delom još bili otuđeni plodovi rada i mogućnost odlučivanja

o društvenim poslovima, žene su bile potiskivane i iz drugih razloga. Ostvarivanje »jednakih prava« žene na radu i u društvu otežavaju nejednaki uslovi života u porodici, stara podela rada, stare obaveze u domaćinstvu. Rešenje konflikta između tih dvaju područja nije samo u ravnomernoj podeli poslova na sve članove porodice u individualnom domaćinstvu. Rešenja koja će zadovoljiti sve članove porodice treba tražiti na putu na koji ukazuje naučni socijalizam, naime da većinu tih poslova treba pretvoriti u grane javnog, društvenog rada. Transformacija individualne porodice u smislu podržavljenja i podruštvljenja nekih njenih funkcija vrši se u raznim oblicima u celom savremenom svetu. Ona je ubrzana zapošljavanjem žena i borborom za njihovu ravnopravnost. Ali se i tu pred pobornike socijalističkog samoupravljanja postavlja pitanje ko je nosilac procesa podruštvljavanja. »Državno« rešavanje konflikta između savremenih sredstava za proizvodnju i zastarelih, anahroničnih društvenih i porodičnih odnosa može samo delimično zadovoljiti, jer traženje rešenja finansiranjem iz državnog budžeta vodi otuđivanju dela dohotka od proizvođača odnosno otuđivanju društvene brige o deci od roditelja i radnih ljudi. Ima rezonovanja da su za dobrobit dece odgovorni državni organi; time se od ljudi otuduje i osećanje neposredne međusobne zavisnosti i solidarnosti i slabi njihova inicijativa za korišćenje raznih mogućnosti za humana, a istovremeno i realna rešenja.

Nije slučajno što su se u našem društvu, uporedo s rešavanjem fundamentalnih pitanja uloge radničke klase, države i Partije, vodile i rasprave o raznim naoko beznačajnim vidovima položaja žene, rasprave koje su ukazivale na specifičnost i kompleksnost društvene situacije. Da bi se osvojila budućnost, »koja pripada radniku i ženi« (A. Bebel), revolucionarna akcija je morala reagovati i na te na izgled marginalne pojave. Dovoljno je ukazati na diskusije o ulozi države u zaštiti braka i porodice, o ličnim imenima i matičnim knjigama, o funkciji dečjeg dodatka, o društvenoj zaštiti dece, o pobačaju i planiranju porodice, o populacionoj politici, o oporezivanju porodičnog dohotka, o plati za domaćice, o noćnom radu i o zaštiti na radu, o penzijskom sistemu... U tim raspravama često su se ispoljavale idejne nejasnoće i merile se snage raznih tendencija, koje inače prate socijalistički razvijetak.

Birokratsko-etalistička shvatanja o potrebi jače državne intervencije i malograđanski liberalizam zagovara-

■ su stihiji tok stvari i podržavali konzervativizam u pogledu položaja žene. Svaki put kad bi izostala društvena akcija za rešavanje protivrečnosti na putu stvaranja novih samoupravljačkih društvenih i ljudskih odnosa rasle su težnje za jačanjem vlasti nad ljudima u ime »viših«, nacionalističkih ili tehnikratskih ciljeva. I sa stanovišta ravnopravnosti polova trebalo je ukazivati na prave probleme društveno-ekonomskih i političkih odnosa i ubrzavati razvijanje samoupravljanja.

U nekim aspektima ostvarivanja ravnopravnosti polova traže se konkretniji odgovori na osnovu marksističke nauke i društvene prakse jugoslovenskog socijalističkog puta. Savez komunista Jugoslavije kao pobornik povezivanja teorije s praksom omogućavao je neprekidnu analizu i preispitivanje efekata određene društvene politike da bi podstakao i kritiku mera koje su se pokazale kao neadekvatne.

U idejnim i političkim smernicama SKJ za rad na području ostvarivanja ravnopravnosti polova nije zaboravljena etička i humana strana toga problema. Dokumenat XI kongresa SKJ koji je taj kongres u junu 1978. godine usvojilo kao usmeravanje komunista u socijalističkom samoupravljanju, ne govori o položaju žena izdvojeno, već i o muškarcu i o ženi govori kao o stvaralačkim ljudskim ličnostima, koje mogu i treba da razviju svoje sposobnosti. Raspravljavajući o osnovnim samoupravnim zajednicama, na kojima se zasniva cela zgrada političkog sistema, taj dokumenat naročito naglašava humanost odnosa koji nastaju između ljudi o kojima se ne stara »svemoguća« država, nego im njihov položaj u proizvodnji i društvu omogućava da se brinu o sebi kao ravnopravne ličnosti na osnovu sopstvenog rada odnosno solidarnosti i uzajamnosti.

Na XI kongresu SKJ jugoslovenski komunisti su kao osnovu za sadašnju etapu ostvarivanja Programa SKJ usvojili smernice iz fundamentalne rasprave Edvarda Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. Teško bi se bolje mogao izložiti Program SKJ u borbi za ljudsku sreću — što je izuzetno važno i za bolje razumevanje shvatanja SKJ o problemima koji su zajednički svim ženama i muškarcima — nego što je to učinjeno u pomenutom delu:

»Sreću čoveku ne može doneti ni država, ni sistem, ni politička partija. Sreću čovek može sebi stvoriti samo on sâm. Ali ne on sam kao jedinka, nego samo

u ravnopravnim odnosima s drugim ljudima. U tim odnosima on treba samoupravno i slobodno da ovlađava svojim pojedinačnim i opštim društvenim odnosima, ali — u odgovarajućim demokratskim organizacionim oblicima — i državom, sistemom i političkom partijom kao instrumentima njegovog sopstvenog samoupravljanja. Avangardne snage socijalizma i socijalističko društvo, prema tome, mogu imati samo jedan cilj — da prema mogućnostima datog istorijskog trenutka stvaraju uslove u kojima će čovek biti što slobodniji u takvom ličnom izražavanju i stvaranju da može — na osnovi društvene svojine na sredstva za proizvodnju — slobodno raditi i stvarati za svoju sreću. To je samoupravljanje¹¹⁾.

Nosioci političke akcije

Program SKJ i rezolucije kongresa SKJ, kao i pravne norme traže još velike napore za njihovo ostvarivanje. U kompleksnoj idejnoj, političkoj, ekonomskoj i administrativnoj akciji treba iskorenjivati stare odnose i predrasude, razne ponekad i skrivenе oblike diskriminacije, i razvijanjem privrede i društvenih delatnosti stvarati materijalne mogućnosti za nove odnose. Socijalistička revolucija je odstranjivanjem uzroka klase eksploracije, pre svega privatne svojine na sredstva za proizvodnju, presekla samo izvor diskriminacije, a zatim smo se prihvatali stvaranja novih uslova i odnosa.

Akcija koju su predvideli Program SKJ i druge programske odluke da bi se ubrzalo uspostavljanje ravnopravnosti polova nije u praksi bila uvek laka. Kongresi i konferencije Saveza komunista i Socijalističkog saveza radnog naroda više puta su analizirali uzroke zaostajanja prakse za principima. Radilo se u prvom redu o objektivnim teškoćama u ekonomskom razvoju i u razvoju samoupravnih društvenih odnosa koje je trebalo savladavati. Međutim, više puta je konstatovano da zaostajanje u praktičnom ostvarivanju ustavnih i zakonskih normi i programskih društvenih ciljeva (ostvarivanje ravnopravnijeg procenta žena na političko-izvršnim funkcijama, podruštvljavanja domaćinstva, širenja ustanova društvene dečje zaštite i slično) ne proizlazi samo iz objektivnih uslova, već u velikoj meri izražava praktičistička i birokratsko-etatis-

¹¹⁾ E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, drugo, dopunjeno Izdanje, IC »Komunist«, Beograd 1978, str. 14.

tička shvatanja nekih nosilaca odluka. Na društveni položaj žena nepovoljno je uticalo i liberalističko odstupanje od svesnog i organizovanog usmeravanja društvenih promena. Borba protiv konzervativnih i dogmatskih, na izgled savremenih, a u suštini malograđanskih shvatanja o društvenom položaju žena, imala je veliki značaj. Reč je o promenama koje je nemoguće izvršiti samim ekonomskim rastom i koje ne mogu izostati bez nepovoljnih posledica po opšti razvitak. Isto tako je iz ranijih iskustava bilo očigledno da ove probleme nije moguće trajno rešiti državnom intervencijom. To je moralo biti pre svega stvar društvene akcije i prakse svakog radnog čoveka, svih samoupravljača, iako je izgledalo da je to duži put.

Tek je dugotrajnim naporima bilo moguće solidno izgraditi nove društvene i međuljudske odnose. Takve napore su morali i moraju i dalje organizovano ulagati prvenstveno oni koji su na sebi osetili šta znači eksploracija i diskriminacija: radnička klasa i svi potlačeni i diskriminisani, zajedno sa ženama, kojima Savez komunista pruža idejno-političku i organizacionu podršku svojim delovanjem u svim samoupravnim i društvenim organizacijama.

Socijalistički savez radnog naroda, kao što smo naglasili, po svom karakteru je najšira politička organizacija i ujedno jedinstveni front organizovanih socijalističkih snaga, u kojem se Savez komunista borи за svoje programske stavove. U Socijalističkom savezu se tako reći svakodnevno raspravlja o svim značajnjim političkim i društvenim pitanjima, od onih koja su važna za život ljudi u naselju, selu, opštini, do politike koja je značajna za celu federaciju. Za praćenje raznih društveno-političkih, ekonomskih, kulturnih, humanitarnih, međunarodnih i drugih pitanja i za njihovo razmatranje SSRN organizuje stalna tela, komisije, sekcije, savete itd., a zatim i javne tribine, diskusije u štampi, na RTV i slično da bi omogućilo svim zainteresovanim da učestvuju u formulisujući društvenih stavova ili predloga za rešavanje po dogovoru samih zainteresovanih, kao i da bi inicirao dogovore za društvene odluke u skupštinama. Mnoga pitanja su od neposrednog značaja za ostvarivanje novog položaja žene u društvu i porodici. Vodeća tēla Socijalističkog saveza u republikama i federaciji su više puta analizirala postignute rezultate i donosila zaključke o raznim aspektima akcije za ostvarivanje ravnopravnosti polova. To je osobito često bio slučaj u toku priprema za izbore, kada se rasprav-

Ijalo i o uzrocima neadekvatnog broja žena na rukovodećim funkcijama u politici u privredi.

Želimo da ukažemo na dve sednice jugoslovenskog rukovodstva Socijalističkog saveza koje su gotovo u celini bile posvećene razmatranju problematike društvenog položaja žena na osnovu izveštaja i predloga iz cele zemlje.

Plenarna sednica saveznog rukovodstva Socijalističkog saveza usvojila je 1957. godine stavove koji su znatno uticali na formulacije koje su date u Programu SKJ 1958. godine. Polazilo se od konstatacije da je položaj žene u društvu elemenat društvenih odnosa, da se ti problemi ne mogu tretirati prvenstveno kao izraz zaostale svesti, da je potrebno rešavati konkretnе ekonomski и društvene probleme koji određuju i položaj žena i svih ljudi u društvu. Utvrđeno je da se problemi žena mogu uspešno rešavati samo u okviru opštih napora usmerenih na razvijanje socijalističkog samoupravljanja. Rezultati koji su administrativnim merama postignuti u korist žena bili bi kratkoročni i u suštini bi ometali dugoročni razvoj samoupravnih odnosa.

Sukob s tendencijom da se od socijalističke države, a ne od udruženog rada očekuje savladavanje zaostanja, koji je na izvestan način stalno postojao, dovelio je do kolebanja u rešavanju konkretnih društvenih problema, a katkad i do žučnih rasprava na raznim društvenim tribinama. I u oblasti problemâ društvenog položaja žena bilo je nedoumica i kolebanja. Estatističko-birokratski paternalizam, malograđanska demagogija i ellitizam takmičili su se u propisivanju lekova za svakodnevne probleme žene i porodice.

Tu su, razume se, bile i znatne teškoće privrednog razvoja, koje su se odražavale osobito na položaj žene. Ograničenost broja radnih mesta naročito je smanjivala mogućnosti žena za zapošljavanje, stipendiranje, napredovanje u profesiji, a to su pratile i teškoće u vezi s obezbeđivanjem materijalne baze za po-društvljavanje domaćinstva i brige o deci.

Javno mnjenje se kolebalо između kritikovanja majki, koje, kako se govorilo, zanemaruju svoju decu, i kritikovanja države, koja zanemaruje majke. Profesionalna orijentacija ženske omladine pretežno na »ženske pozive« ukazivala je na to da nismo otklonili nesigurnost u pogledu kombinovanja zapošljavanja i materninstva upravo usled nedovoljne dečje zaštite. Ali su svakako najdrastičniji bili pokazatelji o opadanju

broja žena na političkim funkcijama u skupštinama i u političko-izvršnim organima. A sve to je vodilo postavljanju zahteva za administrativnim pritiskom u korist »ženske ravnopravnosti«.

Zato je Socijalistički savez posle javne rasprave među radnim ljudima i građanima u mesnim zajednicama i opštinama u svim republikama i pokrajinama koja je vođena 1973. godine razmatrao probleme u vezi sa samoupravljanjem, savremenim društvenim, ekonomskim i tehnološkim razvijkom i nekim aktuelnim pitanjima društvenog položaja žena. Gledišta i zaključke »O aktuelnim pitanjima društvenog položaja žena« Savezna konferencija Socijalističkog saveza je u celini uključila u aktivnosti koje su razvijane uobičajeno donošenja novog Ustava u cilju daljeg razvoja samoupravljanja. Ona je ukazala na klasni karakter teškoća i tražila idejnu jasnost i odlučnost da bi se prevažilo zaostajanje raznih vidova položaja žena za mogućnostima koje su do tada već bile stvorene u društvu.

Savezna konferencija je ponovo naglasila da nije reč samo o zaostajanju u ostvarivanju željenog položaja žena već i o nedovoljnoj afirmaciji radničke klase kroz samoupravljanje:

»Savezna konferencija SSRNJ polazi sa stanovišta da su uzroci zaostajanja u društvenom položaju žene identični s uzrocima, pojavama i slabostima koji su ozbiljno otežavali ostvarivanje interesa i uticaja radničke klase i radnih ljudi uopšte na celokupan društveni i ekonomski razvoj, a time i do zaostajanja samoupravljanja u celini.

Žene ne predstavljaju posebnu homogenu društvenu strukturu u socijalnom, idejnem i političkom smislu. U razlikama u njihovom položaju ogledaju se sve protivrečnosti u razvoju društveno-ekonomskih odnosa u celini. Međutim, u odnosu na ženu to je potencirano objektivnim i subjektivnim teškoćama u prevazlaganju konzervativnih i malograđanskih shvatanja.

U položaju žene posebno se ispoljavaju i protivrečnosti reprodukcije stare podele rada. One se ogledaju u tome što veliki broj žena ostaje van proizvodnog rada na niskoproduktivnom radu — što postaje i značajan elemenat produbljivanja socijalnih razlika; zatim u tome što se mnogi poslovi u porodici i domaćinstvu tretiraju kao isključivo ženski, iako u porodičnim odnosima nastaju promene stupanjem žene na rad van kuće i u društveni život.¹²⁾

¹²⁾ »Žena danas«, 1973, br. 271.

Borba za razvijanje samoupravljanja i učešće svih građana u odlučivanju o društvenim poslovima bila je tesno povezana s prevazilaženjem birokratsko-tehno-kratskog zatvaranja politike u uske, u stvari povlašćene krugove, koji obično izražavaju paternalističku brigu za čoveka, a istovremeno mu onemogućavaju da postane tvorac svog društvenog položaja, da razvija sve svoje stvaralačke sposobnosti i da preuzme svoja prava i svoje društvene odgovornosti. Zalaganje svih progresivnih društvenih snaga, a ne samo žena, da se prevlada patrijarhalni paternalistički odnos prema porodičnom i društvenom položaju žena postalo je jedno od središnjih strategijskih pitanja borbe za razvijanje socijalističkog samoupravljanja: hoće li radnik biti subjekt ili objekt državne brige? Dilemu je konačno razrešio novi Ustav 1974. godine.

Novi Ustav SFRJ, X i XI kongres SKJ nedvosmisleno su na već davno označenim putevima borbe za oslobođenje čoveka i rada, ozakonili ravnopravni položaj svakog radnog čoveka u odlučivanju o sredstvima, uslovima i plodovima rada. Na toj osnovi je zatim izrastao delegatski sistem, koji omogućava da se raznovrsni tzv. »ženski problemi«, a u stvari ozbiljni društveni problemi, svakodnevno ugrađuju u procese odlučivanja o životnim društvenim problemima. Tako su programski stavovi sazreli do ustavnih normi. Ustavno načelo da je rad osnova društvenog položaja čoveka dobija punu važnost, a neposredno povezivanje rada s upravljanjem preko delegatskog sistema vodi prevazilaženju protivrečnosti i u položaju žena kao majki, radnica i građanki.

U junu 1980. godine Predsedništvo CK SKJ ponovo ističe nužnost svesne političke i idejne borbe protiv svega onoga što sprečava ostvarivanje potpune ravnopravnosti žena i muškaraca u jugoslovenskom društvu i o tome donosi posebne »Zaključke o zadacima Saveza komunista na daljem unapređivanju društvenog položaja i uloge žene danas«. Analizirajući raskorak između uloge žena u celokupnoj društvenoj reprodukciji i zaostajanja njihovog učešća u procesu društvenog odlučivanja na svim nivoima; uočavajući tendencije gubljenja socijalističkog kursa u rešavanju onih društveno-ekonomskih i socijalnih pitanja koja su povezana s ostvarivanjem ekonomске i političke ravnopravnosti polova — u vreme stabilizacionih napora zemlje, upozoravajući, dalje, na strategijski značaj punog učešća žena u društvenom razvoju posebno s obzirom na odbrambene sposobnosti zemlje, Predsedništvo poziva komuniste na idejno-političku aktivnost

u samoupravnim i političkim telima da bi nastavili i ubrzali kretanje na odlučujućim područjima razvoja i akcije: u zapošljavanju posebno mlađih generacija žena i otvaranju perspektive za njihovo učešće u svim, a ne samo u »ženskim« profesijama, pri čemu se posebno ističe uloga usmerenog obrazovanja; odlučniju akciju traži potpunija afirmacija žene kao poljoprivrednog proizvođača i upravljača; pozivaju se komunisti da pojačaju akcije za dalje sistemsko rešavanje problema zaštite materinstva i društvene briže o deci kao sastavnog dela društvene reprodukcije, dok se s posebnom oštrinom komunistima postavlja zadatak da dosledno sprovode kadrovsku politiku u kandidovanju i biranju žena u organe samoupravljanja, u delegacije, u organe skupština društveno-političkih zajednica i društveno-političkih organizacija.

Predsedništvo CK SKJ je naglasilo da se u savladavanju prepreka na putu ostvarivanja potpune ravno-pravnosti polova ne radi o stihijnom procesu koji bi samo pratio materijalni razvitak, već i da faktor svesti ima izuzetan značaj u usmeravanju društveno-ekonomskog razvoja i u razvijanju socijalističkih shvatanja. U vezi s tim u pomenutim »Zaključcima« se kaže sledeće:

»Savez komunista mora inicirati sistematsko naučno istraživanje i idejno raščišćavanje teoretskih pitanja vezanih za položaj žene u društvu i porodici i poticati praćenje svjetskih procesa u koje je ugrađena borba za bolje, ravnopravne životne i radne uvjete žene kao snažan doprinos novom međunarodnom ekonomskom poretku i socijalizmu kao svjetskom procesu. Predsjedništvo CK SKJ ističe da komunisti trebaju odlučnije i efikasnije voditi borbu protiv raznih devijacija i otpora i svojim djelovanjem doprinositi da se uspješnije prevazilaze nazadna shvaćanja o ženi, naročito razna konzervativna i patrijarhalna shvaćanja, feministički i ekonomistički pristup i slično. (»Žena«, Zagreb 1980, br. 4—5.)

Uloga ženskih organizacija

Neposredno učešće žena u celokupnom sistemu socijalističkog samoupravljanja, u svim društveno-političkim i društvenim organizacijama (socijalno-humanitarnim, stručnim, kulturnim itd.) u kojima svi zaинтересovani građani bez obzira na pol zajednički rešavaju društvena i lična pitanja, ima odlučujući značaj za iz-

građivanje novih odnosa među ljudima i za brži cekokupni razvitak društva. Organizovanje žena u posebne ženske organizacije, kao i rad posebnih tela za razmatranje pojedinih pitanja koja izviru iz dosadašnjeg društvenog i porodičnog položaja žena, bili su samo jedan vid njihovog mobilisanja u društvenu akciju koju je vodila Komunistička partija neprestano nastojeći da rešavanje tzv. ženskih pitanja uključi u opšti revolucionarni program.

Tako je i nastala posebna organizacija — Antifašistički front žena (AFŽ) kao oblik neposrednog delovanja komunista među ženama i kao deo samoorganizovanja naroda u jedinstveni Narodni front. Prema tome, AFŽ nije nastao samo kao organizator »ženskog udešla« u oslobođilačkoj borbi već i kao izraz težnjâ žena iz svih narodnih slojeva da se uključe u NOB. Po red toga, preko AFŽ mogle su se obuhvatiti i mase najzaostalijih, polupismenih i do tada još iz javnog života potisnutih žena, tako da su se one svesno uključile u zajedničku borbu da bi i svojim doprinosom neposredno ostvarivale ciljeve borbe, među kojima je bila i potpuna ravnopravnost polova.

Antifašistički front žena se posle osnivanja 1942. godine brzo razvio u organizaciju miliona ranije obespravljenih i zapostavljenih žena, ponesenih sada oslobođilačkom borbom i revolucijom. Žene su preko »svoje« organizacije upoznale ciljeve zajedničke borbe naroda i radničke klase, uključile se u akciju, naučile da žive politički i dobole reč u javnosti. Oslanjajući se na težnje i društvenu snagu samih žena, AFŽ se borio protiv zaostalosti, nepismenosti, praznoverja i predrasuda svih vrsta. AFŽ je zaista bio škola koja je omogućila da se brže kidaju okovi prošlosti i žene uključe u redove revolucionarnih boraca i graditelja socijalizma. U godinama drugog svetskog rata narodne mase, prihvatajući poziv KPJ na oružanu borbu za oslobođenje u okviru Narodnog fronta, postajale su nosilac natčovečanske borbe, koja je pored oslobođenja zemlje morala obuhvatiti ciljeve za koje su radne mase jedino i bile spremne da se bore bez obzira na žrtve. To su bili ciljevi revolucije, koji su bili formulisani još ranije, a koji su u ustanku naroda Jugoslavije bili spojeni u jedinstven proces narodnooslobodilačke borbe, antikolonijalne i antifeudalne revolucije, u proces borbe za rešavanje nacionalnog pitanja i afirmaciju svih čovekovih prava, a posebno u proces borbe za jednakost ljudi i za likvidaciju eksploatacije, a to sve je stvaralo osnovu za socijalizam. Međutim, brzi razvoj AFŽ-a koji je bio omogućen po-

letom politički probuđenih masa žena, dovodio je i do pojava preteranog osamostaljivanja i do izdvajanja žena iz zajedničkih političkih organizacija. Na tu pojavu je još u toku rata upozorio Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije i kritikovao žene-kommuniste i odgovorne partijske komitete zbog preteranog vertikalnog povezivanja odborâ AFŽ-a i zbog zanemarivanja rada među onim ženama koje još nisu bile uključene u narodnooslobodilački pokret. Slična upozorenja u vezi s radom AFŽ-a bila su data i posle oslobođenja zemlje kada se postavio problem budućeg razvijanja AFŽ-a kao popularne masovne organizacije žena koja bi im neprekidno otvarala put k aktivizaciji u Narodnom frontu, u sindikatima, u organima vlasti, u društvu, svuda gde je njihovo učešće bilo nužno i očekivano u burnim godinama posleratne obnove i revolucionarnih promena. Dileme koje su se pojavile u vezi s daljim razvitkom Antifašističkog fronta žena u prvim godinama izgradnje zemlje posebno je analizirao V kongres KPJ 1948. godine. To je bio istorijski kongres i za probleme političkog rada među ženama. Odbacivši Staljinov zahtev da se jugoslovenska revolucija razvija po sovjetskom modelu, taj kongres je kritički preispitao jugoslovensku praksu i trasirao dalje puteve razvoja zemlje na svim područjima. U tom okviru je razmatrana i uloga AFŽ-a, bio je podnet i poseban referat, a Edvard Kardelj je dao sledeću sažetu analizu rukovodstva CK KPJ o tim pitanjima:

»Posle rata postavilo se pitanje daljeg rada AFŽ-a. Naša Partija zauzela je jasno i određeno stanovište da treba dalje jačati i razvijati AFŽ kao deo Narodnog fronta. AFŽ treba i dalje da radi na mobilizaciji žena za izgradnju socijalizma, na njihovom uvlačenju u organe narodne vlasti, na njihovom vaspitanju u duhu socijalizma i na podizanju njihove svesti. Pri tome naročito važna uloga AFŽ-a sastoji se u tome što se on obraća najzaostalijim, pasivnim masama žena, koje još žive u mraku i koje, uprkos formalnim pravima na ravnopravnost, praktički ne koriste ta prava. AFŽ ima važne zadatke naročito na selu, dalje kod žena-domaćica itd. Ali AFŽ treba istovremeno da pomogne i sindikatima u njihovom radu na podizanju svesti žena-radnika. Dalji zadatak AFŽ-a jeste razvijanje široke inicijative žena u pitanjima zaštite majke i deteta. Najzad, treba podvući da se kroz AFŽ naše žene povezuju sa svetskim antifašističkim frontom žena u borbi za mir i demokratiju.

Međutim, AFŽ ima još mnogo organizacionih i drugih nedostataka. Mnoge partijske organizacije još ne pokazuju dovoljno brige za rad u ženskim masama, a to se odražava u tome što i mnoge organizacije Narodnog fronta ne znaju da aktiviziraju ženske mase. Usled toga se, naravno, javlja i slabost u organizacionom razvijanju AFŽ-a. Nedostaci u tom radu pokazuju se u izvesnom opadanju aktivnosti žena u poređenju s ratnim vremenom. Ta pojava se očituje naročito teško na pitanju učešća žena u organima narodne vlasti. Od oslobođenja do danas broj žena u organima narodne vlasti je opadao, umesto da raste.

S obzirom na te nedostatke, pred nas se u vezl s radom AFŽ-a postavlja u prvom redu zadatak da u organizacionom pogledu učinimo AFŽ još gipkijim, raznobraznijim, bližim svakodnevnom životu radnih žena. Važno je da AFŽ ne bude kruta organizacija, stvarena po jednom šablonu, nego gipka u svojim formama i sposobna da povezuje žene kroz najrazličitije organizacije.

AFŽ u saradnji s ostalim organizacijama treba najširim političkim radom da obuhvati naročito zaostalije i pasivnije ženske mase. On treba da posveti svestranu pažnju kulturno-prosvetnom radu među ženama, naročito u pravcu podizanja političke svesti, socijalno-kulturnog nivoa itd. AFŽ treba da organizuje i da pomogne razvijanje čitavog sistema pomoći radnoj ženi i majci, i to u najtešnjoj saradnji s narodnim odborima i sa zdravstvenim organima, sa sindikatima, Crvenim krstom, preko porodilišta, savetovališta, ambulanata, dečjih jasala, igrališta, obdaništa, sezonskih jasala, dečjih vrtića itd., podizanjem domaćinstava, olakšavanjem životnih uslova žena, otvaranjem menzi, školskih kuhičnja, zajedničkih perionica, čistilaca itd., a takođe i da individualno pomogne majkama i deci. To će omogućiti ženama da uzmu većeg učešća u privrednom i političkom životu.

AFŽ treba da vodi takođe brigu o pomoći majkama kao prvim vaspitačima. U saradnji s omladinskim organizacijama i sa školom, AFŽ treba dalje da nastoji da deca dobiju pravilan odgoj, a naročito da, odgajajući najšire mase žena u duhu socijalizma i ljubavi prema svojoj socijalističkoj domovini, doprinese i odgajanju dece u tom duhu.

Važan zadatak AFŽ-a takođe je da zajedno s drugim masovnim organizacijama učestvuje u razvijanju masovne kontrole i narodne inspekcije odozdo u pogledu rada organa narodne uprave, trgovackih magacina, ra-

dionica, ugostiteljskih rādnih i svih drugih ustanova koje služe bilo zaštiti majki i dece bilo svakodnevnim potrebama širokih narodnih masa.«

U daljem razvitku i pod uticajem radničkog samoupravljanja sve više se osećalo da je politički rad žena u posebnoj organizaciji značio dupliranje rada Narodnog fronta, da je on preopterećivao deo aktivistkinja, a nije uspevao da se dovoljno prilagodi raznovrsnim potrebama radnih žena, naročito na selu. Stalno se nastojalo na tome da se AFŽ okrene konkretnijem radu u skladu sa interesima žena, posebno u nerazvijenijim sredinama. Tako je u svom daljem radu AFŽ doprineo stvaranju mnogih društvenih organizacija koje nisu okupljale svoje članstvo na osnovu pola, već na osnovu društvenih zadataka koji su bili značajni i za ženu i za muškarca, a čije se rešavanje zasnivalo na dobrovoljnem radu i stručnom znanju. Unutar rukovodstva AFŽ bile su formirane posebne sekcije i komisije, na primer za majku i dete, za domaćinstvo, za prosvećivanje seoskih žena, za radnice i slično. U njima su se sve više okupljali društveni i stručni radnici bez obzira na pol, pa je postajalo očigledno da je okvir ženske organizacije preuzak. Zbog toga su se počela razvijati samostalna društva za staranje o deci (»Naša deca«, »Prijatelji dece i omladine«); započet je rad na planiranju porodice, proširena je aktivnost Crvenog krsta i raznih kulturno-prosvetnih društava. Na inicijativu Saveza sindikata nastala je Konferencija »Porodica i domaćinstvo« (sada: »Mesna zajednica i porodica«) kao oblik delovanja Socijalističkog saveza). U svim tim organizacijama, kao i u Savezu komunista i u Socijalističkom savezu radnog naroda žene su učestvovali u velikom broju, dok su omladinke svoju aktivnost usmerile na omladinske, radničke i studentske organizacije, na omladinske radne akcije zajedno sa svojim drugovima. Među omladinom se nije nikad postavljalo pitanje posebnog ženskog organizovanja.

U takvim okolnostima, naravno, politička delatnost žena nije se mogla razvijati samo u okvirima posebne ženske organizacije. To bi u novim uslovima još više izdvajalo žene iz zajedničkog političkog života i rukovodeće društvene snage, pa i same žene, dovelo do pogrešnog uverenja da žene treba same da se bore za svoja prava i pozicije u društvu, kao da su posredi samo njihovi, a ne društveni problemi. To takođe ne bi podsticalo žene da neposredno deluju u organima društvenog samoupravljanja. Posle značajnih promena obeleženih prerastanjem Narodnog fronta u

Socijalistički savez radnog naroda, a Komunističke partije u Savez komunista, IV kongres AFŽ-a, održan 1953. godine zaključio je da je s razvitkom političkog sistema AFŽ kao jednoobrazna i jedina ženska organizacija ispunio svoj zadatak i iscrpao svoje mogućnosti, te da treba politički rad među ženama i političku aktivnost žena organizovati u svim političkim i društvenim organizacijama:

»Smatrajući da bi dalje postojanje AFŽ-a kao jednoobrazne i jedine ženske organizacije, jednakom organizovane odozdo nagore, na ovom stepenu društvenog razvijanja suviše izdvajalo žene iz zajedničkih npora u rešavanju društvenih problema, podržavalo pogrešno mišljenje da je pitanje položaja žene nekakvo odvojeno žensko pitanje, a ne pitanje naše društvene zajednice, pitanje svih boraca za socijalizam, IV kongres AFŽ donosi odluku da se umesto AFŽ osnuje Savez ženskih društava«.¹³⁾

Ovaj kongres je u isto vreme preporučio da se žene uključe u društva koja rešavaju probleme za koje su one posebno zainteresovane, da osnivaju nova društva i organizacije koje će razvijati različite oblike pomoći majkama i domaćicama da bi one same mogle aktivnije da učestvuju u društvenom životu.

Tako su se razna ženska društva povezala u Savez ženskih društava, koji je osnovan na tom, IV kongresu AFŽ-a. U to vreme je postojalo oko 2000 ženskih društava okupljenih obično oko konkretnih programa rada, oko raznih oblika zbrinjavanja dece, oko savetovališta za žene i roditelje, oko servisa za pomoć domaćinstvima porodica zaposlenih ljudi i slično. Mnoge od tih delatnosti razvijale su se na selu. Društva su bila organizovana u saveze u okviru opština, srezova, pokrajina i republika i na nivou federacije. Veoma značajna je bila delatnost sekcijskih ženâ-zadružarki u okviru zadružnih organizacija, koje su prvih godina posle rata radile na opštem i domaćičkom obrazovanju žena, a neko vreme su razvijale i sopstvenu ekonomsku aktivnost.

Na taj se način širilo područje dobrovoljnog društvene delatnosti zainteresovanih građana bez obzira na pol. U rešavanju važnih problema porodice, dece, domaćinstva, zdravstvene preventivne i slično prevazilažeњe je shvatanje o »ženskim interesima« i stvarala se atmosfera za podruštvljavanja tih problema. Uz istovremen razvoj radničkog i društvenog samoupravljanja društvene organizacije su dobijale sve značajniju

¹³⁾ Rezolucija o osnivanju Saveza ženskih društava Jugoslavije, septembar 1953.

ulogu. Pored toga što su same svojim dobrovoljnim radom rešavale mnoge zadatke, one su izražavale interese i potrebe građana prilikom odlučivanja u samoupravnim telima ili u javnim raspravama. Tako raznovrsne i mnogobrojne društvene organizacije obavljaju za radne ljude i građane važne delatnosti. One su ujedno značajan faktor javnog mnenja i inicijatori mnogih konkretnih delatnosti, a u novom ustavnom sistemu postaju i važan konstitutivni elemenat u delovanju delegatskog skupštinskog sistema u organizovanju samoupravnih, mesnih i interesnih zajednica. Posebno značajno mesto imaju ove organizacije i udruženja građana u Socijalističkom savezu radnog naroda, gde u sekcijama za razne oblasti društvenog života učestvuju u donošenju političkih odluka.

S obzirom na potrebu dalje političke mobilizacije žena i podsticanja akcija u celom društvu za savladavanje posledica diskriminacije žena, istovremeno sa Savezom ženskih društava bile su osnovane komisije za društvenu aktivnost žena pri odborima Socijalističkog saveza radnog naroda. Komisije su kao posebna tela u Socijalističkom savezu dobile zadatak da predlažu mere za uključivanje žena u politički život i za okupljanje što većeg broja političkih aktivista, bez obzira na pol, na rešavanju društvenih problema koji su ranije tretirani kao »ženski«.

Paralelno delovanje Saveza ženskih društava (kao obedinjavajućeg tela svih ženskih i opštedruštvenih organizacija koje su se bavile problemima vezanim za položaj žena) i komisijâ za društvenu aktivnost žena pri odborima Socijalističkog saveza (čiji je zadatak bio da daju inicijativu za idejne i političke akcije) od opština do federacije, pokazivalo se sve manje efikasnim, pa je zato 1961. godine došlo do njihovog spašanja u Konferenciju za društvenu aktivnost žena. U sistemu konferencijâ za društvenu aktivnost žena nije više postojalo individualno članstvo, već su u njih bili uključeni predstavnici raznih društveno-političkih i društvenih organizacija, organa državne uprave, privrednih organizacija, socijalnih, zdravstvenih, prosvetnih i drugih institucija. U Konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije uključeni su predstavnici republičkih i pokrajinskih konferencija.

Prema novom Statutu Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije konferencije odnosno saveti za pitanja društvenog, ekonomskog i političkog položaja žena imaju status posebnih oblika delovanja organa Socijalističkog saveza. Oni prate ostvarivanje društve-

nih stavova o položaju žena i predlažu Socijalističkom savezu i drugim društvenim činiocima mere za prevažilaženje konflikta između rada i materinstva i mnogih porodičnih obaveza žena.

Sadržaj i metod rada tih tela određuju problemi koji su karakteristični za položaj žena u pojedinim republikama i činjenica da se u sve razgranatijem sistemu društvenog samoupravljanja problemima društvenog položaja žena bave mnoge organizacije i institucije, tako da saveti i konferencije za pitanja društvenog položaja i aktivnosti žena nisu reprezentanti interesa žena i jedini faktor u borbi za rešavanje njihovih specifičnih problema, već su jedan od specifičnih oblika rada SSRN kojim se na programskim osnovama SKJ usklađuju gledišta i predlozi za akciju koja ima opšti društveni značaj.

U svom dosadašnjem radu konferencije i saveti za pitanja društvenog položaja žena pokretali su pitanja koja su bila značajna u dotoj sredini ili u opštini, republici, pokrajini, odnosno za koja je bilo potrebno usklađivanje u federaciji.

Među značajnije probleme koje je pokretala i kojima se bavila Konferencija za pitanja društvene aktivnosti žena Jugoslavije (na sednicama Predsedništva, na savetovanjima zajedno sa sindikatima, Savezom omladine, Jugoslovenskom konferencijom za socijalni rad, Savetom za planiranje porodice i dr.) bili su: komunalni sistem i društveno-politička aktivnost žena; zaštita i vaspitanje dece; ishrana dece u školskim kuhinjama, zdravstvena zaštita majke i deteta; društveni položaj seoske žene; rad zavodâ i centara za ekonomiku domaćinstva; mesto i uloga konferencija u komuni; izrada statutâ opština i radnih organizacija i zadaci konferencija; školovanje, zapošljavanje i društvena aktivnost ženske omladine; unapređivanje uslova života i rada seoske žene i porodice; ekonomski, društveni i medicinski aspekti prekida trudnoće i razvoj kontracepcije; ponajljski sistem i žene; problemi položaja žene i mogućnosti njihovog rešavanja u sistemu društvenog samoupravljanja; školovanje i stručno obrazovanje žena; položaj i problemi porodice u procesu konstituisanja samoupravnog društva; žena i materinstvo (porodiljsko odsustvo); izbori za skupštine društveno-političkih zajednica i izbor žena; zaposlenost, zapošljavanje i stručno osposobljavanje žena; aktuelni problemi žena zaposlenih u privredi; produženi boravak učenika u osnovnoj školi; učešće žena u pripremama za opštenarodnu odbranu; radni

i samoupravni položaj zaposlene žene; problemi formiranja kadrova; razvoj, mesto i uloga mesnih zajednica; razvoj Socijalističkog saveza i rad na unapređenju položaja žena; Kongres samoupravljača i aktuelna pitanja položaja žene itd.

Konferencije za pitanja društvenog položaja žena takođe uključuju široke krugove zainteresovanih građana u javne diskusije o predlozima skupštinskih odluka (promene ustava, zakon o braku i porodici, zdravstvena zaštita i zdravstveno osiguranje, penzijski sistem, rad i radni odnosi, društveni planovi razvoja i dr.) i s mišljenjima koja preovlađuju o svim tim i drugim pitanjima iznesenim u diskusijama upoznaju rukovodstvo Socijalističkog saveza i Saveznu skupštinu.

Konferencija za pitanja društvenog položaja žena u Saveznoj konferenciji SSRN Jugoslavije izdaje časopis »Žena danas«, koji sada izlazi kao nedeljni prilog lista »Borba«. Neke republičke i pokrajinske konferencije izdaju mesečne časopise. Tako, na primer, SSRN Hrvatske izdaje »Ženu«, časopis za znanstvena, društvena i kulturna pitanja o mjestu i ulozi žene i porodice u društvu; u Makedoniji izlazi »Prosvetna žena«, u Sloveniji »Naša žena« itd. Izdaju se i povremene publikacije, kao npr. Ujedinjene nacije i pravni položaj žena, Omladina i odnosi među polovima i materijal važnijih savetovanja. Na predlog Konferencije izrađeni su posebni statistički bilteni »Žena u društvu i privredi Jugoslavije«, zbornik »Razvod braka«, priručnici za svakodnevnu zaštitu dece u opštini, za rad školskih kuhinja, o pravima i dužnosti žena, bibliografija »Društveni položaj žene i porodica«. Redovni bilteni i druge tekuće publikacije SSRN donose važnije informacije i rasprave koje organizuju konferencije.

Značajne su aktivnosti u vezi s obeležavanjem Međunarodnog dana žena — 8. marta. Društveno-političke organizacije nastoje da 8. mart razvije svoj karakter mobilizacionog radničkog i internacionalističkog praznika u novim uslovima. Ovaj dan se proslavlja u celoj zemlji. U okviru tog praznovanja teži se pokretanju diskusija i akcija radi unapređenja društvenog i porodičnog položaja žena i u vezi s tim promeni društvenih odnosa. Škole, fabrike, sela, razna društva, štampa, društveno-političke organizacije proširuju sadržaj proslavljanja 8. marta i prilagođavaju ga karakteru borbe za ravnopravnost polova u socijalističkoj samoupravnoj zajednici.

Još postoje izvesne dileme u pogledu načina organizovanja političke akcije među ženama i o oblicima speci-

fičnog organizovanog doprinosa žena borbi za brži razvoj društva i unapređivanje ravnopravnosti polova. To su u suštini stare dileme u radničkom pokretu slične onima na koje je CK KPJ ukazivao još u toku narodno-oslobodilačke borbe. Posle 40 godina od početka oružane revolucije i 35 godina razvitka socijalističkog samoupravljanja preovladalo je saznanje da posebna, jedinstvena i jaka ženska društveno-politička organizacija ne može biti ni sredstvo ni merilo ženske emancipacije, već, obrnuto, da je svestrano učešće žena u svim društvenim aktivnostima, u radu i upravljanju stvarno merilo ženske odnosno opšte ljudske emancipacije. I najzad, zakonitost je socijalističkog razvitka da nestaje potreba za izdvajanjem žena u posebnu organizaciju. Obeležavanje mnogih problema svakodnevnog života kao »ženskih« problema postaje očigledan anahronizam. Međutim, postavlja se pitanje kako savladati ipak još veliko zaostajanje u kvantitativnim pokazateljima društvene afirmacije žena. Dok su konkretni problemi kojima su se svojevremeno bavili AFŽ i Savet ženskih društava dobili nove organizacione okvire u kojima su neposredno aktivne pretežno žene, a koji ipak znače snažno podruštvljavanje »ženskog pitanja«, ostali su otvoreni problemi neprekidne analize i rešavanja političkog, ekonomskog, sociološkog, moralnog i kadrovskog aspekta ravnopravnosti polova. To očigledno spada u stalne zadatke vodećih političkih snaga zemlje. Konferencija za pitanja društvenog položaja žena može u svemu biti poseban oblik za koordinaciju i proučavanje stanja i svojim predlozima doprinositi efikasnijem delovanju Socijalističkog saveza u celini. Međutim, neposrednu odgovornost npr. za strukturu skupštinskih tela, radničkih saveta i drugih izvršnih političkih tela nose Ustavom određeni politički faktori, u prvom redu Savez komunista i Socijalistički savez radnog naroda.

Nezadovoljavajući broj žena o organima samoupravljanja, u političkim organima i organizacijama i na rukovođećim mestima uopšte samo donekle je posledica materijalnih uslova i teškoća koji ometaju brže ostvarivanje ustavnih normi i političkih stavova o strukturi izabranih tela i slično. Svakako se radi i o slabostima akcije sa mlih društveno-političkih organizacija.

Suviše mali broj žena na društvenim funkcijama doveo je tu i tamo do gledišta da treba ponovo stvoriti posebnu žensku organizaciju. Ali je očigledno da usmeravanje političkih snaga i žena u okvire posebne vertikalno organizovane političke organizacije žena ne bi bilo u skladu s potrebom da žene neposredno učestvuju u samoupravnim i drugim organima vlasti i u društvenim

organizacijama niti bi u mnogo čemu moglo davati očekivane efekte, već samo suprotne onima kojima se teži. Neposredno prisustvo žena u organima samoupravljanja i drugim društvenim telima ne može se zameniti »predstavnicima« ženske organizacije. Pored toga, teorijsko saznanje i praktično iskustvo ukazuju na to da u rešavanju pitanja koja se neposredno tiču žena razlike u gledištima ne nastaju u prvom redu na osnovu pola, već na osnovu klasne, socijalističke odnosno konzervativne orientacije. Nesumnjivo su opravdani razlozi koji su doveli do ukidanja Antifašističkog fronta žena. Sadašnje konferencije odnosno saveti za probleme društvenog položaja žena imaju zadatak da kao specijalizovani politički i društveni organi u sklopu Socijalističkog saveza radnog naroda deluju kao zajednička tribina svih subjektivnih društvenih snaga, da analiziraju razna pitanja koja zadiru u društveni položaj žena i da predlažu odgovarajuće akcije raznim društvenim faktorima. Integriranje odgovornosti za akcije u sve društveno-političke organizacije omogućava da u okviru SSRN nastaju na terenu odgovarajući povremeni oblici aktivizacije i aktivnosti žena u sredinama u kojima se neposredno uključivanje žena teže prihvata (npr. aktivni žena na selu), ili kao metod rada za proučavanje određenih pitanja i izvođenje nekih konkretnih akcija (npr. u nekim industrijskim preduzećima i slično).

U okviru razgranatih međunarodnih veza Socijalističkog saveza, Konferencija za društvenu aktivnost žena je poseban oblik saradnje s organizacijama koje se u drugim zemljama bore za novu ulogu žene u savremenom svetu.

Uloga zakonodavstva u menjanju društvenog položaja žena

Ustavne i zakonske norme imaju u ostvarivanju stvarne ravnopravnosti žena ograničen domet. One su veoma važno oružje za menjanje odnosa i shvatanja, ali samo kao sastavni deo stalne društvene akcije. Opšte ustavne norme o ravnopravnosti žena u društveno-političkom životu, u bračnim i porodičnim odnosima i na radu prate ustavne i zakonske norme o specifičnoj zaštiti žena kao majki i o specifičnoj socijalno-zdravstvenoj zaštiti nezaposlenih žena radnika (isto takvu zaštitu uživa i nezaposleni muž žene radnice). Ostvarivanje programskog i ustavnog načела o ravnopravnosti polova je živa, svakodnevna delatnost. Tu se

prepliću konkretne društvene akcije, mere socijalne i ekonomске politike, zakonodavna aktivnost, idejno-političke rasprave i političko i društveno-socijalno delovanje raznih društvenih faktora.

Sam pojam ravnopravnosti nameće pitanje: koja su ta osnovna prava muškarca u kojima žena treba da postane jednaka? Ravnopravnost žene ne može značiti imitaciju položaja muškarca niti se može meriti samo položajem muškarca. Zbog toga se ustavno načelo potpune ravnopravnosti polova može konkretizovati i određivati samo stalnim proširivanjem prava i sloboda svih građana.

Ustavno pravo na rad društvenim sredstvima i na samoupravljanje i odlučivanje o celini društvene reprodukcije kao osnovi materijalne i društvene sigurnosti građana daje pravnu mogućnost za ostvarivanja ličnih i društvenih potreba preko razvijanja sopstvene radne organizacije i društvene zajednice. Na osnovu Ustava i zakona, kroz statute samoupravnih radnih organizacija i kroz samoupravno dogovaranje i sporazumevanje razvija se novo »samoupravno pravo« kao ostvarivanje i proširivanje ekonomskih i političkih prava građana i radnih ljudi.

Naučni socijalizam je davno utvrdio da pravno izjednačavanje polova još ne iskorenjuje diskriminaciju niti mnoge njene posledice, koje su se razmnožile na svim područjima društvenog i ličnog života. Izjednačavanje u pravima još se kreće na nivou buržoaskog prava — deklarativnog priznavanja ljudskih sloboda i jednakih prava za različite ljudi bez materijalnih i političkih mogućnosti i uslova za ostvarivanje jednakosti. Deklaracije o jednakosti svih ljudi pred zakonom ne donose mnogo plodova ni muškarima. A u ostvarivanju ravnopravnosti žena pored toga se radi još i o konfliktu između materinstva, rada i društvene aktivnosti, o potrebi da se i ženama i muškarima stvore uslovi da, prema svojoj prirodi i sklonostima i mogućnostima, učestvuju u svim ljudskim aktivnostima. Kompleksnom društvenom akcijom treba ukinuti stanje u kojem prirodna, biološka funkcija žene određuje sve njene delatnosti, postaje njeni sudbina.

U tom cilju je već prvi ustav iz 1946. godine inicirao podruštvljavanje zaštite materinstva i brige o deci i omladini. Međutim, u razvoju normativnih propisa i u društvenoj akciji nailazilo se na više pitanja, kao što su: kada i koliko pozitivna diskriminacija žena, na primer u pogledu zaštite na radu, može dobiti elemente stvarne diskriminacije (često u prikrivenim oblicima).

koliko je tu reč o »ženskim pitanjima« ili o opštim društvenim pitanjima i ko je nosilac društvenog preobražaja — država ili svi građani posredstvom socijalističkog samoupravljanja?

Socijalističko društvo predviđa podruštvljavanje rizika i opterećenja u vezi s biološkom funkcijom žene. Po red sada već klasičnih mera zaštite radnica koje su proklamovane konvencijama Međunarodne organizacije rada, socijalistička država je unela u zakone o socijalnoj zaštiti, u zdravstveno i radno zakonodavstvo i mnoge nove mere socijalno-zdravstvene zaštite žena na radu, zaštite majke i deteta i dr.

Dok je radno pravo najpre bilo u nadležnosti države, sa samoupravljanjem počinje kvalitativna promena u pogledu nosilaca i izvršilaca prava i obaveza. Zakonske i državno-administrativne mere su samo nužan minimum i okvir pravâ, obaveza i zaštite, dok samoupravni akti, sporazumi i dogovori konkretizuju ostvarivanje radnih i socijalnih prava i obaveza. S donošenjem samoupravnih odluka radnici i radnice postaju nosioci, subjekti svoje zaštite. Ustav od 1974. godine i Zakon o udruženom radu poseban su doprinos razvoju samoupravljanja i u ovim oblastima.

Probleme preobražaja patrijarhalnog braka i porodice Ustav i zakoni rešavaju u prvom redu uvođenjem pravne jednakosti supružnika i roditelja, utvrđivanjem slobodnog odlučivanja o rađanju kao ustavnog prava, ostvarivanjem principa ravnopravnosti bračnih drugova u imovinskim pitanjima itd. Društvena zajednica unosi promene u te odnose ekonomsko-socijalnim merama, stimulisanjem zapošljavanja žena, podruštvljavanjem dečje zaštite, društvenom ishranom i slično.

Ustavnim, zakonskim i samoupravnim merama određuju se putevi rešavanja konflikta koji nastaje kada žena počne da učestvuje u društvenoj proizvodnji i u društveno-političkom životu. Ali dokle god se na njen položaj u društvu i porodici bude gledalo tako kao da je ona samo majka, domaćica i supruga, njena prava u politici i struci ostaće neostvarena mogućnost. Zbog toga su Savezna skupština, republičke i pokrajinske skupštine donosile pored opštih deklaracija i mnoge posebne zakone i propise za razna područja. Tako je materija ostvarivanja jednakih prava žene i muškarca uključena u zakonodavstvo u oblasti braka i porodičnih odnosa, obrazovanja i vaspitanja, zdravstva, socijalne zaštite, kao i u zakone koji regulišu neke društveno-ekonomске odnose (na primer položaj žene-po-

ljoprivrednog proizvođača na osnovu rada na individualnom poljoprivrednom domaćinstvu i slično).

U javnim raspravama povodom donošenja Ustava i zakona mnoga pitanja su pobudila živo interesovanje. To je bio slučaj i s mnogobrojnim akcijama koje su vođene u toku Međunarodne godine žena Ujedinjenih nacija (MGŽ — 1975). Savezna skupština je usvojila na osnovu Predloga mera Jugoslovenskog odbora za Međunarodnu godinu žena posebnu Rezoluciju o osnovnim pravcima društvenog delovanja na unapređivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žene u socijalističkom samoupravnom društvu (1978. godine).¹⁴

X

---

¹⁴⁾ Rezolucija se nalazi u prilogu ovog rada.

Zapošljavanje, obrazovanje, zdravstvo

Industrijalizacija i urbanizacija

Orijentacija na industrijalizaciju zemlje radi njenog privrednog, socijalnog i kulturnog preobražaja još od završetka rata se nalazi u središtu pažnje svih društvenih faktora. Brzi razvoj industrije podstakao je i mnoge socijalne promene; porastao je životni standard i počele su se napuštati tradicionalne životne navike. Industrijalizacija je otvorila mogućnosti zapošljavanja mlade generacije oba pola, a među zaposlenima je iz dana u dan bivalo sve više žena, a brzo je rastao i broj zaposlenih udatih žena i majki. Vršila se burna migracija stanovništva iz sela u gradove, iz nerazvijenih delova zemlje u razvijenije. Pojedinci i cele porodice selili su se u gradska naselja i krajeve u kojima su podizani novi industrijski kapaciteti. Popis stanovništva 1971. godine pokazao je da se u posleratnom periodu iz mesta rođenja preselilo 40 odsto celokupnog stanovništva. Od onih koji su se doselili u gradove 64 odsto je došlo iz seoskih i mešovitih naselja. Migraciju selo—grad i promene u ekonomskoj strukturi stanovništva pratio je proces širenja gradova, nastajanja novih industrijskih centara, proces urbanizacije. Gradsko stanovništvo, radništvo, omladina, a u svim tim kategorijama naročito žene, doživljavali su bitne promene u svakom pogledu. Broj stanovnika gradova povećao se za više od pet miliona, iako se Jugoslavija još uvek nalazi među manje urbanizovanim zemljama Evrope. Dok je 1948. godine 23,2 odsto stavnovnika živelo u gradskim naseljima (s više od 5000 stanovnika), 1971. godine taj procenat je iznosio 37,2. Delimično se uspevalo da se odgovarajućim merama smanji migracioni pritisak na gradove; vodila se politika ubrzanog razvoja nerazvijenih delova zemlje, a demokratizacija političkog sistema, decentralizacija vlasti i razvoj samoupravljanja omogućili su da se pored republičkih i pokrajinskih centara afirmišu pre svega opštine kao nosioci privrednog i socijalnog razvoja. Tako su izrasli mnogobrojni komunalni centri, u kojima se živo razvijaju privredne, društveno-političke, socijalno-zdravstvene, kulturne i druge delatnosti. Mnoga mesta, sedišta komuna, koja se po važećim standardima ne ubrajaju u gradove, u stvari su postala urbanizovane sredine: tu se podstiče razvoj industrije, savremenije poljoprivrede, zanatstva i trgovine, što omogućava i zahteva raz-

voj neprivrednih delatnosti, osobito kulturnih i prosvetnih.

Za promenu položaja žene bilo je značajno nastajanje novih industrijskih centara i gradova, u kojima se ona zbog zapošljavanja u nepoljoprivrednim delatnostima našla u potpuno novim uslovima. Budući da su se tu zapošljavali pretežno mlađi ljudi, oni su se brže oslobođali tradicionalizma. Moglo se zapaziti da su se žene »dosedjenice« sa sela, gde su radile ne samo kućne poslove već su bile angažovane i u poljoprivredi, uključivale u industriju čak i brže od gradskih žena »starosedelaca«. Dosedjenici — i muškarci i žene — očigledno su imali jasnu orientaciju da žena treba da se zaposli i doprinosi budžetu porodice, koja u gradu ima i veće potrebe. Nasuprot tome kod »starosedelaca« nešto duže ostaje ukorenjeno shvatanje o tradicionalnoj ulozi žene kao domaćice i majke.

Poznato je da industrijalizacija i u uslovima kapitalizma samo donekle suzbija tradicionalizam u pogledu mesta i uloge žene u porodici i društvu. Naime, kapitalistički industrijski razvoj računa u prvom redu s mladim, neudatim ženama, jer ponegde već i pravnim propisima, a svuda uslovima rada i nedovoljnog brigom o zaposlenoj majci i njenom detetu utiče na povlačenje žene u kuću nakon njene udaje ili rođenja prvog deteta. Industrijalizacija u uslovima socijalističke izgradnje otvara mogućnost rada bez obzira na bračno stanje žene, a razvijanje društvene brige za decu olakšava zapošljavanje majki. Industrijalizacija Jugoslavije vršila se u jeku socijalističke izgradnje i doprinosiла борби за novi položaj žene u društvu, porodici i domaćinstvu.

Odlazak žena na rad izvan kuće podsticao je menjanje individualnog porodičnog domaćinstva, mada sporije nego što je bilo potrebno. Razvitak teške i preradivačke industrije (osobito tekstilne i prehrambene industrije do »bele tehnikе«) i razvitak uslužnih delatnosti dva su međusobno zavisna procesa. Zaposlenost žena raste naročito u proizvodnji predmeta za potrošnju posebno potrebnih savremenom domaćinstvu, a potrošnja ovih dobara je najveća upravo u onim domaćinstvima u kojima je žena privredno aktivna. Veća zaposlenost povećava opštu produktivnost stanovništva, a veća zaposlenost po jednom domaćinstvu povećava kupovnu moć stanovništva. Ubrzani ekonomski i socijalni razvitak, u kojem veliki udio ima rad žena, stvara povoljnije materijalne mogućnosti za zadovoljavanje zdravstvenih, obrazovnih, kulturnih i so-

cijačnih potreba i za dečju zaštitu. Značaju zapošljavanja žene za njenu ekonomsku samostalnost u sistemu socijalističkog samoupravljanja pridružuju se nova prava. Status radnika u udruženom radu sa sredstvima u društvenom vlasništvu jeste status samo-upravljača koji ima neotuđivo pravo da odlučuje o proizvodnji, o raspodeli dohotka, o celokupnoj društvenoj reprodukciji. Time se otvara mogućnost da se osnovne potrebe radnika kao i svih radnika neposredno ugrađuju kao zajedničke potrebe u sve odluke samoupravljača, počev od osnovne organizacije udruženog rada; da se ugrađuju u sistem na način koji smo već ranije opisali. Bez obzira na to što je ovo pravo često još formalno, ono već počinje davati prve plove.

Nova prava samoupravljača u mesnim zajednicama i komunama daju isto tako novi pečat procesima Industrializacije i urbanizacije. Zahtevi za određenom strukturu radnih mesta i mogućnost da je kao samoupravljači ostvare (npr. u centrima teške industrije radnici su udružili sredstva za otvaranje lake industrije, servisa gde su se zaposlile njihove žene, kćerke itd.) davali su značajan pečat procesima Industrializacije i urbanizacije u Jugoslaviji.

Neke karakteristike zapošljavanja žena

Dinamičan razvoj industrije i pratećih privrednih i neprivrednih delatnosti omogućio je brži rast opšte zaposlenosti, i to od 1953. do 1977. godine po prosečnoj godišnjoj stopi od 4,5 odsto. U tom periodu bilo je izvesnih oscilacija, posebno s uvođenjem privredne reforme (1965), koja je, pored ostalog, značila i zaukret k intenzivnijoj proizvodnji i k privremenom usporavanju zapošljavanja u nepoljoprivrednim sektorima. Bez obzira na teškoće koje su se tada pojavljivale u zapošljavanju, dinamično povećavanje zaposlenosti u okviru socijalističke izgradnje zemlje nosilo je sobom niz promena koje su bile od velikog značaja za položaj žena.

U posleratnom razvitu broj zaposlenih žena povećao se približno devet put. Godine 1978. u Jugoslaviji je bilo više od 1 836 000 zaposlenih žena, što čini 34,7 odsto svih zaposlenih. Karakteristično je da je zapošljavanje žena srazmerno brže od rasta ukupne zaposlenosti. Tako je u periodu od 1954. do 1974. prosečna godišnja stopa rasta zapošljavanja žena izno-

sila 6 odsto, dok je stopa rasta ukupnog zapošljavanja bila 4,5 odsto, a stopa rasta zapošljavanja muškaraca 3,8 odsto.

Procenat žena u ukupnom broju zaposlenih razlikuje se po republikama i autonomnim pokrajinama i kreće se od 44 (u Sloveniji) do 20 (na Kosovu). Te razlike su posledica pre svega razlika u nivou ekonomске razvijenosti, u strukturi privrede, stepenu obrazovanosti žena, a i neujednačenim demografskim kretanjima (najviša regionalna stopa prirodnog priraštaja stanovništva je deset puta viša od najniže). Zato ekonomski razvitak u pojedinim krajevima ne omogućava zapošljavanje celokupnog priliva stanovništva. Poslednjih godina je, međutim, stopa rasta zaposlenosti žena bila najveća u manje razvijenim delovima zemlje, tako da se razlike u procentu zaposlenosti žena postepeno smanjuju. Brže zapošljavanje žena u manje razvijenim krajevima, značajno za razvoj tih područja i za poboljšavanje položaja žena, pomaže i suzbijanju patrijarhalnosti i tradicionalizma ne samo u bračnim i porodičnim odnosima već i u društvenim odnosima uopšte.

Međutim, bez obzira na objektivne mogućnosti za zapošljavanje, kod žena je snažno izražena želja da se zaposle. Žena sve manje povezuje svoj položaj i ugled u društvu i porodici s ulogom domaćice ili položajem svoga muža u društvu, već želi da se afirmiše svojim radom. Zaposlenost ne pruža ženi samo ekonomsku samostalnost; ona za nju sve više znači ostvarivanje težnje i potrebe da se kao ličnost potvrdi u radu, da razvije svoju kreativnost, a učešće u udruženom radu daje joj sva prava samoupravljača. Istraživanja izvršena među ženama pokazuju da njihova želja da budu zaposlene ima mnogo dublje motive nego što su motivi materijalne prirode. Zaposlene žene su u visokom procentu, od 60 do 93, odgovorile da ne bi napustile posao čak ni ako bi se prihodi domaćinstva povećali za onoliko koliko one zarađuju. Zbog takve motivisanosti žena, kao i zbog toga što u zemlji postoji još znatan broj onih koje nisu zaposlene, prijavljuje se sve veći broj žena koje traže zaposlenje. Poslednjih godina broj žena prijavljenih radi zaposlenja prelazi polovinu ukupnog broja lica koja su bila prijavljena zajednicama za zapošljavanje, iako je i u tom periodu zaposlenost žena rasla dosta brzo. U periodu od 1970. do 1974. u ukupnom broju onih koji su tada zaposleni 49,4 odsto je otpadalo na žene.

Zaposlenost žena stvara sve povoljnije uslove za njihovo veće učešće u svim delatnostima i zanimanjima.

Godine 1978. od ukupno 1 836 000 zaposlenih žena 71 odsto bilo je u privredi, a 29 odsto u vanprivrednim delatnostima, dok je od 3 544 000 zaposlenih muškaraca 89 odsto radilo u privrednim, a samo 11 odsto u vanprivrednim delatnostima. Od svih zaposlenih muškaraca 38,4 odsto radi u industriji i rudarstvu, a od svih zaposlenih žena 36,8 odsto, što predstavlja 33,6 odsto od svih zaposlenih u toj delatnosti; od svih muškaraca 12,2 odsto radi u građevinarstvu, a žena samo 2,3 odsto odnosno 9 odsto od svih zaposlenih; u trgovini i ugostiteljstvu od svih žena radi 18,9 odsto, što predstavlja 48,9 odsto od svih zaposlenih; a od svih muškaraca 10,4 odsto. U vanprivrednim delatnostima posebno su osetne razlike u pogledu rada u kulturnoj i socijalnoj delatnosti. Od svih žena tu radi 22,3 odsto ili 60,5 odsto od svih zaposlenih, dok od svih muškaraca radi samo 7,7 odsto u tim delatnostima.

Međutim, ako se posmatra procenat žena od ukupnog broja zaposlenih u pojedinim industrijskim granama i delatnostima, tada se i na primeru Jugoslavije mogu uočiti izrazito »ženske delatnosti«, što je dobro poznata pojava u mnogim zemljama. Od ukupnog broja zaposlenih u tekstilnoj industriji 1976. godine 70,6 odsto čine žene. Visoko je učešće žena i u duvanskoj i prehrambenoj industriji, kao i u industriji kože. U neindustrijskim privrednim delatnostima na prvom mestu je trgovina na malo. U neprivrednim delatnostima žene su grupisane u dvema osnovnim grupama grana delatnosti: u kulturnim, socijalnim, državnim i drugim društvenim delatnostima. Tako je i s nekim drugim zanimanjima.¹⁵⁾ Na primer, među lekarima i zubarima ima 37 odsto žena, farmaceutima 72 odsto, medicinskim i srodnim tehničarima 81,3 odsto, ekonomistima, finansijskim i srodnim stručnjacima 63,8 odsto.

Ipak podaci o kretanju zaposlenosti i zastupljenosti žena u pojedinim granama i delatnostima pokazuju da su u toku pozitivne promene u pravcu uključivanja žena u više industrijskih grana i zanimanja koja nisu tipično »ženska«. Osobito je značajno da se žene sve više zapošljavaju u tzv. savremenim granama kakve su, na primer, elektroindustrija i hemijska industrija, koje svoj uspon zasnivaju na naučno-tehničkom progressu, a koje ostvaruju i najdinamičniji razvoj. Tehnološki napredak u tim granama sve više ukida podelu na muške i ženske poslove i omogućava intenzivnije zapošljavanje žena.

Ali i pored ovih pozitivnih procesa, raspored zaposlenih žena još je prilično tradicionalan. Predstave o

¹⁵⁾ Prema popisu stanovništva od 1971. godine.

»muškim« i »ženskim« radnim mestima imaju, očigledno, dublje sociološke i ekonomske uzroke, pa i posledice.

Ustavom i zakonima zagarantovan je princip jednake dostupnosti svih radnih mesta i jednakog ličnog dohotka za jednak rad. Sistem nagrađivanja prema rezultatima rada izjednačava radnike oba pola. Međutim, u praksi prosečni lični dohoci žena još zaostaju. Pošto na samom radnom mestu diskriminacija ne postoji, postavlja se pitanje zašto prosečni lični dohoci žena još uvek zaostaju. U prvom redu se, bez sumnje, radi o nepovoljnijoj kvalifikacionoj strukturi zaposlenih žena. Zbog toga one i zauzimaju i slabije nagrađivana radna mesta. Zatim, po tradiciji žena ima više u onim granama i delatnostima u kojima je lični dohodak u celini niži. U praksi ima i slučajeva da se ženama i s istim kvalifikacijama teže poveravaju složeniji, bolje nagrađeni poslovi.

Što se pak tiče »ženskih grana« (tekstil), one su svoj prosperitet i konkurenčnu sposobnost i gradile na niskim nadnicama dvostruko eksploatisanih žena. Posledice tih tradicionalnih nesrazmera među pojedinim granama nije bilo moguće potpuno prevazići ni u dosadašnjem socijalističkom razvoju. Razlike u osnovnim ličnim dohocima između muškaraca i žena na istim radnim mestima nema u okviru iste radne organizacije. Postoje razlike u ličnim dohocima za isti rad među radnim organizacijama iste grane i još više između različitih grana, a posledice takvih razlika pogađaju podjednako i muškarce i žene.

Mehanizam za rešavanje problema nejednakog starta i položaja pojedinih privrednih grana, razlikâ između radnih organizacija u privredi i u vanprivrednim delatnostima, bilo da su one posledica prirodnih, razvojnih ili tržišnih uslova, predviđaju Ustav, Zakon o udruženom radu i planski instrumenti. Ukoliko se ne radi o nužnim razlikama zbog uspešnijeg poslovanja, postoje društveno dogovoren načini za ukidanje neopravdanih razlika, čime se posebno bavi Savez sindikata. Inače savremeni tehnološki razvoj menja strukturu sredstava za proizvodnju i deluje protiv zaostajanja i zapostavljanja izvesnih grana. U okviru tih opštih problema u mnogim fabrikama, u kojima rade pretežno žene, pojavili su se zahtevi da se radi zaštite žena administrativnim meraima poboljša položaj ovih fabrika odnosno grana.

Ne treba naročito naglašavati da bi ovakav oblik spoljne zaštite »ženskih fabrika« značio ekonomski i društveno-politički neprihvatljivu intervenciju jer bi ona

u stvari više štitila zastarelu proizvodnju nego same radnice. Zato je prihvaćena orientacija na dugoročno prevazilaženje pojava »feminizacije« grana, pojedinih delatnosti i radnih organizacija, kako bi se svakome omogućilo da se opredeljuje prema svojim sposobnostima, a ne prema tradicionalnim shvatanjima o muškim i ženskim zanimanjima. Danas sve više nastojimo da utičemo posebno na mlađe žene da se prema svojim sklonostima i sposobnostima uključuju u sve profesije i preuzimaju sve poslove, a isto tako i na muškarce, naročito tamo gde mešovita polna struktura može dati bolje rezultate (npr. pedagoško-vaspitna struka). Na smanjivanje jednostranog zapošljavanja žena delimično utiču i pravne norme. Tako su, na primer, usled zabrane noćnog rada žena i posebne zaštite majke mnoge organizacije počele sistematski da zapošljavaju muškarce na tradicionalno »ženskim« poslovima.

Svakako je najvažnije podsticati najraznovrsnije kvalifikovanje žena, što je u skladu sa ciljevima razvoja privrede i društva, a značajno je posebno za mlađu generaciju žena, jer je to jedini put za prevazilaženje razlika u radu i tradicionalnih koncepta ženskog zapošljavanja kao manje važnog, »dopunskog rada«.

Kvalifikaciona struktura zaposlenih žena poboljšava se iz godine u godinu. Tome najviše doprinose mlađe generacije školovanih žena. Od ukupnog broja zaposlenih radnika s visokim obrazovanjem žene čine približno jednu trećinu, s višim oko 41 odsto, a u kategoriji sa srednjim obrazovanjem više od polovine sačinjavaju žene.

Međutim, još je prilično nizak procenat žena među kvalifikovanim (21,4 odsto) i visokokvalifikovanim (6,1 odsto), a visok među polukvalifikovanim (38,8 odsto) i nekvalifikovanim (34,1 odsto) radnicima. Takvo stanje samo donekle ublažava činjenica da znatan broj žena usled svog radnog iskustva zauzima radna mesta za koja je potrebna viša stručna spremna od one koju one poseduju. Ali ima još više slučajeva da žene rade na radnim mestima za koja je dovoljna manja kvalifikacija od one koju imaju, što takođe govori o neadekvatnom vrednovanju rada kvalifikovanih zaposlenih žena. Obrazovna i kvalifikaciona struktura žena različita je od delatnosti do delatnosti, od grane do grane. Veći je procenat žena među licima s visokim i višlom obrazovanjem u vanprivrednim delatnostima nego u privredi, a u celini u privredi je manji broj žena bez ikakvih kvalifikacija.

Veći broj nekvalifikovanih i polukvalifikovanih žena u vanprivrednim delatnostima povezan je s činjenicom da su se žene, napuštajući poljoprivredu i budući bez kvalifikacija, u većem broju zapošljavale u tercijarnim delatnostima (od svih zaposlenih žena u tercijarnom sektoru radi 52 odsto, dok je kod ukupno zaposlenih taj sektor zastavljen s oko 40 odsto). Međutim, savremenija organizacija i moderniji način rada iziskuju danas i u ovim delatnostima viši nivo kvalifikacije. Stručno osposobljavanje za rad u tercijarnim delatnostima postaje sve značajnije i zato što su mogućnosti za zapošljavanje u tlim delatnostima sve povoljnije s obzrom na sve veće potrebe stanovništva i privrede za najraznovrsnijim uslugama, pri čemu i seosko stanovništvo sve više postaje korisnik tih usluga.

Pritisak žena na zapošljavanje vremenski se uglavnom poklapa s ulaskom u radni vek izuzetno velikih grupa mladih generacija rođenih posle rata, koje poseduju opšte i stručno obrazovanje. Otuda je među licima koja traže zaposlenje sve više onih s kvalifikacijama i mladih ljudi. To je naročito karakteristično za žene. Za proteklih deset godina procenat žena koje su se kvalifikovale za rad porastao je od 9 na 37,4.

U pogledu kvalifikovanosti, zaposlenosti i zahteva za zapošljavanjem postoje znatne razlike između pojedinih republika i autonomnih pokrajina. Međutim, u onim delovima zemlje u kojima je ubrzani razvoj počeo kasnije i u kojima je zaposlenost žena još relativno mala kvalifikaciona struktura zaposlenih žena često je povoljnija pošto manje kvalifikovane žene ostaju nezaposlene.

Teškoće u zapošljavanju mladih i kvalifikovanih žena nastaju, pored ostalog, i usled njihove neadekvatne profesionalne osposobljenosti, koja često niže u skladu s potrebama privrede. Pregled zanimanja kvalifikovanih žena koje traže zaposlenje (na primer za 1974. godinu) pokazuje da je u kategorijama nezaposlenih sa srednjom stručnom spremom naročito visok procenat žena iz zanatskih struka, tzv. ženskih zanimanja (osobito obrada tekstila), finansijskih radnika i ekonomista, pedagoga, administratora i slično. U prve tri grupe zanimanja žene čine oko 80 odsto, a u četvrtoj oko 70 odsto od ukupnog broja lica koja traže zaposlenje. Znatno slabija teritorijalna pokretljivost žena zbog vezanosti za porodicu povećava broj kvalifikovanih žena koje traže zaposlenje u određenom mestu. U svemu tome, pored objektivnih teškoća, imaju udeo i tradicionalizam, sporo prevladavanje predstava o »muškim« i »ženskim« poslovima, što se naročito pokazivalo onda

kada su u našem društvu bile smanjene mogućnosti za zapošljavanje. Na primer, kada je posle reforme 1965. godine stopa zaposlenosti opala, zbog čega je zapošljavanje naročito nekvalifikovanih i nedovoljno kvalifikovanih radnika bilo otežano, u nekim sredinama su čak počela da se obnavljaju tradicionalna shvatanja i oživele su teorije o »nerentabilnosti« ženskog rada i o nezamenljivosti poziva žene kao domaćice i majke. Da je takve pojave uslovilo privremeno stanje u privredi, svedoči činjenica da se brzo posle 1965. godine javno mnenje ponovo sve više okreće zapošljavanju žena kao neizbežnom uslovu razvoja i podizanja opštег društvenog blagostanja. Ali problemi koji pratе razvoj u zemlji s dosta velikom prikrivenom ili otvorenom nezaposlenošću stalno pothranjuju kratkovidno podozrenje prema zapošljavanju žena.

Veće mogućnosti za zapošljavanje žena obezbeđuju perspektive daljeg razvoja zemlje, planom predviđeno prestrukturiranje privrede i savremeni tehnološki razvoj. Dogovorenom dugoročnom politikom zapošljavanja predviđa se znatno povećanje broja zaposlenih žena. Za period do 1985. godine predviđeno je da se učešće zaposlenih žena poveća na oko 40 odsto od ukupnog broja zaposlenih u proseku za celu zemlju. Takvo aktiviranje radno sposobnog ženskog stanovništva imaće ne samo po kvantitetu nego i po kvalitativnim promenama koje se očekuju u strukturi ženske radne snage veliki značaj za dalji privredni razvoj zemlje, predstavljaće važnu prepostavku daljih društvenih promena u celini, a posebno će posledice tih promena pozitivno uticati na unapređenje položaja žena. Pri tom se naročito ima u vidu podstrekavanje sticanja najraznovrsnijih kvalifikacija i sposobljavanja žena za veći broj zanimanja i radnih mesta.

Zapošljavanje žena na privremenom radu u inostranstvu

Ograničene mogućnosti za zapošljavanje u zemlji, želja za boljim životom i sve veća pokretljivost ljudi naveli su i žene da odlaze na rad u inostranstvo. Prema popisu od 1971. godine, na privremenom radu u inostranstvu bilo je 672 000 Jugoslovena. Od toga je 210 000 ili 31,4 odsto žena. Iz regionala u kojima je procenat zaposlenih žena viši, na rad u inostranstvo otišao je i veći broj žena.

Više od četvrtine žena na privremenom radu u inostranstvu pre odlaska nije bilo u radnom odnosu, a

oko 40 odsto je radilo u poljoprivredi. Više od polovine je bez završene osmogodišnje škole. To su većinom mlađe žene. U proseku žene migranti su mlađe od muškaraca migranata.

Mnogobrojni društveni činioći u zemlji brinu se za poboljšanje uslova života i rada Jugoslovenskih radnika na privremenom radu u inostranstvu. Posebna pažnja se poklanja rešavanju specifičnih problema žena, vezanih za njihovu biološku funkciju, za materinstvo. Nastoji se da se ove radnice pre odlaska u inostranstvo, a zatim i u zemljama imigracije, upoznaju s mogućnostima da dobiju pomoć u vezi s trudnoćom i porođajem odnosno sa sprečavanjem neželjene trudnoće ili njenim prekidanjem. Pokrenute su raznovrsne akcije za zaštitu dece, za spajanje porodica i slično. Važan deo te aktivnosti je stvaranje uslova za povratak žena i muškaraca u zemlju i za njihovo zapošljavanje. Pošto se zbog ekonomске recesije i drugih teškoća u zemljama imigracije poslednjih godina usporava odlazak, a ubrzava povratak i jugoslovenskih radnika, sve više ih se vraća i zapošljava u zemlji. U stvaranju boljih uslova rada i života za one koji se vraćaju iz inostranstva sada se uspešnije udružuju opštine i radne organizacije u stvaranju uslova za njihovo zapošljavanje kao i sami zainteresovani migranti. Takozvani povratnici su do sada svoje zarade ulagali u izgradnju kuća, u opremu domaćinstva poljoprivrednim spravama i »belom tehnikom«. U poslednje vreme, u želji da se vrate kući, radnici sve češće udružuju svoja sredstva i uz podršku opština i radnih organizacija organizuju uslužne ili proizvodne radne zajednice i samoupravnim sporazumima osiguravaju sebi rad i dohodak. Raznovrsni problemi radnica i radnika migranta i njihovih porodica sve više se uključuju u programe rada samoupravnih interesnih zajedница, naročito u oblasti kulture, obrazovanja, socijalne zaštite itd. Društveno-politička delatnost u vezi sa ženama migrantima i pružanje pomoći u vezi s nekim problemima politički se usklađuje u Socijalističkom savezu radnog naroda, u stalnim koordinacionim telima za probleme radnika na privremenom radu u inostranstvu.

Zaštita zaposlenih žena

Posebna zaštita zaposlenih žena prolazila je priznavanja specifične društvene uloge žene u biološkoj reprodukciji stanovništva i iz nužnosti da u društvenim

razmerama stvaramo uslove da bi svako, bez obzira na pol, prema svojim psihofizičkim sposobnostima mogao da ostvari osnovno ustavno pravo na rad u udruženom radu i na samoupravljanje i da na toj osnovi gradi svoju materijalnu i društvenu poziciju. Briga za humanizaciju uslova rada, radne i životne okoline, zaštita na radu svih radnika, individualni su i kolektivni društveni interes. Intenzivno i neopozivo uključivanje žena u društveni rad i insistiranje na posebnoj zaštiti žena na radu neosporno su podsticali stvaranje humanijih uslova rada za sve. Posebna, ustavno zagarantovana zaštita žena, ugrađena je u tokove posleratne industrijalizacije; o njoj su raspravljali i ostvarivali je sindikati, ženske i druge društvene organizacije, jer je to uslov za ostvarivanje potpune ravnopravnosti.

Razvitak savremene tehnologije i mogućnost radnika da odlučuju o pitanjima uslova rada zahtevaju da se ceo kompleks zaštite na radu, posebno zaštite radnica, neprestano proširuje i preispituje.

Ustav SFRJ garantuje posebnu zaštitu radnika i majki. Zajednički zakonom utvrđeni minimalni standardi te zaštite su obavezni okvir kojega se u svojim odlukama moraju pridržavati i samoupravljači. Radno zakonodavstvo se razvija i na osnovu standarda koji su utvrđeni u konvencijama i preporukama Međunarodne organizacije rada, a koje je SFRJ prihvatile i potpisala. Saveznim i republičkim zakonima i samoupravnim aktima koje donose radne organizacije i samoupravne interesne zajednice, detaljno se razrađuje posebna zaštita žena na radu. Ona obuhvata: zaštitu materinstva (zaštitu za vreme trudnoće i porođaja i negu bolesnog deteta), zaštitu od obavljanja naročito teških fizičkih poslova, radova pod zemljom i radova koji bi mogli štetno uticati na zdravlje i život, zaštitu u vezi s noćnim radom.

Zaštita materinstva zaposlenih žena doživila je mnogo promena u posleratnom razvitu. Od saveznog zakona, koji je određivao neprekidno porodilijsko odsustvo u trajanju od 105 radnih dana i pravo majke na četvoročasovno radno vreme do navršetka 8 meseci života deteta, a po potrebi i više, došli smo do toga da sadašnji zakoni republike i pokrajina znatno produžavaju porodilijsko odsustvo i omogućavaju koršćenje skraćenog radnog vremena radi nege deteta. Osobito je značajno što se majci daje mogućnost da bira da li će koristiti porodilijsko odsustvo kraće od 210 dana, a zatim produžiti četvoročasovno radno vreme do 12 meseci života deteta III, pak, duže neprekidno porodilijsko odsustvo.

sko odsustvo od šest do devet meseci, a zatim odmah početi da radi puno radno vreme. Unesene su i druge novine: na primer, u većini republika pravo na deo odsustva s posla posle porođaja odnosno odsustvo radi nege bolesnog deteta može umesto majke koristiti otac. U SR Hrvatskoj je uvedena mogućnost korišćenja dodatnog porodiljskog odsustva dok dete ne napuni 20 meseci života. U svim republikama i pokrajinama je utvrđeno da naknada ličnog dohotka za vreme ovog odsustvovanja iznosi 100 odsto od ličnog dohotka ostvarenog u prethodnoj godini. Dok su ranije naknade vršene na račun radne organizacije u kojoj je majka radila, sada se prelazi na isplaćivanje naknada ličnih dohodaka za vreme porodiljskog odsustva iz društvenih fondova za socijalno-zdravstveno osiguranje odnosno iz republičkih fondova za zaštitu dece.

Ipak u pogledu zaštite žena u vezi s porođajem i porodiljskim odsustvom ima još problema. Zbog brzog rasta nominalnih ličnih dohodaka zaposlenih i zbog rasta troškova života naknada koju primaju majke za vreme porodiljskog odsustva zaostaje za tekućim ličnim dohodcima zaposlenih. Zbog toga, a i zbog mogućnosti da žene zaostanu u napredovanju na radnom mestu, zapaža se da se žene katkad odlučuju na to da ne koriste puno porodiljsko odsustvo, naročito ako su uspele da obezbede čuvanje svog deteta. Radnicama je zakonom zagarantovan povratak na isto radno mesto. U slučaju da je to radno mesto za vreme odsustva žene ukinuto, ona ima pravo na odgovarajući rad, s tim da lični dohodak ne sme da bude niži od ranijeg.

Propisi i mera za zaštitu žene od teških i po zdravljie opasnih poslova menjali su se u skladu s razvojem tehnologije i s opštim poboljšavanjem uslova rada. U okviru opštih načela zakon prepušta organizacijama udruženog rada (po pravilu samoupravnim sporazumima o međusobnim odnosima radnika) da sami odrede na kojim se radnim mestima ženama zabranjuje rad. Iako ovo načelo ima mnoge dobre strane, rešenja su dosta šarolika. Događa se da se isti poslovi u jednoj organizaciji zabranjuju za žene, a u drugoj ne zabranjuju.

Često se u zabrani pojedinih poslova ogleda više tradicionalno shvatanje o »ženskim« i »muškim« poslovima nego stvarna potreba da se otkloni opasnost po bjelošku funkciju i psihofizičku kondiciju žene. Tradicionalno gledanje na rad žena dovodi do preterivanja u »zaštiti«. Važna tekovina radničkih borbi — posebna zaštita žene na radu u uslovima tehnološkog progrresa i stalnog poboljšavanja uslova rada za sve

radnike — postaje ograničavajući faktor za ženu u ostvarivanju prava na rad. Otuda sve glasniji zahtevi žena, kao i radnih organizacija, da se preispitaju propisi u našoj zemlji i međunarodne konvencije o zaštiti žena. U tom okviru posebno se postavlja pitanje zabrane noćnog rada žena. Zakonodavstvo u principu sledi konvenciju Međunarodne organizacije rada (MOR), koja zabranjuje noćni rad žena u industriji, rudarstvu i građevinarstvu. Ipak naši zakoni već sada fleksibilnije od konvencije MOR-a utvrđuju razloge na osnovu kojih republički i pokrajinski sekretarijati za rad uz prethodno pribavljeni mišljenje Saveza sindikata i privredne komore, mogu izuzetno odobriti noćni rad žena. Slični razlozi koji su na konferenciji MOR-a održanoj u Međunarodnoj godini žena doveli do zaključka da treba pristupiti reviziji konvencija MOR-a kako se pod »zaštitom« ne bi krila diskriminacija žena, već ranije su naveli društvene člinoce u Jugoslaviji da traže preispitivanje propisa o zaštiti žena.¹⁶⁾

Zabrana noćnog rada svih zaposlenih žena ne samo u industriji već i u zanatstvu, ugostiteljstvu, PTT-vezama i drugim delatnostima zasniva se pre svega na zaštiti funkcije materinstva. Tako je noćni rad radnicama za vreme trudnoće i onima s detetom do jedne godine života zabranjen u svim delatnostima. Zakonima nekih republika utvrđeno je da se radnica koja ima malo dete raspoređuje na noćni rad samo ako se ona s tim saglasi. Traže se i povoljnija rešenja za radnice s malom decom, na primer da se zabrani noćni rad radnici s detetom s manje od tri godine života, a da se za noćni rad majke s detetom do sedam godina života traži njena saglasnost.

S obzirom na to da je noćni rad težak za sve, postoji mišljenje da ga treba ukinuti svuda gde nije neophodan odnosno da treba poboljšavati sve uslove rada (na radnom mestu i u pogledu nagrade, prevoza, ishrane i brige za članove porodice radnika). Stalno unapređivanje i humanizacija uslova rada u svim granama delatnosti doprineli su da neke organizacije udruženog rada koje pripadaju grupi delatnosti u kojima je noćni rad zabranjen imaju znatno povoljnije opšte uslove rada nego one u kojima ta zabrana ne postoji.

¹⁶⁾ »Treba analizirati primenu Međunarodne konvencije o zabrani noćnog rada žena i omladine u Industriji i građevinarstvu i zato konferencija predlaže da to učine odgovarajući organi i organizacije (Sekretarijat za rad i socijalnu politiku, Nacionalna komisija MOR-a, sindikat). Pored toga, treba se uključiti u međunarodnu aktivnost za usklađivanje konvencije sa savremenim tehničko-tehnološkim razvojem i promenama i društvenim odnosima.« (Stavovi i zaključci SK SSRNJ o aktuelnim pitanjima društvenog položaja žena, 1. Jun 1973, »Žena danas«, br. 271, 1973.)

Tako je praksa otišla znatno dalje od propisa i podstiče na odgovarajuće izmene propisa. U raspravljanjima u pojedinim republikama i pokrajinama o tome da li noćni rad žena u Industriji treba sasvim ukinuti ili ne pokazale su se razlike često više pod uticajem veće ili manje nezaposlenosti nego u principu. Ponegde se kao uslov za privremeno odobrenje traži perspektivni program ukidanja noćnog rada za žene (Slovenija), dok se drugde naglašava da je tehnološki proces rada u mnogim organizacijama udruženog rada takav da bi došlo do ogromnog smanjenja, a negde čak i do obustavljanja proizvodnje ako bi se žene isključile iz noćnog rada. Isto tako se ističe da bi se ukidanjem noćnog rada žena smanjio i broj zaposlenih žena i znatno umanjile mogućnosti za njihovo perspektivno zapošljavanje na svim radnim mestima (Srbija). Savezni odbor Sindikata industrije i rudarstva Jugoslavije razmatrajući ovu materiju zauzeo je stav da noćni rad treba postepeno ukidati, a da se majkama koje imaju decu do tri godine starosti odmah zabrani rad u noćnoj smeni; dalje, da se pri davanju mišljenja za odobrenje noćnog rada zahtevaju povoljniji uslovi za rad žena u noćnoj smeni, da se, na primer, radnicama na noćnom radu obezbede prevoz, topli obrok, čuvanje dece itd.

Praksa pokazuje da svi propisi koji »štite« ženu time što joj zabranjuju određena radna mesta ili određene radne uslove obično deluju suprotno opšteprihvaćenim principima otvorenosti svih radnih mesta svakome bez obzira na pol. Dok se noćni rad u tekstilnoj industriji veoma teško smanjuje, propisi o zabrani noćnog rada umanjuju mogućnost zapošljavanja žena u mnogim pogonima s najsavremenijom tehnologijom, gde posao nije težak, ali se nužno radi danonoćno, u tri odnosno u četiri smene. U takvima industrijama dohodak je često veći. Istovremeno povećava se ukupan broj žena koje rade i noću, naročito u zdravstvu, saobraćaju,vezama, trgovini, ugostiteljstvu i drugim delatnostima, koje po svojoj prirodi moraju da rade bez prekida. Tu nema pritiska da se stalno preispituje potreba za noćnim radom žena, jer se na njih Konvencija MOR-a i ne odnosi, iako su uslovi rada često teži nego u savremenoj industriji, pa se i zbog toga postavilo pitanje kako da se pristupi zaštiti žena.

Same žene odbijaju mere koje ih štite kao pol, a ne uzimaju u obzir njihove psihofizičke sposobnosti. Ovakvo držanje radnica je postalo češće otkako su u privredu i na druga radna mesta došle mlađe, kvalifikovanije žene, koje žele da uspeju u svom radu. Na osnovu toga su i teze koje su pripremljene za pomenu

Saveznu konferenciju Socijalističkog saveza (1. juna 1973) predložile nov način tretiranja ovog aspekta zaštite žene, što se vidi iz sledećeg stava:

»Dosadašnja zaštita žena na radnom mestu umnogoće se karakteriše starom podelom rada kao konstantnom, a time i gledanjem na ženu prvenstveno kao na domaćicu i majku. Ako bi se kod nas, pa i u svetu, napravila analiza raznih pokušaja uvođenja posebne zaštite za ženu (na primer rad s pola radnog vremena, davanje jednog slobodnog dana za domaćinstvo i sl.), ona bi verovatno pokazala da se više mislilo na to kako bi se ženi olakšalo da na stari način obavlja svoje dužnosti prema deci i domaćinstvu, a mnogo manje je ta zaštita bila usmerena tome da doprinese bržem pretvaranju nekih domaćičkih poslova u društvenu granu rada i da se brže ostvari bolja društvena zaštita dece. Obično je takav smer zaštite delovao obrnuto, kao dodatni uzrok za diskriminaciju žene pri upošljavanju te otuda pojavā da u zemljama s velikom ponudom radne snage žena mnogo teže dobija posao.

S obzirom na to da je interes žene i društva u celini da žena bude u udruženom radu visokoproduktivan proizvođač, potrebno je imati jasnu orientaciju u politici zaštite žene na radu i tome prilagođavati konkretna rešenja.

Dugoročnije gledano, radnim uslovima, zaštiti na radu i radnom vremenu treba prići i sa stanovišta da tehnološka revolucija treba da olakša rad svima i skратi dnevno radno vreme za sve. Pored toga, treba imati u vidu i produženi životni vek ljudi. Našu orientaciju na skraćenje radnog veka treba postepeno prevazilaziti u pravcu skraćivanja radnog dana i delimično radne nedelje, a produžavanja radnog staža«.¹⁷⁾

U tom kontekstu veliki značaj imaju radno vreme i radni staž i dužina i raspored radnog vremena. Radna nedelja je Ustavom ograničena na maksimum od 42 sata. Međutim, traži se veća elastičnost u rasporedu radnih časova na dan odnosno nedelju. Za zaposlenu ženu su važnija razmišljanja o skraćivanju radnog dana za sve radnike nego o radu s pola radnog vremena samo za žene. S razvijanjem najraznovrsnijih službi koje radni ljudi uvode da bi lakše podmirivali svoje svakodnevne potrebe, žene bi, kao i ostali radnici, mogle više da učestvuju u društveno-političkom životu, više bi bilo vremena za odmor i rekreatiju, a i za stručno usavršavanje, koje zahteva dinamičan razvitak tehnologije, a posebno učešće u samoupravljanju.

¹⁷⁾ Stavovi i zaključci SK SSRNJ o aktualnim pitanjima društvenog položaja žena, 1. jun 1973, »Žena danas«, br. 271, 1973.

Penzijskim osiguranjem obezbeđuju se pravo na starosnu penziju kada se navrše određeni radni staž i određena starost (za žene 35 godina staža i 55 godina života, a za muškarce 40 godina staža i 60 godina života) i pravo na porodičnu penziju članova uže porodice u slučaju smrti osiguranika ili korisnika penzije.

U poslednje vreme u vezi s pitanjem zaštite žena na radu diskutuje se još o dva pitanja: prvo, o izjednačenju radnog staža za sticanje prava na penziju uz dalje poboljšavanje zaštite radne majke i, drugo, da li sticanje prava na penziju uz obavezno napuštanje rada po sili zakona (što predviđaju neki republički zakoni) znači stvarnu zaštitu ili diskriminaciju žena i zakidanje prava na rad. Grupa žena — profesora Univerziteta u Beogradu podnela je žalbu Ustavnom суду protiv obaveze odlaženja pet godina ranije u penziju. Spor je pozitivno rešen.

O zaštiti žena na radu u Jugoslaviji potvrđeno je gledište da ova pitanja treba rešavati kao deo napora za opšte poboljšanje uslova života i rada svih zaposlenih. Posebna zaštita žena treba da se koncentriše na njihovu biološku funkciju i na pomoć radnoj aktivnosti žena u udruženom radu i njihovom ravnopravnom učešću u društvenom životu. Tek tako ta zaštita može da postane dinamičan faktor u menjanju zastarelog načina obavljanja poslova u domaćinstvu i bržeg unapređivanja dečje zaštite. Radi se, dakle, prvenstveno o zaštiti koja bi obuhvatila sve uslove koji utiču na život i rad na radnom mestu i izvan njega.

Žene u razvoju poljoprivrede i sela

Kad se upotrebljavaju reči »selo« i »poljoprivreda« treba imati na umu razlike koje ti izrazi obeležavaju u svetskim razmerama verovatno i više nego u Jugoslaviji. Pored razlika između selâ u brdovitim i ravničarskim predelima, između prigradskih i zabačenih sela, postoje i razlike koje proizlaze iz naturalne privrede ili proizvodnje za tržiste, razlike u veličini poseda, u sredstvima za rad, u odnosima proizvodnje, a u vezi s tim i u tradiciji i stepenu kulturnog razvijanja. Sve te krajnosti još i danas postoje u Jugoslaviji između pojedinih republika i pokrajina i u njima samima.

Revolucionarnim zahvatima u društvene i ekonomске odnose na selu, industrijalizacijom i planskim razvitkom pokrenuti su procesi u kojima su se menjali odnosi proizvodnje i položaj radnih ljudi. Socijalistički

preobražaj poljoprivrede i sela predstavlja jedinstven proces. Dosadašnji razvoj je potvrdio da se poljoprivredna proizvodnja može bitno unaprediti samo razvojem socijalističkih odnosa, a da se i socijalistički odnosi mogu razvijati samo ako istovremeno obezbeđuju unapređenje i porast produktivnosti rada.

Agrarnom reformom su ukinuti veleposedi, a zemljišni posed je ograničen na najviše 10 hektara obradive zemlje. Preko 1,5 miliona hektara bilo je preraspodeljeno. Na nacionalizovanoj zemlji stvorena su državna dobra, a njen pretežni deo bio je podeljen seljačkim porodicama, tako da su vlasnici zemlje postali i muž i žena. Mnogi seljaci su se doselili iz planinskih krajeva u predele s plodnom i obradivom zemljom. Zemlju je tom prilikom dobilo 180 000 porodica siromašnih seljaka, 71 000 bezemljaša i 65 000 kolonista.

Mnoge društvene akcije koje su vođene posle rata, kao što su: masovna aktivizacija naroda u obnovi ratom opustošene zemlje, omladinske radne akcije, opismenjivanje, proširivanje obaveze školovanja na sve stanovništvo, razvitak zdravstvene mreže i sl. imale su velikog odjeka među stanovništvom sela. U okviru svih tih akcija neke su posebno bile usmerene na poboljšanje položaja žena na selu. U revolucionarnim promenama četvorogodišnje partizanske borbe, koja je, razume se, široko zahvatila seoska područja, žene na selu postajale su sve svesnije svojih prava. Posle rata su doneseni značajni zakoni za dalje učvršćivanje ravnopravnosti žena kao što su: zakoni i akcije za skidanje zara i feredže i zabrana poligamije, koja je bila rasprostranjena u jednom delu stanovništva islamske veroispovesti. Zakonima i akcijom društvenih organizacija, posebno Antifašističkog fronta žena, organizovane su masovne zdravstveno-higijenske akcije protiv smrtnosti dece, za higijenu stanovanja i ishrane.

Razvijanje poljoprivrede počelo je udruživanjem seljaka u radne zadruge da bi povećane površine omogućile uvođenje savremene tehnologije. Međutim, za njihov uspeh nisu bile dovoljne samo velike površine pošto su nedostajali savremene mašine, veštačka đubriva i znanje, a nisu postojali uslovi za stimulativno organizovanje rada i raspodele prema radu. Zbog svega toga su prve godine seljačkih radnih zadruga donele razočaranja i najveći deo zadruga je bio ubrzo rasformiran.

Sledio je dug razvojni put socijalističke rekonstrukcije sela. Težište je bilo na razvijanju državnih poljoprivrednih dobara i njihovojo kooperaciji s individualnim seljacima i zadrugama raznih tipova (od nabavno-prodajnih

do proizvodnih). Državna dobra, u skladu s opštim razvitkom društveno-ekonomskog sistema, reorganizovana su u organizacije udruženog rada. To su obično poljoprivredno-industrijski kombinati (složene organizacije udruženog rada), u kojima radnici na zemlji u društvenom vlasništvu i radnici u pogonima za preradu samoupravno organizuju proizvodnju i međusobne odnose. Te organizacije igraju najznačajniju ulogu u unapređivanju celokupne poljoprivredne proizvodnje. Preko različitih oblika udruživanja s individualnim proizvođačima one bitno utiču na tempo uvođenja savremene tehnike i tehnologije u proizvodnju i na individualnim gazdinstvima. Društvene poljoprivredne organizacije postale su značajan snabdevač tržišta osnovnim prehrambenim proizvodima. Preko polovine tržišnih viškova ratarskih proizvoda danas obezbeđuju društvene poljoprivredne organizacije, koje poseduju samo oko 18 odsto poljoprivrednog zemljišta. U ovim radnim organizacijama radi oko 200 000 radnika, dok je u kooperaciji 1976. godine učestvovalo preko pola miliona individualnih proizvođača.

Društvenim dogовором република и покрајина о развоју агроВреде и села и јаћем повезивању индивидуалних и друштвених интереса дaje Закон о удруžеном раду. Овим законом се регулишу статус индивидуалних земљорадника, услови удруžивања рада, земљишта и средстава за рад у својини земљорадника у земљорадничке задруже или њихово повезивање са радом радника и с друштвеним средствима у организацијама удруžеног рада (нпр. у прехрамбено-прерадивачкој индустрији). Удруžени земљорадници имају у осnovи исти положај, иста права и исте обавезе као и радници у удруžеном раду који ради друштвеним средствима за производњу, с тим што индивидуални власник земље добија одређену ренту. Циљ удруžивања је да обезбеди рационалније коришћење рада, земљишта и средстава земљорадника, већу запосленост, повећану производњу, производивност рада и доходак, организовано укључивање у робно-новчане однose, а посебно целовито остваривање самуправног положаја земљорадника у социјалистичким друштвено-економским односима. Све то треба да допрinese брјем увођењу потпуног здравственог, пензијског и инвалидског осигурувања и других видова социјалне сигурности и задовољавању других интереса полјопривредних производа.

O dubokim ekonomskim, kulturnim i socijalnim promenama na selu svedoči promena strukture stanovništva. Poljoprivredno stanovništvo predstavljalo je 1947. godine oko 75 odsto ukupnog stanovništva, a 1977. godine smanjeno je na 31 odsto. Žensko poljoprivredno stanovništvo se smanjilo približno koliko i poljoprivredno stanovništvo u celini, mada je u početku iz sela odla-zilo više muškaraca. Oni su se zapošljavali i u drugim delatnostima, a ženama je ostajao rad na poljoprivrednom gazdinstvu.

Masovno zapošljavanje poljoprivrednika u nepoljoprivrednim delatnostima uticalo je na pojavu tzv. mešovitih domaćinstava. Godine 1971. gotovo polovina domaćinstava imala je bar jednog člana zaposlenog van poljoprivrede. Godine 1977. oko 1,5 milion ljudi sa sela radi istovremeno i van poljoprivrednog gazdinstva, 20 odsto od njih u svom mestu stanovanja, a 80 odsto u drugim mestima. Dohodak članova poljoprivrednog domaćinstva iz rada u nepoljoprivrednim delatnostima, kao i dohodak poljoprivrednika iz dopunskih zanimanja (turizma, kućne radinosti), koji je postao sastavni deo ukupnog dohotka seoskog domaćinstva, iznosio je 1974. godine 63,6 odsto ukupnog dohotka seoskih domaćinstava i ima tendenciju daljeg rasta. Ipak se zbog toga nije smanjio nivo poljoprivredne proizvodnje. Naprotiv, primena savremenih dostignuća nauke u obradi zemlje omogućila je povećanje prosečnih prinosa poljoprivrednih kultura, a obim poljoprivredne proizvodnje se udvostručio.

Rezultati materijalne proizvodnje i porast dohotka znatno su poboljšali opšte uslove života i rada na selu. Izvršena je elektrifikacija više od 88 odsto seoskih domaćinstava (krajem četvrte decenije samo 7 odsto seoskih domaćinstava imalo je električno osvetljenje), što je omogućilo nov način života na selu. Oko 60 odsto svih seoskih domaćinstava podiglo je nove stambene zgrade, dok su ostala domaćinstva adaptirala i modernizovala postojeće zgrade. Izgradnjom mreže puteva većina sela je povezana s gradskim centrima.

Proizvodnja za tržište na selu izazvala je i neke druge procese. Tako, na primer, seoska domaćinstva sve više koriste proizvode industrije. Danas se oko 90 odsto potreba seoskih stanovnika u odevanju zadovoljava kupovanjem za razliku od stanja pre 30 godina, kada se 80 odsto odevnih predmeta izrađivalo u domaćoj radinosti. Isto tako se sve više koriste i proizvodi prehrambene industrije (sve manje je zamornog rada domaćica oko pečenja hleba i slično). U seosku kuću umesto otvorenog ognjišta ulazi najpre štednjak na

čvrsto gorivo, a zatim su došli električni štednjaci i drugi električni aparati za domaćinstvo.

Oni koji su zaposleni u gradu ili oni koji su otišli u inostranstvo na privremeni rad, a porodice im ostale na selu, unose u seosko domaćinstvo ne samo proizvodnu mehanizaciju već i savremenu opremu, naročito za kuhinje i kupatila.

U rešavanju mnogih životnih pitanja koja su značajna za stanovnike sela veliku ulogu igraju mesne zajednice. One delimično neguju tradicionalne oblike saradnje između seljaka, ali razvijaju nove društvene odnose. Mesna zajednica je po ustavnim i zakonskim odredbama postala jedan od najznačajnijih instrumenata urbanizacije sela pošto se u njoj seljaci dogovaraju uz materijalnu i stručnu pomoć i saradnju drugih radnih ljudi i njihovih organizacija udruženog rada u okviru komune i šire. U svojim mesnim zajednicama seljaci samoupravnim dogovaranjem i akcijama koje sami pokreću rešavaju pitanja kao što su: elektrifikacija sela, izgradnja putne mreže, vodovoda, škola i dečjih ustanova, zdravstvenih i veterinarskih stanica i slično. U poslednje vreme postaju sve šire i obrazovne i kulturne akcije.

Za položaj žena na selu bili su značajni sve promene i ekonomsko-društveni procesi koji se na selu svuda razvijaju, iako različitim intenzitetom u raznim delovima zemlje.

Položaj žena na selu u prošlosti bio je izuzetno težak ne samo zbog opšte zaostalosti nego i zbog vekovne zavisnosti od glave porodice. Stepen njihove podređenosti bio je različit u raznim delovima Jugoslavije, ali ostaci njihovog zapostavljanja i danas rečito govore o teškoj prošlosti, koja još daje pečat bračnim i porodičnim odnosima.

Najznačajnije promene u položaju žene na selu povezane su s njenom afirmacijom u ulozi radnice u poljoprivrednoj proizvodnji. Tek postepenim učvršćivanjem društvenog i ekonomskog vrednovanja rada s tim da vlasništvo na zemlju igra podređenu ulogu, otvoren je put kvalitativno novom položaju žene na selu. S priznanjem svih građanskih prava ženama, mnogobrojne obrazovne i socijalno-humanitarne akcije i mere dobijale su sa sve većom ekonomskom ulogom seljanke-poljoprivrednog proizvođača svoju pravu sadržinu.

Već u vreme stvaranja prvih seljačkih radnih zadruga došla je do izražaja uloga žene kao proizvođača. Vrednovanje rada prema trudodanu, bez obzira na vlasništvo na zemlju, dovelo je do individualnog nagrađivanja

žena za njihovo učešće u zadružnoj proizvodnji. Mnoge seljanke su prvi put doživele da njihov rad izlazi iz anonimnosti i da počinje da se tretira kao individualni radni doprinos. Vrednovanje rada u seljačkim rādnim zadrugama prema trudodanu pokazalo se nedovoljno stimulativnim, pa se u kasnjem razvoju (posle rasformiranja tih zadruga) prešlo na merenje rada po pojedinačnom proizvodu koji se dobija na osnovi kooperacije zemljoradnika s poljoprivrednim dobrima. Tu je individualni doprinos pojedinog člana domaćinstva teže merljiv, ali se time utiru novi načini priznavanja ženskog rada u poljoprivrednoj proizvodnji i socijalističkom preobražaju sela. Bez obzira na vlasništvo na zemlju žena u praksi postaje sve važniji nosilac poljoprivredne proizvodnje. U mešovitim domaćinstvima žena je postala čak glavni nosilac poljoprivredne proizvodnje, što u uslovima tržišne privrede dovodi do drukčijeg vrednovanja rada svakog učesnika u proizvodnji, a u prvom redu same žene.

Prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva od 1971. godine, žene su činile 42 odsto aktivnih lica u poljoprivredi. Ali je svakako taj procenat viši, jer se izvestan broj stvarno aktivnih žena prilikom popisa izjasnio kao »izdržavana lica«. Činjenica je da žene stalno ili povremeno učestvuju u proizvodnji pojedinih poljoprivrednih kultura, naročito u oblastima u kojima je usled povoljnih prirodnih uslova, milioracije i agrotehničkih mera moguća intenzivna proizvodnja povrća i živiline. Žene postaju nosioci značajnih dopunskih delatnosti koje domaćinstvu donose novčani prihod. One se sezonski bave domaćom radinošću i turizmom, zarađuju u industrijskom pogonu poljoprivrednog kombinata, rade kod kuće u saradnji s obližnjom industrijskom ili zanatskom organizacijom, vrše usluge u domaćinstvima i slično. Mnoge od ovih delatnosti uslovljene su razvitkom industrijskih centara i sve višim standardom stanovništva. Računa se da od ukupnog fonda radnog vremena utrošenog u individualnoj poljoprivrednoj proizvodnji oko 65 odsto otpada na žene. Povećano učešće žene u poljoprivrednoj proizvodnji i u društvenom radu uopšte značajan je činilac ubrzavanja opšteg društvenog progresa. To je u isto vreme osnova društveno-političke afirmacije žena.

Sve veće učešće žena u poljoprivrednoj proizvodnji ima mnogostrukе ekonomski и društvene posledice. Ono omogućava i postupno ostvaruje ekonomsku, а time i društvenu emancipaciju seoske žene. Menjaju se i njena uloga, položaj i tretman u bračnim i porodičnim odnosima. S druge strane, to za nju nije uvek olakša-

nje. Ona je često još više izložena radnim naporima, a njene obaveze u porodici i domaćinstvu sporije se smanjuju ponekad iz objektivnih razloga, ali i zbog tradicionalizma.

Za ženu na selu je od najveće važnosti kojim će se tempom i na kojim osnovama razvijati poljoprivredna proizvodnja, dohodak proizvođača i društveni odnosi na selu. Sve oscilacije u tom razvoju, a naročito povremeno potcenjivanje značaja ljudskog faktora, odražavaju se i na položaj seoske žene. Za seosku ženu kao proizvođača veliki značaj ima primena Zakona o udruženom radu, kao i posebnog Zakona o udruživanju zemljaradnika. Pravo na udruživanje na osnovu sopstvenog rada po zakonu imaju članovi domaćinstva poljoprivrednika koji se sami bave poljoprivredom, bez obzira na to da li su oni i formalni vlasnici imanja. Ličnim opredeljivanjem svakog radno aktivnog člana poljoprivrednog gazdinstva za udruživanje ubrzava se proces stvarnog izlaska seoske žene iz anonimnosti i otvara joj se perspektiva da sopstvenim radom ravnopravno učestvuje u svim društveno-ekonomskim odnosima. Izgrađivanje merila za sticanje i raspodelu dohotka srazmerno doprinosu svakog udruženog proizvođača u njegovom stvaranju, s gledišta ravnopravnog položaja seoskih žena, kao, uostalom, i drugih članova seoskog domaćinstva (sinova i kćeri), ima veliki značaj, pošto se time objektivno meri i društveno priznanje za njihov rad.

Te radikalne mere treba da promene dosadašnju praksu da se u kooperaciji, prilikom izbora u organe upravljanja na selu i u drugim slučajevima zanemaruje stvarni rad žena u poljoprivredi i prednost daje vlasniku imanja — »starešini domaćinstva« (to je u većini slučajeva muškarac), nekad čak i u slučajevima kada je zbog njegove odsutnosti žena stvarno nosilac svih poslova na gazdinstvu.

Udruživanje zemljaradnika neposredno olakšava rad ženama u poljoprivredi. Na primer, mehanizacija oslobođa ženu teških radova i ostavlja joj više slobodnog vremena. Isti je slučaj i s organizovanom prodajom poljoprivrednih proizvoda, jer je dosadašnja prodaja na »pljaci«, što je uglavnom bio ženski posao, predstavljala za ženu veliku radnu obavezu.

U mnogim dopunskim zanimanjima na selu, pre svega u izradi predmeta domaće radinosti za tržište, najviše su angažovane žene. Neka seoska naselja su po svojim proizvodima čak nadaleko poznata. Poznati su ženski i muški ručni radovi, pletiva i tkanine i naivno slikar-

stvo i izvoze se u mnoge zemlje. Izrazit primer su ženske zadruge za ručne radove u selima Dragačevo i Sirogojno, slikarska zadruga u Kovačici (Srbija) i dr. Napredak ovih i mnogih drugih, ranije zaostalih i zabačenih planinskih sela, bio je ostvaren onda kada su njihovi stanovnici, pre svega same žene, došli u položaj nezavisnih proizvođača i samoupravljača. Kućna radinost, koja je bila gotovo potisнутa industrijskom robom čak i tamo gde je tradicionalno bila sastavni deo naturalne seoske proizvodnje, poslednjih godina se počela obnavljati i negovati. Razvoj novog tržišta s dolaskom turista, koji su se interesovali za ručne rade, podstakao je kod stanovništva zabačenih sela negovanje starih umeća u školama i na posebnim kursevima.

Žene su u velikoj meri i nosioci razvoja turizma na selu. Na morskoj obali turizam u »domaćoj radinosti« bio je i ranije razvijen. Ali u novije vreme sve više se razvija i u brdovitim predelima poseban vid turizma, tzv. »seoski turizam«, koji ujedno omogućava neposrednu prodaju poljoprivrednih proizvoda. Razvoj toga turizma je posebno značajan za brdsko-planinska područja, koja su ostajala po strani od procesa koji su obuhvatili poljoprivredu i selo. Zbog ograničenih uslova za razvoj poljoprivrede i privrede uopšte, u tim područjima je agrarna naseljenost veća, mogućnosti zapošljavanja manje, a tržište teže dostupno. U tim krajevima uslovi rada i života bili su nepovoljniji i zato su ih mnogi muškarci napuštali, pa su žene morale još više da rade. Seoskim turizmom one su još uvek veoma zaposlene, ali se ipak njihov ekonomski i lični položaj znatno izmenio.

Položaj seoske žene je u burnom razvoju zemlje veoma složen. Ona se ekonomski sve više osamostaljuje, učvršćuje svest o svojoj ličnosti i svojim pravima. Njena nova društvena pozicija manifestuje se ponekad i u povojama koje, ako se polazi od ustaljenih shema, na prvi pogled zbunjuju. U onim delovima zemlje koji su najviše zahvaćeni industrijalizacijom muškarac na selu teško može naći ženu koja bi se za njega udala jer devojke odbljavaju da ostaju na selu ili da dođu na selo i da rade na individualnom poljoprivrednom gazdinstvu. Svest o ravноправности u braku sve više se ispoljava u porastu broja razvoda brakova na zahtev seoskih žena. Ekonomска самосталност žene i opšta atmosfera doprinose tome da ona više ne želi da ostane u formalnom braku ili da podnosi muževljevu tiraniju. Broj nepismenih žena na selu brzo se smanjuje

među mlađim ženama, mada je ukupni postotak nepismenih još uvek najviši upravo među seoskim ženama.

Međutim, u poređenju s vremenom narodnooslobodilačke borbe smanjila se politička i društvena angažovanost žena. Pre svega, njih ima suviše malo na izbornim funkcijama. Žene su često jedini radnici na seoskom gazdinstvu, jer muškarci odlaze da rade u drugo mesto ili u inostranstvo, tako da ženama sve više nedostaje snage da, pored rada i materinstva, odgovore zahtevima obavljanja društvenih funkcija često i veoma daleko od kuće. Ipak ima sve više slučajeva da žene, većom angažovanosti u društvenom radu u mesnoj zajednici, uspevaju da ubrzaju zajedničko rešavanje životnih problema (dečja zaštita, školstvo, zdravstvo i slično). Prema svim podacima, žene na selu ne zaostaju ni u učešću na izborima ni u povremenim manifestacijama društveno-političkog karaktera. Ali je naročito nedopustivo njihovo manje prisustvo u organizima zadruga i mesnih zajednica. Naime, ne može se njihova preopterećenost radom smatrati kao glavni uzrok takvog stanja. U tom pogledu su značajne pojave sve veće aktivnosti žena (često bez preuzimanja izbornih funkcija) u unapređivanju proizvodnje (u korišćenju kurseva i službi za unapređivanje poljoprivrede i stočarstva, u učešću na kursevima i takmičenjima traktorista i slično), u akcijama u korist zajednice (sve veće učešće u organizacijama Crvenog krsta, u vatrogasnim društvima i slično), što važi i za njihovo aktivno učešće u donošenju mnogih odluka mesnih zajednica za poboljšanje uslova života, a naročito za razvijanje raznih oblika staranja o deci.

Pored izuzetno značajnih pozitivnih promena na selu uzetih u celini, statistički podaci sadrže i podatak da su neka sela ostala izvan domaćaja promena, što utiče i na položaj žena. Za bolji društveno-ekonomski i politički položaj seoske žene, pored naprednog zakonodavstva i promena u načinu privređivanja, od odlučujućeg značaja je i uporna borba protiv predrasuda u pogledu njene društvene uloge. Prema tome, menjanje položaja žene na selu od anonimne radnica u naturalnom seoskom domaćinstvu do modernog poljoprivrednog proizvođača nije uslovljeno samo opštim ekonomskim rezultatima, ma koliko oni bili važni, već i svim drugim procesima na selu, koji su bitno uticali na promenu svesti i žene i muškarca o stvarnom društvenom položaju žene na selu danas.

Obrazovanje

U obrazovanju stanovništva u Jugoslaviji postignut je veliki uspeh, a naročito kod žena.

Uoči drugog svetskog rata oko 40 odsto svih stanovnika iznad 10 godina starosti bilo je nepismeno. Među ženama je opšti procenat nepismenih bio oko 56, dok je na području današnje SR Bosne i Hercegovine i SAP Kosova iznosio čak do 84 odnosno 93,9.

Još u toku rata na oslobođenoj teritoriji, a naročito odmah posle oslobođenja, počele su akcije na opismenjavanju stanovništva i na širenju školske mreže i raznih oblika obrazovanja odraslih. U periodu od 1945. do 1975. zajednica je za razvoj obrazovanja izdvajala prosečno godišnje više od 4 odsto nacionalnog dohotka. Otvoreno je 5000 novih osnovnih škola. Broj srednjih škola se povećao dva i po puta, a visokih i viših preko 12 puta — od 26 na 319.

Pored redovnih škola razvile su se i druge vaspitno-obrazovne i kulturne ustanove. Škole za opšte obrazovanje odraslih sastavni su deo obrazovnog sistema. Znatno su se proširili izdavačka delatnost i štampa, radio i televizija. Sve je to doprinelo podizanju obrazovnog i kulturnog nivoa stanovništva.

Broj stanovnika sa završenom visokom i višom školom povećao se gotovo šest puta, sa srednjom školom tri puta, a znatno je smanjen broj onih koji nemaju završenu osmogodišnju školu. Danas je sistemom obrazovanja obuhvaćeno 4,2 miliona lica. Broj nepismenih je smanjen na 15 odsto u 1971. godini, ali su još znatne razlike po polu. Dok nepismenih muškaraca ima 7,5 odsto, žena ima 22,2 odsto. Velike su i regionalne razlike, naročito kada je reč o ženama. U Sloveniji ima samo 1,3 odsto nepismenih žena, a na Kosovu 42,8 odsto. Ipak ohrabruje činjenica da se nepismenost kod mlađih generacija relativno brzo smanjuje. Od svih žena do 19 godina 1971. godine bilo je još 4 odsto nepismenih, i to uglavnom tamo gde je nasleđe konzervativizma najjače.

Za obrazovanje žena posebno je bilo značajno uvođenje obaveznog osnovnog osmogodišnjeg školovanja za oba pola i na principu zajedničkog vaspitanja dečaka i devojčica u mešanim razredima (koedukacije). Pošto je ova obaveza postala ustavna kategorija, za njenu realizaciju nerazvijene republike i pokrajine dobijale su posebne budžetske dotacije. Sprovodenje principa obaveznog osnovnog školovanja nije išlo, razume se, bez teškoća. Ni danas nema dovoljno školskog pros-

tora, dok su u nekim krajevima predrasude o pohađanju škola naročito ženske dece prilično snažne. Danas je osnovnim školovanjem obuhvaćeno više od 95 odsto dece od 7 do 14 godina. Međutim, još postoji razlike u procentu muške i ženske dece koja su obuhvaćena osnovnim obrazovanjem, posebno u uzrastu od 10 do 14 godina. Osipanje ženske dece u višim razredima osnovnih škola uglavnom je zaustavljeno. U sredinama za koje je ova pojava bila karakteristična nastoji se da sva ženska deca završe osmogodišnju školu kako bi imala iste mogućnosti za dalje obrazovanje i za zapošljavanje. Postoje programi daljeg širenja mreže potpunih osnovnih škola; društvo ulaže napore da obezbedi uslove da sva deca iz brdskih područja pohađaju školu (prevoz, ishrana i slično), a u tom smislu se utiče na roditelje i sredinu.

Sve veći broj učenika, sada već oko 91 odsto, posle završene osnovne škole nastavlja školovanje u škola-ma drugog stepena. Broj devojčica u srednjim školama povećao se od 1946. do 1976. godine 10 puta, tako da su 1976. godine u ukupnom broju učenika srednjih škola učenice već bile zastupljene s oko 46 odsto. I na fakultetima i drugim visokim i višim školama broj žena je u konstantnom porastu, tako da su već 41 odsto svih studenata žene. U periodu od 1945. do 1977. godine na fakultetima, visokim i višim školama diplomirale su 239 194 žene (36,5 odsto svih diplomiranih); stepen doktora nauka steklo je 1647 žena (18,6 odsto), od 1962. do 1974. godine stepen magistra je steklo 2908 žena (23,5 odsto).

Ovim krupnim rezultatima doprinelo je i otvaranje škola na jezicima narodnosti koje žive u Jugoslaviji. U školskoj 1976/1977. godini devet narodnosti imalo je 1527 osnovnih škola s 377 000 učenika i 289 srednjih škola sa 75 600 učenika. Otvoren je i veći broj visokoškolskih ustanova u regijama u kojima živi veći broj pripadnika narodnosti (Vojvodina, Kosovo), u kojima se nastava izvodi i na njihovim jezicima. Stvaranje takvih mogućnosti izuzetno je značajno s gledišta ostvarivanja potpune nacionalne ravnopravnosti svih naroda i narodnosti Jugoslavije. To je od posebnog značaja za žene i žensku omladinu iz redova narodnosti, jer su one u prošlosti najviše zaostajale u obrazovanju.

Obrazovanje se stimuliše i sistemom stipendiranja i kreditiranja učenika i studenata. Pored materijalne pomoći omladini koja nema dovoljno finansijskih sredstava da se školuje, to je i vidi stimulisanja bržeg ob-

razovanja kadrova određenih struka koje su potrebne privrednom i društvenom razvitu pojedinih područja. Stipendije i kredite dodeljuju radne organizacije svih profila, opštine, republike i pokrajine, samoupravne Interesne zajednice obrazovanja i fakulteti. Oni svi zajedno utvrđuju kriterijume za dodelu stipendija i kredita i dugoročnu kadrovsku politiku. Ali politika stipendiranja samo delimično ubrzava obrazovanje ženskih kadrova. (Tako se, npr. na Kosovu, gde zbog tradicionalizma ženska omladina ređe nastavlja školovanje, pokušalo da se pored ostalih elemenata urede i kriterijumi prema polu kako bi se ženska omladina favorizovala u sticanju višeg stepena obrazovanja). Među korisnicima stipendija i kredita ima 42,6 odsto žena. Posebno se vodi računa o pozivu i struci za koje se ženska omladina priprema. U obrazovanju ženske omladine još se oseća usmerenost na određene škole odnosno pozive, što je naročito karakteristično za škole drugog stepena. Školske 1976/1977. godine procenat devojaka na pojedinim vrstama škola bio je sledeći: u tehničkim i drugim stručnim školama 53,8, u školama za kvalifikovane radnike 28,3, u školama za obrazovanje nastavnika i u umetničkim školama 67,8, u gimnazijsama 52,2, a u ostalim srednjim školama 32,6. Poslednjih godina najbrže se povećavao procenat ženske omladine u školama za kvalifikovane radnike i u tehničkim i drugim stručnim školama. To je pozitivna tendencija, ali je unutar tih škola ženska omladina pretežno orijentisana na tri smera: ekonomski, medicinski i tehnički (od čega najviše na hemijsko-tehnološki smer). U školama za kvalifikovane radnike takođe se oseća podela na »muške« i »ženske« pozive, a u škole za kvalifikovane radnike metalske, električne, građevinske, metalurške i rudarske struke, upisuju se pretežno muškarci, dok u školama za poljoprivredne pozive, optiku i preciznu mehaniku oko 1/3 čine devojke. Škole za odevnu, frizersku i kozmetičku struku po svom sastavu gotovo su isključivo ženske, iako su upravo ti pozivi suficitarni. Slično je i s drugim srednjim školama. Škole za zdravstvene radnike, ekonomski i učiteljske škole po sastavu su gotovo isključivo ženske. U škole koje se smatraju izričito ženskim upisuje se gotovo 2/3 devojaka, koje posle osnovnog obrazovanja nastavljaju školovanje.

Slične pojave, ponegde čak i u većoj meri, zapažaju se na fakultetima i drugim visokim i višim školama. Tako na fakultetima devojke pokazuju najviše interesovanja za grupu egzaktnih i primenjenih nauka. Na primer, od ukupnog broja studenata farmacije 83,5 odsto

otpada na studentkinje, a zatim slede fakulteti stomatološki, prirodno-matematički, hemijsko-tehnološki i medicinski. U grupi društvenih nauka žene se najviše upisuju na filološki fakultet, a potom na filozofski, ekonomski, pravni, pravno-ekonomski fakultet i fakultet političkih nauka. Na umetničkim akademijama i fakultetima najviše žena ima na studijama muzike. U višim školama devojke su zastupljene u relativno velikom broju, na primer u medicinskim (83,6 odsto), u škola-ma za socijalne radnike (67,8 odsto), pedagoškim (54,7 odsto) i ekonomskim (46,6 odsto), a najmanje u tehničkim (17,8 odsto) i višoj školi za organizaciju rada (15,4 odsto).

Odluka o vrsti školovanja bitno utiče na dalji razvoj pojedinaca. Stoga tradicionalističko opredeljivanje za ženske i muške pozive ima očigledno loše posledice i po ženu i po društvo. Jednostrano opredeljivanje ženske omladine ima za posledicu poznatu suficitarnost kadrova u pojedinim pozivima, tako da veliki broj stručno osposobljenih žena ne nalazi zaposlenje ili se zapošljava na neodgovarajućim radnim mestima. To je za zemlju u dinamičnom razvitu, za koju stručni kadrovi imaju izuzetan značaj, svakako štetno, a istovremeno negativno utiče na društveni položaj žena.

Danas se postepeno savlađuju složeni uzroci jednostrane orijentacije ženske omladine u izboru škola i poziva, posebno s obzirom na otvorenost svih mogućnosti obrazovanja i rada za oba pola, iako i sada po-red jakih tradicija deluju i objektivni životni uslovi koji taj proces usporavaju. Rano formiranje porodice (mada prosečna starost omladine pri sklapanju braka postepeno raste) i teškoće zaposlenih majki u vezi sa čuvanjem dece utiču na to da izvestan broj devojaka bira one škole koje kraće traju, odnosno pozive koji će im najviše omogućiti da se pored rada brinu o deci i domaćinstvu. O uticajima tradicionalnih shvatanja porodice i uže socijalne sredine govori istraživanje na Beogradskom univerzitetu, iz koga se vidi da je 70 odsto studentkinja tehničkih fakulteta detinjstvo provedlo u gradskoj sredini, a da 66,7 odsto studentkinja na fakultetima koji obrazuju nastavnički kadar potiče sa sela. U izboru poziva često odlučuje i to koje škole postoje u mestu stanovanja. Devojke sa sela se za vreme školovanja u srednjoj školi unekoliko ređe udaljavaju od roditelja nego muškarci. Mnogi roditelji u školovanju kćeri ne vide tako jasnu profesionalnu perspektivu kao za sinove, pa im se ne čini važnim za koju će se struku one odlučiti, pošto je još uvek u svesti

Ijudi ukorenjeno shvatanje da žena udajom obezbeđuje sredstva za život.

Pitanju profesionalne orijentacije omladine ne poklanja se dovoljna pažnja u toku celog obrazovnog procesa počev od dečjih vrtića pa do upisa na studije. Informacije na osnovu kojih se odlučuju za poziv većina učenika još uvek dobija u razgovorima s porodicom i poznanicima, a ne od odgovarajuće stručne službe. Sada se postepeno razvijaju posebne stručne službe za profesionalno usmeravanje mlađih. I sredstva javnih komunikacija tek počinju s programima za profesionalnu orijentaciju. S uvođenjem »usmerenog obrazovanja« sve više će se prevazilaziti sadašnje teškoće u ovoj oblasti.

Od reforme obrazovanja očekuju se radikalnije promene u sistemu obrazovanja, kojim bi se profili kadrova, obim i sadržaj znanja neprekidno prilagođavali potrebama materijalnog i socijalnog razvitka zemlje. Tom usklađivanju se teži samoupravnim dogovaranjem u samoupravnim interesnim zajednicama obrazovanja, dogovaranjem između delegacija zainteresovanih radnih organizacija (onih kojima su kadrovi potrebni) i delegacija škola, uz oslonac na naučne i stručne službe.

Polazne postavke za dalje reformisanje i izgrađivanje sistema obrazovanja napuštaju tradicionalno obrazovanje koje se završava u mladosti i usvajaju koncept permanentnog obrazovanja, elastične oblike obrazovanja i funkcionalnu povezanost svih stupnjeva, od predškolskog do visokoškolskog obrazovanja; jednakost obrazovanja u školama i vanškolskim oblicima obrazovanja; ravnopravnost obrazovanja omladine i odraslih na svim nivoima i u svim oblicima obrazovanja; zaokruženost svakog oblika i stepena obrazovanja posle osnovne škole da bi svaki stepen obrazovanja osposobio polaznike za neposredno uključivanje u rad i za dalje obrazovanje.

Takov koncept razvoja obrazovanja ide u prilog ženi kako u pogledu napuštanja tradicionalizma u izboru zanimanja i škole, tako i u pogledu mogućnosti napredovanja u struci. Obrazovanje uz rad i permanentno obrazovanje podudaraju se s težnjom zaposlene žene za trajnom profesionalnom angažovanosti i napredovanjem u profesiji i ujedno otklanjanju posledice prekida u radu usled trudnoće, porođaja i staranja o detetu. To treba da doprinosi uspešnjem rešavanju problema stručnog usavršavanja žena i uklanjanju razlika između obrazovanja muškarca i žene. Ne radi se samo o kvalifikovanju žena koje su se od prvih godina indu-

strijalizacije masovno zapošljavale bez kvalifikacija i često polupismene već i o mladim generacijama žena koje stupaju na rad stručno sposobljene. Devojke u školi često pokazuju bolji uspeh od mladića, marljivije su, radnije i disciplinovanije. Ali i pored toga, čak i one devojke koje su diplomirale s najboljim ocenama postepeno zaostaju na poslu za svojim kolegama jer radeći i brinući se o porodici najčešće ne uspevaju da se dalje obrazuju. Tako su se ženama objektivno smanjivale i mogućnosti preuzimanja rukovodećih funkcija.

Za opšte i stručno obrazovanje žena bez stručnih kvalifikacija ima sve više mogućnosti u okviru sistema obrazovanja odraslih. Postoje posebne škole za odrasle (školske 1976/1977. godine takvih škola je bilo 1157), zatim večernja odeljenja pri redovnim školama, centri za obrazovanje radnika u radnim organizacijama, radnički i narodni univerziteti, dopisni kursevi i drugi oblici obrazovanja odraslih. U svim tim oblicima uključen je relativno veliki broj žena (tečajeve i seminare radničkih i narodnih univerziteta za opšte, društveno-ekonomsko i stručno obrazovanje školske 1976/1977. godine završilo je više od 281 000 žena; škole za odrasle — u kojima se obrazovanje stiče uz rad — školske 1976/1977. godine pohađalo je više od 124 000 ljudi, a među njima 36 odsto žena; u različitim oblicima internog obrazovanja uključen je takođe znatan broj žena). Međutim, potrebe savremenog društveno-ekonomskog i tehnološkog razvoja su takve da se očekuje mnogo veće uključivanje žena u sve oblike obrazovanja.

O uzrocima iz kojih se žene u većem broju ne uključuju u razne oblike obrazovanja uz rad svedoče rezultati ankete koja je obuhvatila radnice u proizvodnji, u upravnim službama i na rukovodećim mestima. Iz ankete se vidi da 30,2 odsto žena navodi kao prvi uzrok prezaposlenost u radnoj organizaciji i u kući; na drugom mestu je nedostatak interesovanja za daje obrazovanje (20,6 odsto), a na trećem neorganizovana dečja zaštita i društvena ishrana (8,6 odsto). Samo malo broj žena (3,3 odsto) navodi kao uzrok nerazumevanje u radnoj organizaciji.

Prezaposlenost u radnoj organizaciji češće ometa u daljem obrazovanju one radnice koje zauzimaju odgovornija radna mesta, koje imaju višu školsku spremu i veće lične dohotke, dok žene s nižim obrazovanjem, nižim ličnim primanjima i većim brojem dece više opterećuju rad u domaćinstvu. Ove radnice zbog nižih dohodaka teže mogu da koriste servise i druge oblike pomoći u domaćinstvu.

Potreba za poboljšavanjem proizvodnje i savremeniji način života i rada pobuđuju sve veće interesovanje i seoskih žena, koje se uključuju u razne oblike stručnog poljoprivrednog obrazovanja. Raznim oblicima opštег obrazovanja na selu, kao što su pedagoško i zdravstveno-higijensko obrazovanje i ekonomika domaćinstva, obuhvaćen je znatan broj seoskih žena.

Zanimljiva su iskustva iz obrazovanja žena za turizam na selu. Programi obuhvataju ekonomiku, estetsko i stručno poljoprivredno i domaćičko obrazovanje. Te kurseve pohađa sve više seoskih žena i devojaka. Rezultati se već zapažaju. Seoske kuće i dvorišta su bolje opremljeni i uređeni, došlo je do preorientacije u poljoprivrednoj proizvodnji, oseća se veća aktivnost žena u mesnim zajednicama i turističkim društvima itd.

Sredstva masovnih komunikacija posvećuju sve više pažnje obrazovanju odraslih. Mnogi listovi i časopisi imaju specijalizovane rubrike za sistematsko obrazovanje, što s obzirom na njihov tiraž ima veliki značaj (1976. godine izlazila su 2064 lista s prosečnim tiražom od 12,2 miliona primeraka).

Obrazovanje putem radija i televizije takođe postaje sve značajnije. Godine 1976. bilo je 4,5 miliona radio-preplatnika i 3,4 miliona televizijskih preplatnika. Televizija dopire gotovo do svake porodice, a obrazovni program s vaspitnom, kulturnom i popularno-naučnom problematikom i aktuelne političke emisije dolaze i donim slušalaca i gledalaca koji inače nisu uključeni u oblike neposrednog obrazovanja. Praćenje takvih emisija razvija i motivaciju za neposredno obrazovanje.

U programskoj strukturi jugoslovenskih televizijskih stanica od 1975. godine približno jednu petinu čine vaspitno-obrazovne i kulturno-prosvetne emisije (11,8 odsto su čisto obrazovni programi). U radio-programima ideo obrazovnih emisija kreće se između 10 i 15 odsto. Značaj i efekat obrazovnih programa na radiju i televiziji raste srazmerno razvitku neophodne tehničke mreže. Posle drugog svetskog rata radio se brzo širio, a kasnije se širila i televizija. U Jugoslaviji je 1929. godine dolazilo 457 stanovnika na jedan radio-prijemnik. Posle 10 godina bilo je 100 stanovnika na jedan prijemnik, godine 1945 — 8,5, a 1976 — 4,7. Poslednji podatak zapravo ne daje pravu sliku o broju radio-prijemnika, jer preplatnici koji imaju više prijemnika plaćaju preplatu samo za jedan.

Evidencija TV-prijemnika pokazuje da je 1957. godine bilo 4465 stanovnika na jedan TV-prijemnik, 1960 — 618, a 1976 — 6,2. Tako brz razvitak televizije i radija do-

veo je do toga da su ova dva medija dospela na prvo mesto među svim sredstvima masovne komunikacije i da se procenat stanovništva koji sluša radio i gleda TV veoma brzo povećava. U tome gotovo iščezavaju razlike između žena i muškaraca. Ciklusi emisija koji, na primer, obuhvataju političko i ekonomsko obrazovanje, estetsko vaspitanje, opštu i tehničku kulturu i ostala područja obrazovanja savremenog čoveka obraćaju se svima.¹⁸⁾

Socijalna politika i zdravstvena zaštita

S obzirom na ulogu radnog čoveka kao nosioca odluka, socijalna politika se svojim sadržajem i svojim metodama rešavanja problema radnih, životnih i drugih uslova ljudi kroz samoupravni položaj čoveka sve više povezuje u jedinstvenu celinu uz ulaganje napora za brži ekonomski razvitak zemlje.

U mnogim pitanjima gotovo nestaju razlike između ekonomskog i socijalnog i sve više se uočava njihova uzajamna zavisnost. Pojedina pitanja socijalne politike u užem smislu traže ipak jasnu usmerenost društva. Samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem određuje se potrebni deo dohotka za zadovoljavanje zajedničkih potreba i za solidarno obezbeđivanje ekonomске, socijalne i lične sigurnosti čoveka.

U posleratnom periodu je veoma mnogo poboljšana zdravstvena zaštita stanovništva. Zbog skromne mreže zdravstvenih ustanova, malog broja lekara, nerazvijenog sistema zdravstvenog osiguranja i skupih lekarskih usluga, što je karakterisalo Jugoslaviju do drugog svetskog rata, zdravstveno stanje stanovništva bilo je veoma loše: velika smrtnost, naročito odojčadi, rasprostranjenost zaraznih bolesti i kratak ljudski vek. Pre rata godišnje je bolovalo od malarije oko milion ljudi, veliki broj je umlrao od tuberkuloze, a rasprostranjene su bile i druge zarazne bolesti karakteristične za nerazvijene zemlje (velike beginje, pegavac, trahom, endemski slfilis i slično).

Danas su sve te bolesti praktično iščezle. Malaria je potpuno iskorenjena; broj umrlih od tuberkuloze 1973. godine bio je osam puta manji nego 1939. godine; nestale su bolesti koje nastaju zbog nedovoljne ishrane. Sada se povećava broj oboljenja karakterističnih za

¹⁸⁾ Efikasnost televizijskog načina obrazovanja odraslih potvrđuje anketa sprovedena u Sloveniji, u kojoj je 98,7 odsto gledalaca izjavilo da želi da se i dalje na taj način obrazuje; 80 odsto izjavilo je da je posebno zainteresovano za ekonomска znanja jer su im ona potrebna za aktivno učešće u samoupravljanju.

razvijenije zemlje. Smrtnost stanovništva je u stalnom opadanju. U 1977. godini bilo je 8,4 umrlih na 1000 stanovnika. Prosečni životni vek produžen je kod muškaraca na 67, a kod žena na 72 godine.

Broj lekara 1976. godine bio je šest puta veći nego 1939. godine. U zdravstvenim ustanovama radi 27 150 lekara (od čega 14 637 specijalista); 5141 stomatolog, 4574 farmaceuta i 72 321 ostalih medicinskih kadrova. Na jednog lekara dolazi u proseku za celu zemlju 794 stanovnika. Među lekarima je sve veći broj žena — 36,5 odsto. Žena lekara ima najviše u opštoj medicini (42,3 odsto), u specijalističkim granama malo manje (31,2 odsto).

Znatno se povećao broj svih vrsta zdravstvenih ustanova. Kapaciteti bolnica mereni brojem bolesničkih kreveta povećali su se od 31 665 u 1939. godini na 127 646 u 1975. godini. Na 1000 stanovnika dolazi 5,9 bolničkih kreveta. Izgrađene su mnoge druge zdravstvene ustanove (domovi zdravlja, dispanzeri, ambulante itd.), koje pružaju medicinsku pomoć stanovništvu. U 1975. godini bilo je više od 12 000 ambulantno-polikliničkih ustanova, što znači 15 puta više nego pre rata.

Takav razvoj zdravstvene službe uz znatno poboljšanje životnog standarda stanovništva, posebno uslova rada i ishrane, vidljivo su se odrazili na poboljšanje zdravstvenog stanja stanovništva u celini. Međutim, u nekim udaljenijim delovima zemlje još uvek nailazimo na nasleđenu nerazvijenost zdravstvene službe i na loše zdravstveno stanje stanovništva. Razlike su veoma izrazite, pa se stalno preduzimaju mere za razvijanje zdravstvene zaštite stanovništva na područjima gde je ona nezadovoljavajuća. U tom smislu su izuzetno značajni zakoni republika i autonomnih pokrajina koji određuju obavezne uslove zdravstvene zaštite koji se moraju kao minimum obezbediti za sve građane iz društvenih sredstava. Obavezne vidove zdravstvene zaštite čine zdravstvene i preventivne mере u vezi s biološkom reprodukcijom stanovništva (zdravstvena zaštita žena za vreme trudnoće, porođaja, materinstva, sprečavanje trudnoće, zdravstvena zaštita novorođenčadi, dece i omladine); u vezi sa suzbijanjem zaraznih bolesti; ranom dijagnostikom i lečenjem nekih oboljenja (rak) kao i u vezi sa zdravstvenim vaspitanjem stanovništva. Za sprovođenje programa obaveznih vidova zdravstvene zaštite u manje razvijenim delovima zemlje obezbeđuju se i dodatna finansijska sredstva.

Zdravstvenim osiguranjem radnika (kojim se, osim obaveznih vidova, obezbeđuju potpuna zdravstvena zaštita

i lečenje, a i nadoknada ličnih dohodaka za vreme bolevanja, razne pomoći i druga lična primanja po osnovu zdravstvenog osiguranja) u 1977. godini je bilo obuhvaćeno 74 odsto ukupnog stanovništva. Ako se tome broju doda i broj lica obuhvaćenih zdravstvenim osiguranjem zemljoradnika (23 odsto), oni koji ni po kom osnovu nisu zdravstveno osigurani čine samo neznatan deo stanovništva.

Na unapređenju zdravlja i podizanju opštih higijenskih uslova života angažovane su osim zdravstvenih ustanova i mnoge druge društvene organizacije i institucije. Radnički i narodni univerziteti, škole, mesne zajednice, zavodi za domaćinstvo itd. organizuju cikluse predavaњa, tečajeva, izložbe i druge oblike obrazovanja preko kojih se šire znanja o negovanju dece, higijeni, ishrani itd. Sve te aktivnosti se sve više okreću selu, kojem je pomoć te vrste i najpotrebnija (zavod za ekonomiku domaćinstva u Leskovcu, na primer, do sada je organizovao više od 20 000 akcija na selu). Naročito je zapažena aktivnost organizacije Crvenog krsta u zdravstvenom prosvećivanju naroda. Crveni krst ima sada pet miliona članova i nosilac je mnogih zdravstveno-preventivnih aktivnosti naročito u seoskim sredinama. Godine 1952. ova organizacija je počela sistematski zdravstveno-vaspitni rad sa ženskom omladinom. Tokom dvogodišnjih kurseva od po 140 časova omladini na selu pružena su znanja o zaštiti zdravlja, ličnoj higijeni, higijeni kuće i okućnice, nezi dece, prvoj pomoći, ishrani itd. U mnogim sredinama u ove kurseve su se uključivali i seoski mlađi. Zavisno od potreba određenog područja, socijalno-medicinske patologije i interesa ljudi svih uzrasta, organizuju se kursevi i seminari na teme kao što su: zdravstvena zaštita majke i deteta, planiranje porodice, primena i prednost kontraceptivnih sredstava, profesionalna oboljenja, higijensko-tehnička zaštita, sprečavanje karijesa, komunalna higijena, ishrana i dr. Samo u organizaciji Crvenog krsta takvim oblicima zdravstvenog obrazovanja bilo je obuhvaćeno u periodu od 1953. do 1970. godine ukupno 22 233 000 lica. Na ovom području rade i druge vaspitno-obrazovne institucije, društvene organizacije, a pre svega zdravstvene ustanove, sredstva javnog informisanja itd., što sve doprinosi podizanju higijenskih prilika i nivoa zdravstvenog stanja stanovništva. Posebna pažnja se poklanja osposobljavanju ljudi za brigu o vlastitom zdravlju i zdravlju svoje okoline.

U razvijanju zdravstvene zaštite prvo mesto je imala zdravstvena zaštita dece i omladine. Najvažniji zadatak

je bio smanjenje smrtnosti odojčadi. Stopa smrtnosti odojčadi je stalno opadala — od 132,2 na 1000 živorođenih u 1939. godini na 33,9 u 1978. godini. I pored toga što je smrtnost odojčadi još dosta znatna, postoji i velike razlike između republika i autonomnih pokrajina, tako da smrtnost odojčadi u 1978. godini iznosi od 16 (Slovenija) do 79,3 (Kosovo) odojčadi na 1000 živorođenih. Osnovni uzroci još visoke smrtnosti odojčadi su nepravilna nega i ishrana i niska opšta i zdravstvena kultura stanovništva, posebno majke.

Zdravstvenu zaštitu dece i omladine u gradovima obezbeđuju većinom specijalizovane zdravstvene ustanove, a na selu pretežno opšte zdravstvene ustanove. Specijalizovanih zdravstvenih ustanova za decu pretškolskog uzrasta, tj. dečjih dispanzera i savetovališta, u 1977. godini bilo je 1184, a za decu školskog uzrasta 623 specijalizovana školska dispanzera i ambulante. Dečji i školski dispanzeri imaju veliki značaj za unapređenje zdravstvene zaštite dece i omladine. Mada se nalaze uglavnom u gradovima, oni su organizovali široku mrežu savetovališta u prigradskim naseljima i selima. Tako je rad savetovališta u 1974. godini obuhvatao 88 odsto odojčadi. Značajan deo celokupne aktivnosti dečjih i školskih dispanzera jeste preventivna zdravstvena delatnost. Patronažna služba dispanzera obuhvatila je kućnim posetama svako drugo dete do šeste godine života. Ove ustanove organizuju i druge preventivne aktivnosti, vakcinaciju, sistematske pregledе učenika, a sarađuju sa školama, dečjim ustanovama i roditeljima. U saradnji s obrazovnim ustanovama, društvenim organizacijama i mesnim zajednicama na selu, one organizuju predavanja, seminare i tečajeve, na kojima najviše učestvuju seoske žene. U zdravstvenoj zaštiti dece angažovano je 1639 pedijataru.

Posebna zdravstvena zaštita žena, pored otkrivanja i lečenja raznih ginekoloških oboljenja, obuhvata celokupnu zdravstvenu zaštitu u trudnoći, stručnu pomoć prilikom porođaja, stručnu negu i pomoć posle porođaja, kao i delatnosti u vezi sa širenjem i primenom kontracepcije. Republičkim i pokrajinskim zakonima o zdravstvenoj zaštiti određeni su obavezni vidovi zaštite, koji se kao minimum moraju svima obezrediti.

Sistematskom zdravstvenom zaštitom bilo je u 1974. godini obuhvaćeno 84 odsto trudnica (na teritoriji triju razvijenijih republika i pokrajine Vojvodine — 100 odsto). Takođe se znatno povećava i broj porođaja obavljenih uz stručnu pomoć. U razvijenim delovima zem-

lje svi porođaji se obavljaju uz stručnu pomoć, dok je u manje razvijenim i seoskim područjima taj procent niži. Tako je od ukupno 388 037 živorodenih dece u 1975. godini uz stručnu pomoć rođeno 80,9 odsto.

Programi zdravstvene zaštite sadrže i zdravstveno vaspitanje u vezi s polnim životom, posebno za sprečavanje neželjene trudnoće, koje se sprovodi među licima oba pola. Savetovališta za kontracepciju beleže sve veći broj poseta. U njima je 1974. godine obavljenog blizu milion pregleda i savetovanja. Ukupan broj poseta naročito se povećao u onim delovima zemlje u kojima su i natalitet i smrtnost odojčadi najveći. Upredo s povećanjem poseta raste i broj žena koje koriste kontraceptivna sredstva. U zdravstvenim ustanovama na 1000 žena fertilnog doba ima gotovo 50 korisnika kontraceptivnih sredstava. Računa se da je taj broj i veći jer se sve žene ne obraćaju lekarima, već same kupuju ova sredstva. (Za neke vrste kontraceptivnih sredstava obavezni su pregled i kontrola lekara, dok se ostala mogu kupiti u slobodnoj prodaji.)

Uprkos relativno brzom razvoju kontracepcije, broj pobačaja je u porastu. To je posledica liberalizacije i legalizacije pobačaja, pa se njihov broj u zdravstvenim ustanovama povećava, a smanjuje se broj započetih i izvršenih pobačaja izvan zdravstvenih ustanova. Prema nepotpunim podacima, u zdravstvenim ustanovama izvrši se godišnje više od 300 000 pobačaja.

Zdravstvena zaštita materinstva ostvaruje se u ustanovama opšte zdravstvene zaštite i specijalizovane službe za zdravstvenu zaštitu žena (u dispanzerima i savetovalištima za žene). Godine 1976. u Jugoslaviji su postojale 982 specijalizovane jedinice za vanbolničku zdravstvenu zaštitu žena. Bolnice imaju preko 14 000 ginekološko-akušerskih kreveta. Godine 1976. bilo je 1434 ginekologa.

Uvezši u celini, u zdravstvenoj zaštiti majke i deteta ostvaren je izuzetan napredak. U svim delovima zemlje zdravstvena služba je u usponu, iako su regionalne razlike veoma velike, što se podjednako odnosi i na kapacitete i raspored zdravstvenih ustanova i na broj lekara i drugih zdravstvenih radnika. Zbog opšte neprosvećenosti i niskog nivoa zdravstvene kulture, često se i ne koriste raspoloživi kapaciteti zdravstvene službe. U tome nisu prepreka materijalne mogućnosti, jer su ovi vidovi zaštite besplatni za sve građane bez obzira na to jesu li zdravstveno osigurani ili nisu. Osim zdravstvene službe, i mnogi socijalno-ekonomski faktori utiču na zdravlje svih kategorija stanovnika !

obrnuto — efekti poboljšanja zdravstvenog stanja odražavaju se i na društveno-ekonomski razvitak.

Specifična zdravstvena zaštita radnika sprovodi se preko medicine rada, specijalizovane službe koja ima zadatak da predlaže i sprovodi preventivne mere za stvaranje povoljnijih uslova rada i da leči različita oštećenja zdravlja kao posledicâ uslova rada na određenom poslu.

Periodičnim medicinskim pregledima radnika koji rade na poslovima koji mogu biti štetni po zdravlje, kao i drugim zdravstvenim merama diferenciranim po vrstama delatnosti i radnih mesta, stalno se unapređuje zdravstvena zaštita radnika. Na taj način su otklonjena mnoga oboljenja izazvana uslovima rada. To je karakteristično i za neke grane u kojima radi veći broj žena. Posebna pažnja se poklanja zaštiti žena na radnim mestima koja štetno deluju na njihovu funkciju materinstva.

Jedna od prvih socijalnih mera posle oslobođenja zemlje bilo je uvođenje jedinstvenog sistema socijalnog osiguranja. Godine 1959. uvedeno je i zdravstveno osiguranje zemljoradnika. Pored zaposlenih u društvenom sektoru i seljaka, zdravstveno su osigurana i lica slobodnih profesija.

Sistem socijalnog osiguranja osim zdravstvenog obuhvata i invalidsko-penzijsko osiguranje. Zdravstveno osiguranje obezbeđuje lečenje u svim zdravstvenim ustanovama, lekove, naknadu ličnog dohotka za vreme bolovanja, druga lična primanja, ortopedska pomagala itd. Invalidnina se dodeljuje licima ako je njihovo zdravlje trajnije oštećeno. Broj korisnika svih penzija iznosio je u 1977. godini 1 408 000. Tako je na 1000 aktivnih osiguranih bilo ukupno 255 korisnika (95 starosnih, 88 invalidskih i 72 porodičnih).

Poslednjih godina postalo je veoma aktuelno pitanje penzijskog osiguranja zemljoradnika. U Vojvodini kao najvećem jugoslovenskom poljoprivrednom području već je donesen odgovarajući zakon, a priprema se i u drugim republikama. U skladu s materijalnim mogućnostima odnosno s dohotkom u poljoprivredi, postepeno se svuda uvodi i penzijsko osiguranje zemljoradnika. U nekim republikama uveden je princip jedne penzije na domaćinstvo. Postoji mišljenje, međutim, da muškarce i žene kao proizvođače treba tretirati individualno i izjednačiti u pravu na ostvarivanje lične penzije na osnovu ličnog rada. Koriste se i druga rešenja kao prelazna da bi se ostarelim licima na selu, koja više nisu sposobna za rad, obezbedila materijalna sigurnost.

Tako, na primer, mnoga staračka domaćinstva ugovorom predaju svoju zemlju društvenom poljoprivrednom gazdinstvu, koje Im osigurava doživotno materijalno izdržavanje.

Broj socijalno osiguranih lica u 1974. godini povećan je u odnosu na 1939. godinu za 7,6 puta, a izdaci za socijalno osiguranje su dostigli 13 odsto nacionalnog dohotka. Naročito su brzo rasla sredstva za penzije ne samo zbog povećanja broja penzionera nego i iznosa penzija, kao i zbog nastojanja da se ovoj kategoriji stanovnika lična primanja povećavaju u skladu s povećanjem ličnih primanja zaposlenih.

X

Brak, porodica, domaćinstvo, dečja zaštita

Preobražaj porodice

Pobeda društvenih snaga koje su se zalagale za oslobođenje ljudske ličnosti od svakog oblika diskriminacije, ravnopravno učešće žena u oslobodilačkom ratu, novi ustavnopravni poredak koji pored političke i ekonomske ravnopravnosti uvodi potpunu ravnopravnost supružnika u braku i porodici, i slobodno odlučivanje o rađanju dece, sve veća aktivnost žena u društvenoj ekonomici i njihova sve veća ekonomska nezavisnost od bračnih i porodičnih odnosa, razvijanje društvene brige za zaštitu, podizanje i vaspitanje dece — sve je to uticalo na preobražaj patrijarhalnih bračnih i porodičnih odnosa koji su vladali na tlu predrevolucionarne Jugoslavije.

U tome je zakonodavstvo odigralo značajnu ulogu. Ono i danas, posle ozakonjenja načela ravnopravnosti, prati i reguliše nove odnose među bračnim drugovima i članovima porodice koji nastaju u isto vreme s revolucionarnim društvenim promenama.

Pre drugog svetskog rata u Jugoslaviji je u porodičnom zakonodavstvu vladalo više pravnih režima. Na razlike među njima uticala je prvenstveno crkvena jurisdikcija. Međutim, sve crkve su bile jedinstvene u podržavanju patrijarhalnog braka, propovedale su teoriju o tome da je žena po božjem zakonu manje vredna i o nužnosti njene podređenosti muškarцу kao »glavi porodice«. Razvod je dopuštala samo islamska crkva, ali uglavnom na štetu žene.

Odmah posle rata (1946) doneseni su Ustav FNRJ i zakoni o braku, o odnosima između roditelja i dece, o starateljstvu i usvojenju, koji su postavili porodične odnose na nove jedinstvene osnove i proklamovali poseban društveni interes za zaštitu braka i porodice. Ukinuta je crkvena jurisdikcija. U celoj zemlji ozakonjeni su monogamija (ranije je pripadnicima islamske veroispovesti bilo dozvoljeno mnogoženstvo), potpuna ravnopravnost žene i muškarca u bračnim i porodičnim odnosima, njihova jednaka prava i dužnosti u odnosu na zajedničku decu, mogućnost raskida bračne veze na zahtev muža ili žene, izjednačenje bračne i vanbračne dece, posebna društvena briga za decu. Usvojenje, koje je ranije bilo Institut za produženje

roda, postaje prvenstveno institut za zaštitu i zbrinjavanje maloletne dece.

Zakoni i sam razvitak prokrčili su put novim odnosi-ma. Ali u toku poslednjih decenija pokazala se potreba za novim pravnim regulisanjem bračnih i porodičnih odnosa. Primena jedinstvenih zakona na različite uslove tražila je preispitivanje nekih rešenja. U raznim sredinama iskrsavala su s različitom snagom raznovrsna pitanja.

Razvitak društveno-ekonomskih odnosa rešio je mnoga socijalna pitanja, ali je postavio i nova. I dosledna primena principa ravnopravnosti u praksi iziskivala je nova pravna rešenja za nove životne i pravne dileme. O njima se raspravljaо prilikom donošenja mnogih zakona koji na prvi pogled nemaju neposredne veze s datom materijom, kao na primer, o legalizaciji abortusa (prilikom donošenja krivičnog zakonika); u vezi sa zakonom o imenima (utvrđena je sloboda izbora porodičnog imena supružnika), ili sa zakonom o ličnoj karti (u kojoj se više ne nalazi podatak o očevom imenu da bi se, pored ostalog, izbeglo pothranjivanje tradicionalne diskriminacije vanbračnog deteta) i slično.

Sve je to ukazivalo da je neophodno regulisati specifičnosti u bračnom i porodičnom zakonodavstvu. Već posle ustavnih promena od 1971. godine i posle usvajanja novog Ustava od 1974. godine republike i pokrajine donose svoje zakone u ovoj oblasti držeći se jedinstvenih ustavnih principa. Time je pružena mogućnost da se u nekim elementima ovo zakonodavstvo više prilagodi konkretnim uslovima pojedinih republika.

Pojavile su se i razlike u gledištima o tome kako i koliko društvo mora i treba propisima i intervencijama da usmerava razvoj bračnih i porodičnih odnosa. Jedno od mišljenja koja su se ispoljila u javnim raspravama bilo je mišljenje da bi trebalo obavezati i ovlastiti društvenu zajednicu da više štiti brak i porodične odnose, da bi trebalo pooštiti mere prema bračnim drugovima zbog neispunjavanja dužnosti na koje se brakom obavezuju i pooštiti uslove razvoda. Po drugom mišljenju, zakonodavstvo bi trebalo još više liberalizovati i brak tretirati pre svega kao zajednicu zasnovanu na dobrovoljnosti i ravnopravnosti obaju partnera. Po ovom mišljenju, trebalo bi da društvena zajednica štiti u prvom redu interes i prava deteta u porodici i u društvu, dok bi brak trebalo da štite sami bračni drugovi, utoliko pre što njihovi imovinskopravni odnosi ionako gube svoj nekadašnji značaj.

U suštini sva ta razmišljanja su polazila od priznavanja potrebe za pojačanom društvenom brigom o detetu. Međutim, očigledno su se razlikovali pogledi na ulogu žene i majke i na ulogu porodice. Mnogi su smatrali da se porodica zbog zapošljavanja žena nalazi u krizi i zato su tražili da društvo zadrži bar majke u tradicionalnoj bračnoj i porodičnoj ulozi. U skladu s tim zahtevala se jača državna i društvena intervencija u korist održavanja braka pootkrivanjem uslova razvoda i mera protiv »krivog« supružnika. Drugo mišljenje je polazilo od nove uloge žene u radu i javnom životu, od njene ekonomske i političke samostalnosti, od podele dužnosti, odgovornosti i rada među roditeljima u porodici s tim da oni sami veoma aktivno učestvuju u naporima za razvoj društvene brige o deci.

Ni prvo ni drugo mišljenje nije bilo apstraktno. Njihova osnova se nalazila u objektivnim uslovima. Prošlost je bila još prisutna, ali su se i novi odnosi već probijali. Sve je to uticalo i na pravne propise i na konkretnе mere socijalne politike. S obzirom na ukidanje privatnog vlasništva kao osnove odnosa proizvodnje, ograničavanje svojine na zemlju i na privatna dobra koja neposredno služe za život (kuće, zanatske radnje i slično), izbor bračnog druga nije više zavisio od ekonomskih interesa, bogatstva ili društvenog statusa u meri u kojoj je zavisio ranije. Imovinsko-pravni odnosi supružnika pri tom nisu više u centru pažnje zakonodavca. Međutim, zakonodavstvo o bračnim i porodičnim odnosima, kao i o socijalnom i zdravstvenom osiguranju, moralo je sadržati norme kojima se regulišu odnosi koji nastaju usled još srazmerno mnogobrojnog individualnog seljaštva i činjenice da milioni žena još rade samo u domaćinstvu ili na individualnom poljoprivrednom imanju (1971. godine 30,7 odsto svih žena odnosno 50,7 odsto radno sposobnih žena od 15. do 65. godine starosti bile su popisane kao »aktivne«).

Težište interesovanja zakonodavca i svih društvenih organa i ustanova postaju odnosi roditelja i dece, odnosno svi oblici porodične brige o deci (adopcija, hraništvvo). Formalno sklopljeni brak obično je osnova porodice, ali nije i jedina. Nastoji se na stvaranju uslova za međuljudske porodične odnose i kad nema formalnog braka ili kada je on prestao razvodom ili smrću. U procesu deetatizacije menjao se pojma zaštite braka i porodice, pošto su u društvenoj zaštiti sami radni ljudi i građani subjekti te zaštite. U svojim samoupravnim organizacijama i svojim samoupravnim funkcijama u društvu oni stiču nove materijalne,

pravne i političke mogućnosti da društveno obezbeđuju zadovoljavanje svojih životnih potreba. Takav tok razvijka uticao je i na diktiju ustavnih i zakonskih rešenja za ovu oblast.

U Ustavu FNRJ od 1946. godine kaže se: »Brak je kao osnov porodice pod zaštitom države.« U Ustavu SFRJ od 1974. godine kaže se: »Porodica uživa društvenu zaštitu. Brak i pravni odnosi u braku i porodici uređuju se zakonom. Brak se punovažno zaključuje slobodnim pristankom lica koja sklapaju brak pred nadležnim organom.

Roditelji imaju pravo i dužnost da se staraju o podizanju i vaspitanju svoje dece. Deca su dužna da se staraju o svojim roditeljima kojima je potrebna pomoć. Deca rođena van braka imaju ista prava i dužnosti kao i deca rođena u braku« (član 190).

»Majka i dete uživaju posebnu društvenu zaštitu...« (član 188).

Republički i pokrajinski ustavi i zakoni o braku i porodičnim odnosima unose negde veće negde manje novine u postupak za sklapanje braka, u pogledu razvoda, brige o deci, adopcije, hranjeništva, razvijanja društvenih organa za pomoć roditeljima u podizanju dece, ali i u pogledu intervencije u realizovanju roditeljskih prava u korist deteta. U vaspitnom sistemu posvećuje se posebna pažnja pripremi za odgovorne bračne i porodične odnose. U nekim republikama uvodi se obavezno predbračno savetovanje.

Znatne promene najviše se ogledaju u razvoju pravnih normi u pogledu braka odnosno razvoda. U svim novljim republičkim zakonima izražava se manje-više isti proces i zaključenje braka se sve manje smatra kao materijalno obezbeđenje samo žene. Kod razvoda pak prvenstveno se radi o razmatranju socijalnog položaja u kojem bi se našao jedan od supružnika bez obzira na njegovu krvilcu za razvod. U brakorazvodnom postupku više nije cilj utvrđivanje krivice za razvod, već se utvrđuje da li i do koje mere je konkretan brak postao neodrživ. Isto tako, ni deca se ne ostavljaju bračnom drugu koji nije krv, već onome kod koga će im biti bolje (s pravom drugog roditelja da održava vezu s decom). Zakonodavstva svih republika i pokrajina idu za tim da se uvede mogućnost sporazumnog razvoda, da se smanji ili odbaci značaj utvrđivanja razloga i krivice za razvod da bi se više pažnje posvetilo problemima dece odnosno socijalnim problemima razvedenih drugova. Pojavljuju se norme o stvarnom braku, tj. o vanbračnoj zajednici žene i muškarca s prin-

cijeljno istim posledicama koje važe za formalno zaključeni brak. Treba dokazati postojanje faktičkog braka. To je posebno važno u slučajevima kad ovakva zajednica prestane da postoji da njen član koji je u nju unio svoj rad (obično žena) ne bi izgubio svoja prava. Po Ustavu SFRJ od 1974. godine deca iz faktičkih brakova imaju sva prava u odnosu prema svojim roditeljima kao i bračna.

Interes je društvene zajednice da se sve manje upliće u međusobne odnose odraslih osoba i u brak kao slobodnu životnu zajednicu dveju odraslih osoba suprotog pola ukoliko se one pridržavaju društvenih normi i ukoliko svim svojim mogućnostima obezbeđuju što bolje uslove za život dece.¹⁹⁾

Pošto je slobodna odluka uslov za sklapanje braka, a kako je potrebno da za takvu odluku oba partnera budu zrela, svi zakoni o braku utvrđuju minimalnu starost, isključuju prisilu, duševne poremećenosti i slično. Po red toga neki zakoni utvrđuju potrebu odnosno obavezu budućih supružnika da pre sklapanja braka posete bračno savetovalište (Hrvatska, Slovenija) polazeći od dužnosti društva da omogući slobodu u zaključivanju braka koja podrazumeva poznavanje posledica te odluke, poznavanje prava i dužnosti koji nastaju sklapanjem braka u društvenim, ekonomskim, medicinskim, socijalnim i drugim odnosima. Obaveštenja koja dobijaju pred sklapanje braka upućuju ih na stalnu saradnju sa savetovalištim, a naročito s onim savetovalištim koja brinu o potrebama deteta, kao i s onima koja im pružaju znanja o tome kako da sami odlučuju o vremenu i broju rađanja, dakle o mogućnosti da sami planiraju svoju porodicu.

Na osnovi takvog gledanja na brak i bračne odnose, u jugoslovenskom društvu se sve više probija shvatnje da porodicom i porodičnim odnosom treba smatrati svaki stalni životni odnos u kojem se roditelji ili uopšte odrasla osoba stara o detetu, a to može biti sama majka ili otac s detetom, baba, strina ili tetka s detetom, kao i adoptirano dete s adoptivnim roditeljima. I hranjeništvo se smatra oblikom porodičnog odnosa. Prema tome, za nastanak porodičnog odnosa nije odlučujuće zaključenje braka, nego rođenje ili usvajanje deteta, ili i neki drugi oblik trajne životne brige o detetu. Centralna ličnost porodice je dete.

Svoje obaveze, zadatke i ciljeve u pogledu braka i porodičnih odnosa u sistemu socijalističkog samoupravljanja

¹⁹⁾ »Značaj bračne veze za društvo je u zasnovanju porodice...«, kaže se u Zakonu o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije.

Ijanja društvena zajednica ispunjava na kvalitativno nov način. Sve veće mogućnosti za stvarnu afirmaciju ravnopravnosti žene nezavisno od njenog bračnog stanja ili porodičnih obaveza, usmeravaju brigu ova roditelja podjednako na odlučivanje o tome kada i koliko će dece imati, a posebno na podruštvljavanje dečje zaštite, na aktivnost u razvijanju društvene brige za materinstvo, za biološku reprodukciju stanovništva. Cilj društvene zaštite u pogledu tih specifičnih međuljudskih i društvenih odnosa jeste čuvanje slobode i integriteta ljudske ličnosti, onemogućavanje međusobnog iskorišćavanja, a posebno zaštita deteta u zajedničkom interesu društva i roditelja. Društvena zajednica ima u Ustavu, zakonima i samoupravno donetim odlukama oslonac za društvenu intervenciju u sprovođenju takve politike u slučaju kada pojedinac ne bi razumeo ili prihvatio nove socijalističke društvene norme.

Raznovrsna je delatnost društvenih faktora koji su angažovani u širenju primene novih normi o braku i porodičnim odnosima. Te norme se usklađuju s ciljevima društveno-ekonomskog razvoja, s unapređivanjem ravnopravnog položaja polova, s poboljšavanjem uslova za svestrani psihofizički razvoj mладе generacije. Zakonske norme deluju na preobražaj porodice od odvojene manje-više zatvorene zajednice u otvorenu ljudsku zajednicu, koja se ne oseća izolovanom. Na osnovi samoupravnog odlučivanja radnih ljudi o svim individualnim, životnim i društvenim interesima, koji su istovremeno i interesi porodice, podruštvljava se vršenje mnogih porodičnih funkcija i nastaju novi oblici etičkog i emocionalnog zajedništva ljudi u užoj i široj porodici. Savremena tzv. nuklearna porodica zaposlenih roditelja i njihove dece sve više traži da se društveno obavljaju mnoge funkcije koje su dosad obavljale porodice. Radi se o domaćinstvu i dečjoj zaštiti.

Podaci pokazuju da se povećavaju broj domaćinstava uopšte i broj domaćinstava s jednom porodicom, dok se broj članova jednog domaćinstva smanjuje (kao i broj porodica na jedno domaćinstvo). Godine 1948. bilo je 3 627 000 domaćinstava, a 1971. već 5 275 000 domaćinstava, od kojih je 73 odsto bilo s jednom porodicom. Raslojavanje velikih domaćinstava i smanjivanje broja članova na jedno domaćinstvo prate tokove industrijalizacije: dok je 1948. godine u Jugoslaviji bilo prosečno 4,4 lica na jedno domaćinstvo, 1971. godine taj proseček je opao na 3,8, uz značajne teritorijalne razlike — u Hrvatskoj i Sloveniji prosečan broj lica na jedno domaćinstvo iznosi 3,4, u Bosni i Hercegovini 4,4, u Makedoniji 4,7, a na Kosovu 6,6.

I brojke o sklapanju i razvodu braka pokazuju da se shvatanja o bračnim i porodičnim odnosima menjaju, ali i to da sve ne teče bez teškoća. Dok procenat sklopljenih brakova na 1000 stanovnika pokazuje manja odstupanja od jugoslovenskog proseka (8,3), razlike među republikama i pokrajinama su osetnije u pogledu broja razvoda.²⁰⁾

U svim tim promenama bitna je nova uloga žene u društvenoj podeli rada. Ona se više ne smatra pretežno suprugom, domaćicom i majkom, već postaje samostalan činilac društvene privrede. Svojim novim položajem radnika u udruženom radu ona se ekonomski i društveno osamostaljuje. Mnoga istraživanja su pokazala da se preobražaj tradicionalnih bračnih i porodičnih odnosa vrši naročito brzo kada se i žena uključuje u rad izvan kuće. Njeno delimično odsustvo iz kuće, a posebno njen novčani doprinos kućnom budžetu, ugled i nova znanja koja ona stiče svojim radom van kuće nužno menjaju njen raniji, podređeni položaj u porodici i postavljaju odnose na egalitarnije osnove. Zaposlenost žene i njena ekomska samostalnost nalaže i jednom i drugom bračnom drugu nova prava i nove dužnosti i diktiraju im novo ponašanje u međusobnim odnosima i u odnosu prema deci.

Međutim, ovaj proces je suviše dubok i sveobuhvatan da bi za njegove sadašnje učesnike tekaо bezbolno. Zapaža se da mnoge zaposlene žene-majke doživljavaju svoj položaj kao konfliktan, bremenit napetostima. Izlaz iz takve konfliktne situacije one ponekad traže u bekstvu u staro, u prihvatanju tradicionalne uloge žene u braku i porodici, tim pre što nije reč samo o shvatanjima već o objektivnim razlozima spore promene stare podele uloga između muža i žene u okviru porodice. U staranju o deci i u njihovom vaspitanju majka se pretežno još uvek smatra najodgovornijom i zato je tu njena uloga odlučujuća. Deca se obraćaju za pomoć najpre majci, pošto većnom majke posećuju roditeljske sastanke u školi i slično. Ipak se to stanje postepeno menja. Istraživanja pokazuju da raste ideo oba roditelja u brizi za decu i da se povećava njihova zaинтересованost za dobljjanje stručne pomoći u vaspitanju dece.

Uočljive su razlike u shvatanju ravnopravnosti u porodici i izvan nje ne samo između grada i sela već naročito između generacija. Za novu generaciju je sve više samo po sebi razumljivo da muž i žena dele brigu

²⁰⁾ Broj razvoda na 100 brakova 1976: SFRJ 14,0; SR BIH 10,9, SR Crna Gora 5,0; SR Hrvatska 17,4; SR Makedonija 7,1; SR Slovenija 14,8; SR Srbija 15,5; uža Srbija 16,3; SAP Kosovo 2,4; SAP Vojvodina 21,5.

o detetu i domaćim poslovima. To je slučaj naročito u porodici u kojoj je žena odnosno majka zaposlena. Zato je neophodno podruštvljavanje nekih funkcija porodice i stvaranje za to odgovarajuće društvene materijalne baze. Dečja zaštita, servisi za domaćinstvo, opremljenost domaćinstva savremenim tehničkim pomagalima, prehrambena i druga industrija — sve to utiče na život pojedinca i porodice. U svim tim procesima, iako nedovoljno brzo, smanjuje se razlika između seoskog i gradskog načina života.

Elektrifikacija i razvitak odgovarajuće industrije omogućavaju relativno brzo opremanje domaćinstava savremenim tehničkim uređajima. Menja se i struktura lične potrošnje. Tako se, na primer, učešće Izdataka za ishranu smanjuje, a rastu Izdaci za trajna dobra (stan, nameštaj i slično).

Organizovanje restorana za društvenu ishranu na radnom mestu (radne organizacije subvencionisu cenu hrane i do 40 odsto), školska ishrana (veliki broj školske dece dnevno dobija od jednog do tri obroka u školi) i druge vrste servisa, na primer za pomoć u nezi bolesnika, rasterećuju ženu kao proizvođača i na selu i u gradu, kao i celu porodicu. U mnogim gradovima na tome rade zavodi odnosno centri za unapređivanje domaćinstva. Oni praktičnim demonstracijama, literaturom i proučavanjem problema ishrane i slično predlažu i sprovode akcije, a često pritiču u pomoć potrošačima kontrolisanjem industrijskih proizvoda i trgovine.

U rešavanju ovih problema građani se angažuju u svojim samoupravnim i mesnim zajednicama i opština. Za njihovo rešavanje zalažu se sindikati i mnoge društvene organizacije. Posebno mesto u tome ima specijalizovana društvena organizacija »Mesna zajednica i porodica«, koja podstiče društvene dogovore i predlaže stručna rešenja. Isto tako se širi prostor za samoupravne odluke samih proizvođača. Na osnovi ostvarivanja prava raspolaganja celokupnim ostvarenim dohotkom nastaje sve više inicijativa da se društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima radnih organizacija, među njima i mesnih zajednica, u opštini i šire brže rešavaju problemi podruštvljavanja životnih pitanja porodice.

Ipak centralno mesto u problematici položaja žena u porodici i društvu zauzima problem materinstva i dečje zaštite.

Društvena zaštita dece

Društvena zaštita dece počela se veoma intenzivno razvijati još u toku narodnooslobodilačkog rata zahvaljujući brizi naroda da očuva svoj mladi naraštaj. Narodnooslobodilački odbori, u kojima su žene bile zastrupljene u velikom broju, bili su organizatori dečjih domova, dečjih odeljenja u partizanskim bolnicama i drugih ustanova za zaštitu dece. Ugrožena deca bila su smeštena kod drugih porodica. U prvim godinama posle rata društvena briga bila je usredsređena na decu koja su izgubila roditelje i na decu invalide.²¹⁾

Slabo zdravstveno stanje dece kao posledica rata iziskivalo je ubrzano otvaranje zdravstvenih ustanova, sanitetovališta, dispanzera, porodilišta i dečjih bolnica. Ujedno su organizovani i školske kuhinje i masovna letovanja za decu. Posleratna pomoć UNICEF-a je bila izdašna. Od 1948. godine stizala je pomoć u hrani i opremi za zdravstvene i dečje ustanove i škole. Neki od programa UNICEF-a još se ostvaruju u manje razvijenim područjima.

U skladu s centralističkim sistemom upravljanja zemljom, a u cilju koordinacije svih državnih i društvenih faktora, na saveznom nivou je u prvim posleratnim godinama pri Ministarstvu za socijalnu politiku Savezne vlade delovao posebni Savet za zaštitu majke i deteta, a ista takva tela su bila organizovana i u republikama, pokrajinama i opštinama. U savetima je bilo značajno učešće Saveza sindikata i AFŽ-a. U prvim posleratnim godinama posebnim merama su usmeravana oskudna sredstva u korist dece, pa je tako započeto integrisanje potreba dece u planove društvenog razvoja. Počela se izgrađivati metodologija utvrđivanja potreba dece, njihovog prioriteta i načina njihovog podmirljanja. Oblici društvene brige o deci menjali su se prema razvoju društveno-ekonomskih odnosa, ali je po prirodi stvari područje dečje zaštite bilo među prvim područjima koja su obuhvatile decentralizacija i deetatizacija. Sreski i mesni narodni odbori, u funkciji starateljskih organa, brinuli su se o ratnoj siročadi, preduzimali su razne mere za vaspitno zapuštenu decu, otvarali su domove za ugroženu decu, materinske i dečje domove, domove za učenike u privredi, Internate za đake sa sela i slično. Sve više dece je dobijalo dodatnu ishra-

²¹⁾ Popis od 1945. godine pokazao je da je od 283 000 dece — ratne siročadi 88 000 izgubilo oba roditelja. Za njih su organizovani dečji domovi i Internati, ili su ih prihvatile druge porodice. Bile su osnovane i prve ustanove za izdržavanje i rehabilitaciju dece. Do kraja 1945. godine osnovane su 283 dečje ustanove, koje su mogle prihvati 30 000 dece.

nu u mlečnim kuhinjama, širila se mreža zdravstvenih ustanova namenjenih majkama, deci i omladini.

U okviru planova industrijalizacije i socijalističke rekonstrukcije poljoprivrede i sela i politike ravnopravnog uključivanja žena u te tokove, imali su prioritet posebni oblici zdravstvene i socijalne zaštite zaposlenih majki i njihove dece. Zakonodavstvo je obavezalo radne organizacije i narodne odbore da organizuju jaslice i vrtiće za decu zaposlenih majki.²²⁾

Uprkos značajnoj ulozi koju su imale te ustanove, postojale su slabosti, koje su tražile razvijanje novih oblika društvene zaštite dece i ukazivale na potrebu da se unekoliko izmeni dotadašnji koncept te zaštite. Relativno brzo povećanje broja ustanova, iako je i dalje bilo dalekoiza potreba, dolazilo je u raskorak s materijalnim mogućnostima. Doprinos roditelja za izdržavanje dece u tim ustanovama bio je minimalan i počela su se javljati mišljenja da »država« treba da obezbeđuje sredstva za izdržavanje dece. Kako je ustanova za decu bilo suviše malo, društvenu pomoć su uživali samo oni roditelji koji su u njima imali decu. Dečje ustanove pri preduzećima često su bile mnogo udaljene od stanova radnika, pa zato neke radnice nisu mogle donositi decu u takve ustanove ili su ih, iako ređe, tamo ostavljale cele radne nedelje. Lokacija ustanova prema radnom mestu, a ne prema mestu stanovanja pokazala se neadekvatna, naročito kada se počela povećavati dnevna migracija radnika.

Sve više je sazrevalo saznanje da probleme dečje zaštite treba rešavati tamo gde porodica stanuje, što znači u naselju, u mesnoj zajednici, i da program njenog razvijanja treba izrađivati tako da u najkraće moguće vreme veći broj dece, a najzad i sva deca, steknu jednake uslove za razvijanje svih svojih sposobnosti bez obzira na to da li je majka zaposlena ili ne.

Godine 1961. uveden je relativno visok dečji dodatak, koji je tada primalo približno 1 200 000 zaposlenih roditelja za gotovo 2 500 000 dece. Tada je uvedena i obaveza roditelja da za izdržavanje dece u ustanovama plaćaju deo doprinsosa za pokrivanje režijskih troškova (ishrane). U to vreme većina ustanova za decu prešla je na samostalno finansiranje i u njima su bili osnovani organi društvenog upravljanja. Bilo je potrebno izvesno vreme da se ove ustanove prilagode novim

²²⁾ Godine 1951. postojale su 524 ustanove za pretškolsku decu s 26 000 dece, 267 dečjih domova za decu bez roditelja s 20 000 dece, 1151 dom i Internat za 137 000 učenika i 66 specijalnih zavoda s 4700 dece.

uslovima, što je privremeno zaustavilo njihovo razvijanje. Posle tog prelaznog perioda može se uočiti neprekidni pozitivni razvitak. Ali i tu ima razlika među republikama i autonomnim pokrajinama, a pogotovo među opštinama.

Razvitak dečje zaštite u svakom pogledu je sastavni deo društveno-ekonomskog razvijanja, uslovljen je razvojem materijalne baze, ali i stepenom razumevanja koji za njega pokazuju društveni faktori odnosno njihovom akcijom. Broj ustanova za dnevni boravak dece povećao se od 996 u 1961. godini na 2584 u 1976. godini, tj. za 1588 (prosečno godišnje za oko 106 ustanova). Broj dece u tim ustanovama povećao se od 75 609 u 1961. godini na 208 353 u 1976. godini (godišnje za 7 odsto). Povećanje broja ustanova i njima obuhvaćene dece ubrzano je razvojem samoupravljanja.

Tempo rasta broja ustanova za predškolsku decu ipak ne zadovoljava stvarne potrebe. Od ukupno 2 534 000 dece do 7 godina starosti, dečjim ustanovama obuhvaćeno je samo 7,6 odsto (dece do 3 godine 2,4 odsto, a od 3 do 7 godina 11,6 odsto). Ovaj prosek je znatno veći u razvijenijim republikama i pokrajinama, u kojima ima više zaposlenih žena (u Sloveniji, Vojvodini i Hrvatskoj). Zbog nedovoljnih kapaciteta, ove ustanove su namenjene prvenstveno deci zaposlenih roditelja.

S razvijanjem komunalnog sistema i samoupravljanja u svim oblastima društvenog života, posebno u zdravstvu, školstvu i socijalnoj zaštiti, unapređuje se društvena briga o deci. Roditelji i građani u okviru mesnih zajednica aktivni su nosioci programa za poboljšanje uslova za zdrav razvitak dece. Glavna odgovornost i zadaci usklađivanja na osnovu solidarnosti u oblasti dečje zaštite pripadaju opštinama, republikama i autonomnim pokrajinama. Počev od 1967. godine sve republike su donele zakone o razvijanju i finansiranju dečje zaštite i u tu svrhu su odredile poseban doprinos koji se prikuplja u namenske fondove. Iz tih fondova je isplaćivan dečji dodatak i sufinansirano razvijanje ustanova dečje zaštite. Posle donošenja novog Ustava u celoj zemlji su osnovane samoupravne interesne zajednice dečje zaštite, u koje su uključeni svi faktori koji su zainteresovani za razvoj dečje zaštite na određenom području, u jednoj ili više opština ili u republici. U njima delegati-korisnici usluga ustanova i delatnosti dečje zaštite zajedno s delegatima-davaocima usluga, tj. zajedno s radnicima u ustanovama dečje zaštite, planiraju razvoj ove oblasti, stimulišu udruživanje sredstava i rada u tu svrhu i obezbeđuju

solidarnu pomoć za određene grupe socijalno ugrožene dece. Time se prevazilazi shvatanje da je dečja zaštita problem koji nastaje samo za decu zaposlenih žena i da je to »ženski problem«, zbog kojega je ženska radna snaga skuplja. U takvom sistemu dečja zaštita postaje društveni problem najšireg značaja koji treba rešavati pre svega sa stanovišta uspešnog razvoja sve dece. »Dečja zaštita« se sve manje tretira kao usko socijalno pitanje, a sve više kao jedan od najznačajnijih elemenata celokupne društvene reprodukcije. Širi se saznanje da se time istovremeno diže produktivnost zaposlenih roditelja i da se optimalno razvijaju svi fizički i psihički potencijali budućih radnika. Da bi se poboljšali nega i vaspitanje sve dece, u programima razvoja društvene brige za decu razvitak tzv. neposredne dečje zaštite ima prednost u odnosu na oblike novčanih dečjih dodataka koje dobija jedan od roditelja. Neposrednu dečju zaštitu nude sve vrste ustanova za dnevni boravak dece (jasle, vrtići, putujući vrtići na selu i slično), tzv. »male škole« (koje u godini pred upis u osnovnu školu obuhvataju i onu decu koja inače nisu smeštена u predškolskim ustanovama i tako im olakšavaju prelazak u školu), celodnevni boravak u školi i razvoj celodnevne škole, ustanove za rehabilitaciju hendikepirane dece, društvena ishrana u školi, sistematska zdravstvena zaštita itd.

Ne može se poricati značaj posredne zaštite, tj. dečjeg dodatka koji se daje roditeljima zaposlenim u društvenom sektoru i određenoj grupi poljoprivrednih proizvođača. Ali uz ostale vidove brige za decu dečji dodatak sve više postaje socijalna pomoć onim porodicama koje svojim dohocima ne pokrivaju minimalne troškove života. On ima karakter društvene pomoći iz fondova solidarnosti porodicama s decom. Izuzete su samo porodice s dohocima iznad određenog proseka po članu porodice, zbog čega je broj primalaca dečjeg dodatka opao.

Međutim, u praksi se oseća da sve dileme još nisu otklonjene. Ponegde se još gubi vreme u raspravljanjima o tome da II treba obezbediti uslove da majka što duže ostane s detetom, III pak omogućiti da deca budu što ranije uključena u odgovarajuću dečju ustanovu; da II povećati novčanu pomoć porodicama s decom ili više subvencionisati dečje ustanove i slično.

Razlike u potrebama u našim uslovima su doprinosile tome da još nisu svuda formulisani jasni koncepti. Za sve sredine je karakteristično da se povećavaju interesovanje i odgovornost radnika u udruženom radu

za ovu oblast. U mesnim zajednicama, opštinama i republikama aktivira se sve veći broj građana. Raste spremnost da se problemi dečje zaštite rešavaju u novim, samoupravnim oblicima. U mesnim zajednicama izrađeni su mnogobrojni programi razvijka dečje zaštite. I broj dečjih ustanova i drugih oblika dečje zaštite brže se povećava u okviru ostvarivanja novog ustavnog sistema. Postepeno iščezava uverenje da je »država« dužna da se brine o razvitku dečje zaštite. Roditelji i građani sve češće odlučuju referendumom da samodoprinosom dopune zakonom određene namenske fondove dečje zaštite kako bi ubrzali njihov porast. Vodi se akcija za to da se u svim urbanističkim planovima predvide dečje ustanove i da se one jevtinije izgrađuju pomoću tipskih projekata. Uvodi se sistem društvenog subvencionisanja cene u ustanovama da bi se u njima deci osigurao boravak bez obzira na materijalnu mogućnost roditelja, s tim što roditelji s višim prihodima plaćaju veći deo cene koštanja.

Na području dečje zaštite nastaju i novi oblici regulisanja odnosa i obaveza. Potpisuju se društveni dogовори između svih zainteresovanih faktora u opštinama, autonomnim pokrajinama i republikama o programima razvoja društvene brige o deci i njihovoj realizaciji da bi se što više ujednačili uslovi za zdrav i svestran razvitak dece.

U celokupnom razvoju dečje zaštite gotovo neprocenjivu ulogu odigrale su društveno-političke i društvene organizacije. Pod različitim nazivima u republikama i pokrajinama (»Naša deca«, »Prijatelji dece« i slično), one su delovale udružene u Savetu za vaspitanje i zaštitu dece Jugoslavije. One godinama izdaju mnoge časopise i publikacije namenjene roditeljima, vaspitačima i društvenim radnicima. Zajedno sa Savezom socijalističke omladine, povezuju se sa Savezom pionira, tj. sa školskom decom. Tako već od školskog uzrasta preko te organizacije deca počinju da postaju subjekt koji se brine o sebi i koji se uključuje u društvo.

Međunarodna godina deteta Organizacije ujedinjenih nacija 1979. godine pobudila je široko upoznavanje postignutih rezultata, mnoge nove inicijative za dugoročno rešavanje potreba dece i omladine. Da bi se pored manifestativnih oblika brige o deci (festivala, izložbi, takmičenja i slično) postigli i dugoročni efekti, posebno su bile značajne odluke Savezne konferencije Socijalističkog saveza i Saveza sindikata i odluke više zajedničkih savetovanja društvenih organizacija iz svih republika i pokrajin u 1979. godini (Skoplje u janu-

aru, Cavtat u maju, Beograd u junu, Ljubljana u oktobru). Na tlim savetovanjima je naglašena ne samo socijalna već i društveno-ekonomska suština brige o deci.

U toj godini ulaganja napora u svetskim razmerama za ostvarivanje prava deteta naročito je došla do izražaja činjenica da se u sistemu socijalističkog samoupravnog društva briga o deci i ostvarivanje njihovih prava integrišu u celinu društveno-ekonomskih odnosa. U tim nastojanjima žena predstavlja jedan od najaktivnijih činilaca. Ona zajedno s detetom prestaje biti objekt društvene brige i zajedno s muškarcem nastupa kao subjekt brige ne samo za svoju već i za svu drugu decu.

Demografska kretanja

Jugoslavija je poznata po svojim demografskim raznolikostima, koje odražavaju nasleđene razlike u ekonomskom razvoju i druge socijalne i kulturne karakteristike pojedinih naroda i narodnosti odnosno republika i pokrajina. Na neke od tih razlika se s obzirom na poznate zakonitosti i dugoročnost određenih procesa s razvojem ne smanjuju, već se delimično čak i povećavaju. Tako se u uslovima postojanja istog društvenog i ekonomskog sistema mogu pratiti različite posledice primene jednakе politike na različite uslove. U socijalističkoj Jugoslaviji demografska kretanja se tretiraju kao sastavni deo ekonomskih i društvenih odnosa, a pitanjima planiranja porodice prilazi se sa stanovišta ravнопravnog položaja žene i zaštite njenog zdravlja, sa stanovišta prava oba roditelja da odlučuju o broju dece i vremenu njihovog rađanja, kao i sa stanovišta interesa deteta da se rodil kao željeno i voljeno. Put do takvih shvatanja utro je radnički pokret još pre revolucije svojim odnosom prema u to vreme veoma teškim uslovima života žena i porodica.

Na 1000 stanovnika u Jugoslaviji 1974. godine bilo je rođeno prosečno 26,7 dece, a 1977. godine 17,7, od toga u istoj godini na Kosovu se rodilo 33,9 dece, u Vojvodini 14,0, u Hrvatskoj 14,7, u Srbiji bez pokrajina 15,3, u Sloveniji 17,6.

Prirodni priraštaj na 1000 stanovnika u Jugoslaviji bio je 1947. godine 13,9, a 1977. godine 9,3. Unutar toga prosečka priraštaj u 1977. godini bio je u Vojvodini 3,7, u Hrvatskoj 4,7, dok je na Kosovu bio 27,6. Nenavedene republike zauzimaju vrednosti između ekstrema autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova.

Motivacija za kontrolu rađanja i smanjivanje nataliteta na području Jugoslavije nije se pojavila tek u vreme industrijalizacije i urbanizacije. U nekim poljoprivrednim rejonima, posebno u delovima Hrvatske i Srbije još u XIX veku drastično se počeo smanjivati broj porođaja sve do tendencije depopulacije. Da bi sprečili rasparčavanje zemljišta, u nekim krajevima Jugoslavije seljaci su sve više prelazili na sistem jednog deteta. Zbog veoma zaostalih zdravstvenih i higijenskih prilika takvo planiranje porodice sproveđeno je na razne načine »preko leđa« žena. Same ili uz pomoć nadrilekara i seoskih baba one su vršile pobačaj i često ga plaćale i životom.

Pored navedenog ekonomskog razloga, na smanjenje nataliteta uticao je i nekadašnji položaj žene u porodici. Težak život i mnoga opterećenja radom u polju i u kući naveli su seljanku da prihvati smanjenje broja dece i kao put za svoje rasterećenje od mnogih obaveza. Međutim, u većini zaostalih poljoprivrednih rejona u kojima je nepismenost žena bila visoka i natalitet je bio veoma visok, ali ga je pratila isto tako visoka smrtnost odojčadi.

Na dinamiku razvoja stanovništva u novije vreme snažno utiče intenzivnost ekonomskog i društvenog razvijanja. Zajedno s aktivizacijom žena u privredi i s porastom opšteg standarda širi se motivacija za odgovorno planiranje porodice. Ipak su spomenute razlike u stopi prirodnog priraštaja ogromne i iznose 3,7 do 27,6. Posledice takvog stanja su različite. U nekim republikama smanjuje se udeo mladih, a povećava udeo srednjih i starijih generacija. Veliki priraštaj na drugim područjima povećava udeo omladine, što zahteva veće investiranje u školstvo, brže otvaranje radnih mesta itd. Visok priraštaj smanjuje, između ostalog, i dohodak po stanovniku. U isto vreme u razvijenim područjima nema pritisaka na škole, pa je u većoj meri moguća modernizacija školstva. Popravila se kvalifikaciona struktura, a time su se povećali i dohodak i ulaganja u standard. Tako, između ostalog, i to povećava regionalne razlike.

Uprkos veoma različitoj demografskoj situaciji u zemljama, u njoj se vodi u suštini jedinstvena politika u pogledu društvenih stavova u odnosu na brak, porodicu, pobačaj i kontracepciju, ali su u praktičnim merama u raznim republikama stalno postojale razlike. Ustavno su sve te oblasti sada u nadležnosti republika i pokrajina. Postaje sve očiglednija potreba da se u okviru jedinstvenih načela diferencirano prilazi realizaciji po-

Jedinih mera, s tim da se uzimaju u obzir konkretni uslovi. Sve više se nameće potreba za naučnim istraživanjem u praćenju demografskih kretanja.

Zato je u nerazvijenim regijama društvena i politička akcija usmerena na oslobođanje omladine od starih pogleda, na menjanje položaja žene, na razvijanje školstva i prosvetnih ustanova, na zdravstveno prosvećivanje, na razvijanje delatnosti koje zapošljavaju više ljudi, kao što su prerađivačka industrija, javni radovi, poljoprivreda itd. U svemu tome veliki uticaj imaju unutrašnje migracije iz sela u razvijenije krajeve i emigracije u inostranstvo na privremen rad.

Razvoj planiranja porodice

Društvene mere i pravne norme koje se odnose na planiranje porodice postepeno su se menjale. Međutim, ta postepenos — naročito što se tiče mogućnosti zdravstvene službe i novih saznanja o metodama kontracepcije — imala je više razvojnih faza, dok je još davno usvojeno osnovno gledište o potrebi obezbeđenja slobode u odlučivanju o rađanju dece.

Ta sloboda nije se proistovećivala s pravom na pobačaj. Postojalo je mišljenje da je o istinskoj slobodi odlučivanja o rađanju moguće govoriti samo pre začeća i da je cilj društvene akcije da za to stvari uslove. Odnos prema liberalizaciji pobačaja bio je u početku restriktivan, iako je pobačaj bio prihvaćen kao jedan od metoda planiranja porodice. Smatralo se da bi potpuna legalizacija pobačaja u uslovima nerazvijenosti zdravstvene službe i manje-više niske higijenske kulture još više ugrožavala ženino zdravlje i smanjivala njeno interesovanje za prevenciju. Tako je veštački pobačaj bio postepeno liberalizovan, uz istovremena nastojanja da se proširi prevencija začeća kao glavni metod odlučivanja.

Prvi problem koji je tražio rešenje bilo je ograničavanje namernog pobačaja, koji je bio rasprostranjen pre drugog svetskog rata, jer je u staroj Jugoslaviji pobačaj bio zabranjen crkvenim i sudskim merama. Posle rata broj ilegalnih pobačaja koji su vršeni izvan zdravstvenih ustanova još više je porastao uz relativno visoku smrtnost žena, pošto se pobačaj često izvodio na nestručan, veoma primitivan način i u krajnje nehigijenskim okolnostima. Godine 1951. usvojen je prvi savezni propis po kojem se kažnjavao izvršilac takvog pobačaja, a ne žena. Godine 1952. donet je savezni

propis kojim se pobačaj legalizuje iz medicinskih, pravnih, zdravstveno-socijalnih i s tim povezanih socijalnih indikacija. Godine 1960. novim propisom detaljnije su određene socijalne indikacije. (U 1967. godini, na primer, registrovano je na 389 000 porođaja oko 277 000 legalnih pobačaja, a smatra se da je pored ovih izvršeno još možda do 200 000 pobačaja).

Ali se brzo uvidelo da se tim putem neće moći uspešno rešavati sve veći zahtevi za pobačajem koji su pratili promene u društvu (industrijalizaciju, urbanizaciju, migraciju). Upornim nastojanjem bila je krajnje ograničena masovna pojava namernih pobačaja koji su vršeni izvan zdravstvenih ustanova, ali je broj pobačaja u tim ustanovama bio u porastu. Zato se težilo kompleksnijoj akciji s težištem na prevenciji, na širenju kontracepcije. Kontracepcija je prihvaćena kao najefikasniji odgovor na pobačaj, a jačanje odgovornosti roditeljstva kao najbolja mera protiv visoke smrtnosti odojčadi.

Zahvaljujući akciji društvenih organizacija, posebno Saveza sindikata, kao i pravnim propisima, širenje kontracepcije je postalo sastavni deo zdravstvene službe, integralni deo savetovališta za majke i decu. Od 1961. godine u Ljubljani radi naučni Institut za planiranje porodice, koji se bavi naučno-medicinskim aspektima ovih problema. U redovno obrazovanje medicinskih kadrova uključena je i savremena prevencija začeća. U poslednjim godinama pri mnogim ginekološkim bolnicama organizuju se posebna odeljenja sa naучnim i stručnim zadacima.

Prvi Koordinacioni odbor za planiranje porodice formiran je u Sloveniji 1961. godine, a na saveznom nivou 1963. godine. Godine 1967. na inicijativu Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije i tog (saveznog) Koordinacionog odbora Savezni savet za planiranje porodice osamostaljuje se kao poseban društveni organ.

Do 1969. godine stvoreni su uslovi da se problemu planiranja porodice pristupi kompleksnije. Ilegalni pobačaj kao najveće zlo u velikoj meri je smanjen, ali još nije potpuno sprečen. Posle velikog porasta u 1962. godiini, legalni pobačaj je u nekim republikama počeo polako da stagnira, a posle 1966. godine ponegde je registrovano lagano opadanje broja pobačaja, što se već može smatrati pozitivnom posledicom širenja kontraceptivne tehnike. Međutim, u nekim republikama broj pobačaja je počeo da raste obično kao prvi način planiranja porodice kada se u uslovima ubrzanog pro-

cesa industrijalizacije pojavila motivacija za ograničavanje broja porođaja.

Skupština SFRJ je 25. aprila 1969. godine donela Rezoluciju o planiranju porodice. Taj dokument određuje politiku dugoročnog planiranja porodice polazeći od načela slobode odlučivanja o broju porođaja i razmaku između njih kao čovekovog prava i težeći da dete koje se rodi bude željeno dete. Stvaranje uslova za ostvarivanje toga prava stavljen je u zadatak odgovarajućim stručnim, obrazovno-vaspitnim i socijalno-zdravstvenim službama, a društveno-političke organizacije su pozivane na moralno-političku podršku. Iste godine donesen je savezni Opšti zakon o prekidu trudnoće, koji sadrži sve vrste indikacija za dozvolu pobačaja i koji ujedno priznaje i »individualnu indikaciju«. Opšti zakon je obavezao zdravstvenu službu i na pružanje saveta i sredstava kontracepcije.

Ustavno pravo o slobodnom odlučivanju o rađanju dece

U Ustavu SFRJ od 1974. godine u poglavljisu o slobodama, pravima i dužnostima čoveka i građanina kaže se: »Pravo je čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece. To pravo se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja.«²³⁾ To čovekovo pravo je utvrđeno i svim republičkim i pokrajinskim ustavima i odgovarajućim zakonima. Ostvarivanje ovog prava spada u delokrug republičkih i pokrajinskih zakona, što obezbeđuje mogućnost da se opšti principi dovedu u sklad s različitim uslovima u pojedinim sredinama. Republički i pokrajinski zakoni utvrđuju pre svega zdravstvene mere za ostvarivanje ovog novog čovekovog prava. Pobačaj je svuda moguć na zahtev trudnice, ali samo do deset nedelja trudnoće. Posle deset nedelja propisan je poseban postupak. Pored toga, dve republike (Hrvatska i Slovenija) regulišu i dostupnost kontracepcije, sterilizaciju, lečenje neplodnosti i veštačko oplođavanje.

Takov odnos prema politici planiranja porodice svedoči o tome da je shvaćena uslovljenost demografskih kretanja opštim socijalno-ekonomskim uslovima života, da je shvaćena dugoročnost uzroka i posledica koje nastaju usled promena tih uslova, kao i o tome da se uvažava i neguje duboko demokratski princip slobode ljudske ličnosti kao subjekta ilčnih, porodičnih i društvenih odnosa.

²³⁾ Ustav SFRJ, član 191.

Ustavno utvrđivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju podstaklo je donošenje i drugih pravnih propisa na socijalnom i obrazovno-vaspitnom području. O načinu ostvarivanja ovog prava vode računa samo-upravne interesne zajednice vaspitanja i obrazovanja, zdravstvene zaštite, socijalne i dečje zaštite.

Razumljivo je što su idejno-politički i stručni problemi rađanja, pobačaja i stvaranja uslova za srećno materinstvo bili i ostali stalna briga društvenih organizacija. U njima su ih pokretale u prvom redu žene i to sa stanovišta zaštite svog zdravlja i poštovanja ličnog integriteta i sa stanovišta zdravlja deteta. Međutim, ne samo žene već i muškarci aktivno su se angažovali u ostvarivanju takve politike, koja im pruža mogućnost da usklađuju veličinu porodice sa svojim željama i uslovima života. U tome su naročito bili aktivni oni stručnjaci koji su mogli neposredno pratiti nesreće koje su nastajale zbog neželjene trudnoće i rađanja. Stručnjaci (lekari, socijalni radnici, pedagozi) uključivali su se u sve većem broju u društveno-politički rad i koordiniranje svih aktivnosti na području popularisanja odgovornog odlučivanja o rađanju i širenju znanja o sprečavanju neželjene trudnoće. Društveno povezivanje svih zainteresovanih u tela za planiranje porodice daje u nekim republikama značajne rezultate u smanjivanju broja pobačaja.

Savezni savet za planiranje porodice i sva koordinaciona tela u republikama i autonomnim pokrajinama i u nekim opštinama na osnovu programskih ciljeva i zadataka Socijalističkog saveza programiraju, razvijaju i koordiniraju aktivnost za ostvarivanje svih uslova za slobodno odlučivanje o rađanju i o unapređivanju odgovornog, društveno aktivnog, željenog roditeljstva i u vezi s tim nastoje da se u celokupan sistem vaspitanja i obrazovanja ugrade marksistički pogledi o humanim, ravnopravnim i odgovornim odnosima polova i pripremanju mlađih za odgovorne odnose u braku i porodici. U zdravstveno-socijalnoj oblasti radi se na unapređivanju preventivne akcije. Pomenuta tela podstiču i naučnoistraživačku delatnost u ovoj oblasti i učestvuju u oblasti normativnog uređivanja.²⁴⁾

²⁴⁾ Savet za planiranje porodice Jugoslavije i republička i pokrajinska tela za planiranje porodice konstituiše se od delegata: Saveza socijalističke mladine, Saveza sindikata, Konferencije za pitanja društvenog položaja žena, Jugoslovenske narodne armije, Crvenog krsta, delegata udruženja: ginekologa, pedijatara, defektologa, lekarskih društava i zdravstvenih radnika, pedagoga, andragoga, univerzitetskih nastavnika, Zajednice jugoslovenskih univerziteta, udruženja viših škola, udruženja pravnika, demografa, Zavoda za međunarodnu naučnu, kulturno-prosvetnu i tehničku saradnju, Savete za vaspitanje i zaštitu dece, interesnih zajednica dečje zaštite, zdravstvenog osiguranja, Saveza plonira, novinara, Konferencije za socijalne delatnosti, Udruženja socijalnih radnika, Stalne konferencije gradova, Saveznog zavoda za društveno planiranje i dr.

Savet za planiranje porodice Jugoslavije, zajedno s odgovarajućim republičkim i pokrajinskim telima, a u saradnji s mnogim drugim društvenim faktorima, organizovao je mnogobrojne šire jugoslovenske rasprave, kao na primer: o uključivanju sadržaja o humanizaciji odnosa među polovima i o odgovornom roditeljstvu u nastavne programe svih škola; o problemima u vezi s ostvarivanjem ustavnog načela o pravu čoveka na slobodno odlučivanje o rađanju dece — u oblasti socijalne zaštite i zakonodavstva, kao i vezi sa zadacima visokog školstva i pedagoških akademija, medicinskih i drugih škola u unapređivanju znanja omladine i budućih stručnjaka o humanizaciji odnosa među polovima i odgovornom roditeljstvu, o populacionoj politici u Jugoslaviji i slično.

Zahvaljujući delatnosti društvenih organizacija i stručnjaka, kao i pravnim normama, širenje kontracepcije postalo je sastavni deo zdravstvene službe — ginekoloških bolnica i savetovališta za majku i dete.

Savet za planiranje porodice Jugoslavije razvija međunarodnu bilateralnu i multilateralnu saradnju s odgovarajućim organizacijama u drugim zemljama i učlankanjen je u Međunarodnu federaciju za planirano roditeljstvo.

Ali i pored zajedničkih načelnih stavova, u celoj zemlji ne postoje isti uslovi niti ista spremnost svih faktora za rešavanje pitanja planiranja porodice. Ponegde nailazimo na zanemarivanje, pa i na otpore da se u redovnu nastavu za stručne kadrove raznih profila uvede nastava o problemima kontracepcije i seksualnog vaspitanja. I u zdravstvenoj službi je u nekim slučajevima preventivna aktivnost suviše slaba, a zapostavlja se i ofanzivnije širenje saznanja o takvim sredstvima planiranja roditeljstva koja štite zdravlje majke i deteta i koja učvršćuju humane odnose među polovima.

Međutim, treba istaći da članjenca da radni ljudi u savremenom društvu sve više odlučuju o svojim stvarima i naročito o raspodeli dohotka, objektivno vodi preokretu u pogledima na roditeljstvo i u odnosu na područljivanje brige o deci u mesnim zajednicama i osnovnim organizacijama udruženog rada. Razvoj samoupravnog socijalističkog društva sve više praktično potvrđuje Engelsov i Marksov misao o biološkoj reprodukciji kao nerazdvojnom delu baze društvene reprodukcije. Odluke u svim za život pojedinca i društva odlučujućim sferama materijalne, društvene i biološke reprodukcije u istim su rukama. Na osnovu društvene

svojine na sredstvima za proizvodnju i svog rada radnici mogu odlučivati o uslovima rada, koji su osnova borbe za oslobođenje rada, za transformaciju rada iz nužnosti u kreativnu potrebu, za prevazilaženje otuđenja čoveka. U tim okolnostima se i reprodukcija čoveka — rođenje deteta — vrednuje drukčije. Roditeljstvo postaje slobodno i treba da donosi sreću majci, ocu, deci i društvu. Roditelji se staraju o svojoj deci sve više u društvenoj zajedničkoj akciji, u kojoj sa svim građanima rešavaju pitanja koja prelaze mogućnosti individualnih porodica. Podruštvljavanjem brige o deci i akcijom svih radnih ljudi u samoupravnom sistemu u korenu se ukida konflikt između materinstva, rada i političkog odlučivanja o društvenim poslovima. Žene u udruženom radu i samoupravnim organima isto onako kao i muškarci odlučuju o sve boljim uslovima za život ne samo svoje već i sve dece i stvaraju te uslove. Tako taj njihov najautentičniji interes kao članova slobodne asocijacije proizvođača postaje put za prevladavanje razlika između dece koje preko individualne porodice nije moguće otkloniti. Već sada se počinje vršiti raspodela prema potrebama u korist sve dece, iako u udruženom radu sada moramo vršiti raspodelu prema radu. Stavljući brigu o detetu u centar društvenog interesa i interesa majki i očeva i svih građana, naše društvo se približava društvu jednakih mogućnosti za sve, društvu komunističke solidarnosti, u kojem se u tom cilju preobražava uloga žene i muškarca, kao što se preobražavaju i svi lični, porodični i društveni odnosi.

Podruštvljavanje domaćinskih poslova i samoupravna društvena akcija za staranje o deci oslobađaju velike ljudske potencijale u korist opšteg razvoja društva, što mnogo znači za omogućavanje jednakog startovanja u život svoj deci i za stvaranje novih veza drugarstva i solidarnosti u porodici i u socijalističkom društvu.

Ukidanje svake diskriminacije, vlastiti rad i odgovornost za svoje i društvene stvari postaju osnova nove etike, novog socijalističkog morala. Zadatak je vodećih subjektivnih društvenih snaga da čoveku omoguće da bude objektivno stavljen u uslove da se na osnovu rezultata svog rada može potvrditi kao najviša vrednost i da ostvarujući svoj interes može i mora zajedno sa svim ljudima istovremeno postizati i društvene ciljeve.

Oslobođenje rada i ljudske ličnosti uslov je za prevaziлаženje i svih oblika čovekove otuđenosti, za humanizaciju svih ljudskih odnosa uključujući polne i porodič-

ne. Garancija čovekove slobode postaje sloboda njegova sugrađanina i njegovih sugrađanki. Niko od njih ne može eksploatisati drugoga, a svako je dužan da poštuje slobode i prava drugih i za to je odgovoran. To su istovremeno i opšta načela o ulozi radnih ljudi — subjekata u samoupravnom društvu.

Međunarodna saradnja

Narodi i narodnosti Jugoslavije u svojoj narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji povezali su se s antifašističkom borbotom svih potlačenih naroda i s radničkim revolucionarnim pokretima. U okviru te saradnje značajno mesto imao je otpor protiv reakcionarne fašističke ideologije i prakse u odnosu na položaj žene u društvu i porodici. Međunarodnom antifašističkom pokretu demokratskih snaga žene su dale značajan prilog, pored ostalog i stvaranjem i produbljuvanjem veza s antifašistkinjama u raznim zemljama još u toku rata. U surovim danima rata hiljade Jugoslovenski koje su bile u koncentracionim logorima i zatvorima hitlerovske Nemačke i fašističke Italije iskovale su drugarstvo, koje se manifestuje još i danas.

Od osnivanja AFŽ-a kao organizovanog izraza masovnog učešća žena Jugoslavije u NOB-u, a time i u svetskoj borbi za rušenje fašizma, povezivanje s antifašističkim demokratskim ženskim organizacijama postalo je značajan deo rada te organizacije.²⁵⁾

Razvitak socijalističkih odnosa otvarao je nove prostore i za aktivnost žena u ukupnoj međunarodnoj politici zemlje i u međunarodnoj saradnji s mnogim progresivnim, demokratskim, nacionalnim organizacijama i pokretima žena, s međunarodnim organizacijama i institucijama koje su angažovane na ostvarivanju ravноправnih demokratskih odnosa među ljudima i narodima, kao i na unapređivanju društvenog položaja žena. U daljem razvoju samoupravni karakter jugoslovenskog socijalističkog društva i nesvrstana spoljna politika obezbedili su Jugoslaviji u međunarodnoj zajednici место doslednog borca za nacionalnu nezavisnost i suverenost svake zemlje i za ravnopravnu demokratsku saradnju u svetu. To je otvaralo nove horizonte i nove veze sa sve većim brojem zemalja, organizacija i institucija s kojima je Jugoslavija neprestano proširivala svoju međunarodnu saradnju. Otuda je međunarodna aktivnost žena Jugoslavije mnogostruka. Ona je usmerena na saradnju sa ženskim pokretima i organizacijama o specifičnim pitanjima vezanim za društveni položaj žena u savremenom svetu, ali istovremeno i na

²⁵⁾ Antifašistički front žena Jugoslavije bio je odmah posle drugog svetskog rata jedan od osnivača Međunarodne demokratske federacije žena (MDFŽ). Kao posledica Staljinovog pritiska na Jugoslaviju, 1949. godine AFŽ je isključen iz te organizacije. Međutim, kasnije je Antifašistički front žena Jugoslavije, razvijala saradnju u pojedinim oblastima s ovom, kao i mnogim drugim međunarodnim organizacijama, ali se nije odazvala pozivu da se ponovo učlaní u MDFŽ.

rešavanje svih vitalnih pitanja savremenog sveta, bez čega nema ni uslova za dublje promene u njihovom životu, za jačanje učešća žena u naporima sveta za njegov miran i demokratski razvitak. Učešće žena se istovremeno pokazuje u sve razvijenijoj ukupnoj političkoj, ekonomskoj, kulturnoj, naučnoj i sportskoj saradnji i u drugim oblicima saradnje preko mnogih međunarodnih veza organizacija udruženog rada u privredi, u obrazovnim, kulturnim i naučnim institucijama, društveno-političkih organizacija i udruženja, u kojima samo-upravno odlučuju radni ljudi i građani, kao što odlučuju i o svim drugim pitanjima unutrašnjeg razvitka.

Tako je počeo proces podruštvljavanja spoljne politike, u kojem se stalno širi aktivnost udruženih radnika i građana kao faktora i nosilaca međunarodnih odnosa.

Međunarodna aktivnost Konferencije za pitanja društvenog položaja žena Jugoslavije

Razvijanje međunarodne saradnje je jedna od značajnih oblasti u aktivnosti Konferencije za pitanja društvenog položaja žena. Intenzivno se razvijaju veze sa ženskim organizacijama mnogih zemalja u svetu, a posebno nesvrstanih zemalja, kao i sa ženskim organizacijama narodnooslobodilačkih pokreta. U okviru međunarodne saradnje Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, Konferencija sada sarađuje s gotovo sto nacionalnih ženskih organizacija i pokreta i s oko četrdeset međunarodnih organizacija i institucija. Konferencija nije članica nijedne od postojećih međunarodnih ženskih organizacija, ali zavisno od svog interesa i sadržaja skupova i mogućnosti za demokratsku raspravu, šalje svoje posmatrače na susrete tih organizacija.

Konferencija za društvenu aktivnost žena zauzima se za međunarodnu saradnju, posebno za mesto i ulogu žene u savremenom svetu sagledavajući ih u svetlu neprestanih društvenih promena i tako svojim iskustvima koja je stekla u oslobodilačkoj borbi i izgradnji jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva doprinosi naporima međunarodne zajednice za poboljšanje položaja žena. Iznošenje vlastitih iskustava uz neprestano nastojanje da se ona obogate upoznavanjem uslova i rešenja koja se nalaze i drugde u svetu jeste osnovni sadržaj međunarodne saradnje Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije u cellni, pa i Konferencije za pitanja društvenog položaja žena. Ta sa-

radnja se zasniva na doslednoj primeni principa ravноправnosti i uzajamnog poštovanja, na težnji za razumevanjem specifičnih uslova u kojima se vodi bitka za progres i ulogu žene u njemu u svakoj zemlji odnosno u svakom regionu sveta. Za obaveštavanje inostranstva o gledištima i naporima koji se ulažu za afirmaciju ravnopravnosti žena, Konferencija izdaje poseban časopis »Činjenice i tendencije«. Kao jedan od vidova razmene iskustava na kojoj je zasnovala svoju međunarodnu saradnju, Konferencija je do 1977. godine organizovala deset međunarodnih seminara s temama kao što su: »Javne službe za pomoć ženi u domaćinstvu kao jedan od bitnih uslova njene privredne i društvene emancipacije«, »Problemi ženske omladine — školovanje, zapošljavanje i društvena aktivnost«, »Mesto i uloga žene u lokalnoj samoupravi«, »Društveno-ekonomske promene na selu i položaj žene, dece i porodice«, »Porodica u savremenom društvu«, »Planiranje porodice«, »Naučno-tehnološka revolucija i tendencije u obrazovanju žena«. »Žena i razvoj« bila je tema desetog seminara održanog u oktobru 1977. godine kao doprinos razmatranju puteva borbe za nove međunarodne ekonomske i političke odnose i za unapređenje položaja žena u društvu kao interesa svih progresivnih društvenih snaga.²⁶⁾

Dubljem izučavanju i unapređenju položaja žena u svetu služe i napor Međunarodnog centra za upravljanje preduzećima u društvenom vlasništvu u zemljama u razvoju sa sedištem u Ljubljani, koji tematiku uloge žena u razvoju integriše u svoju celokupnu naučnoistraživačku, obrazovnu i konsultantsku delatnost. Centar se posebno angažuje u izradi metodologije za uključivanje problematike žena kao faktora razvoja u naučno istraživanje, u sakupljanju, analitičkoj obradi i izradi bibliografije povezane s tom problematikom.

Saradnja s naprednim snagama u svetu razvijala se i u okviru svih drugih društveno-političkih i društvenih organizacija, posebno u okviru razgranate međunarodne aktivnosti Saveza komunista Jugoslavije, Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, Saveza sindikata i Saveza socijalističke omladine. Ove društveno-političke organizacije uključuju u svoj rad i napore za unapređenje položaja žena u svetu, jer je to zajednički interes svih naprednih snaga, a u isto vreme žene daju svoj doprinos u celoj međunarodnoj saradnji tih organizacija.

²⁶⁾ Na seminaru su prisustvovali 102 strane učesnice, predstavnice 50 nacionalnih i 9 međunarodnih regionalnih organizacija i institucija, i pomoćnik generalnog sekretara OUN Helvi Sipile. Predsednik SFRJ Josip Broz Tito uputio je posebnu poruku seminaru.

Posebno značajan prilog međunarodnim naporima za oslobođenje žena pruža se u okviru međunarodne delatnosti SFRJ u Organizaciji ujedinjenih nacija i u pokretu nesvrstanih zemalja.

Delegati Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije učestvovali su na mnogim međunarodnim skupovima u okviru OUN, kao i na mnogim drugim političkim i stručnim sastancima žena. U tom okviru posebno je značajno zalaganje naših predstavnika za izgrađivanje naprednog međunarodnog i nacionalnog shvatanja pojedinih pitanja i za njihovo pravno regulisanje, kao i za prihvatanje naprednih pogleda u OUN u odnosu na položaj žena i ravnopravnost muškarca i žene.

Svetska godina stanovništva

Na poziv Ujedinjenih nacija da se sve zemlje uključe u aktivnost povodom Svetske godine stanovništva (SGS) 1974, Savezno izvršno veće je formiralo Jugoslovenski odbor za SGS. U saradnji s republičkim i pokrajinskim odborima Jugoslovenski odbor za SGS izradio je plan aktivnosti povodom SGS u Jugoslaviji i izvršio potrebne pripreme za učešće predstavnika Jugoslavije na Međunarodnoj konferenciji o stanovništvu 1974. godine u Bukureštu. U tim pripremama je značajan doprinos dao Savezni savet za planiranje porodice, a u tom okviru je bilo posebno zapaženo savetovanje (1973. godine u Beogradu)²⁷ o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji.

U nastojanjima da se zaključci Međunarodne konferencije o stanovništvu koja je održana u Bukureštu što doslednije i adekvatnije ostvaruju u Jugoslaviji, u pripremi je zaključivanje društvenog dogovora o saradnji u rešavanju pitanja od zajedničkog interesa u oblasti stanovništva.

Na inicijativu i stalnim zalaganjem Saveta za planiranje porodice Jugoslavija je ostvarila saradnju s Fondom Ujedinjenih nacija za populacione aktivnosti (UNFPA). Kao rezultat te saradnje, od 1977. godine UNFPA daje deo sredstava za tri jugoslovenska projekta iz medicinske, socijalne i demografske oblasti planiranja porodice. Ta saradnja se nastavlja: u pripremi je pet novih naučnoistraživačkih projekata značajnih za uključivanje oblasti humanizacije odnosa me-

²⁷⁾ Savezna konferencija SSRNJ, Savet za planiranje porodice Jugoslavije: *Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji*, Savetovanje održano u Beogradu septembra 1973., -Radnička štampa-, Beograd 1975.

đu polovima u nastavne planove i programe na svim nivoima školovanja, pa i u pripremanju nastavnog kada- ra za rad u ovoj oblasti.

Međunarodna godina žena i Dekada UN za žene

Zahvaljujući produbljenim raspravama o problemima razvoja i akciji nesvrstanih zemalja, OUN je prihvatiла načela i akcioni plan za novi međunarodni ekonomski poredak. U tom okviru unapređivanje položaja žena sa- gledano je kao globalno svetsko pitanje, kao strateško pitanje razvoja, koje se postavlja radi ciljeva razvoja i kao snažno sredstvo mobilizacije svih ljudskih poten- cijala u borbu za materijalni i socijalni napredak. To uverenje izraženo je i u poruci koju je predsednik SFRJ Josip Broz Tito uputio Svetskoj konferenciji Me-đunarodne godine žena OUN 1975. godine, u kojoj se, između ostalog kaže:

»... Smatram da je veoma važno što se problemu po- ložaja žene posvećuje u ovom momentu posebna paž- nja i u svjetskoj zajednici i u svjetskoj organizaciji. Gledam i u tome porast uloge OUN i izraz jačanja sna- ga mira i progresu u svijetu i uspjeha borbe koju vo- de za rješavanje gorućih problema međunarodnih od- nosa, posebno ekonomskih, da bi čovječanstvo, svaka zemlja i čovjek-pojedinac još snažnije zakoračili u svi- jet mira, slobode, ravnopravnosti naroda i socijalne pravde. Duboko sam uvjeren da su društvena uloga i položaj žene veoma indikativni za opći razvoj svakog društva i da svaka akcija usmjerena ka rješavanju pro- blema položaja žene znači doprinos općem procвату čitavog društva, a preko toga i napretku čitave svjet- ske zajednice, i obrnuto. Borba za društveni progres, za prava čovjeka — čiji je dio ravnopravnost žene — nerazdvojni su...«

Proglašenje 1975. godine za Međunarodnu godinu žena Ujedinjenih nacija bilo je i u Jugoslaviji povod za analizu rezultata koje smo postigli u naporima za pobolj- šanje društvenog položaja žena i za veću aktivnost u rešavanju onih društvenih problema koji posebno uti- ču na društveni položaj žena. U isto vreme u toku Međunarodne godine žena vođena je još intenzivnija akcija i na međunarodnom planu.

Na predlog Predsedništva Savezne konferencije Soci- jalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije Savezno

Izvršno veće je donelo odluku po kojoj je formiran poseban Jugoslovenski odbor za Međunarodnu godinu žena sa zadatkom da organizuje i usklađuje aktivnost odgovarajućih društveno-političkih i drugih činilaca federacije, republika i autonomnih pokrajina. Slični odbori su bili formirani u svim republikama, pokrajinama i u većini opština.

Smatramo da treba navesti glavne stavove koji su izgrađeni u Jugoslaviji o unapređivanju društvenog položaja žena, a koji su bili osnova jugoslovenskog delovanja u Međunarodnoj godini žena, na Svetskoj konferenciji UN u Meksiku-Sitiju i koji su ujedno dugočna osnova za aktivnost i u tekućoj Dekadi OUN za žene:

- da su problemi unapređivanja društvenog položaja žene u suštini ključni problemi društvenih odnosa; da je njihovo rešavanje sastavni deo borbe za poboljšavanje ekonomskih i društvenih uslova, za viši materijalni standard radnih ljudi i za mogućnost da oni odlučuju o rezultatima svoga rada, a time i o svom svakodnevnom životu uopšte. To ne može biti samo rezultat ekonomskog razvijanja nego i svesnog, organizovanog delovanja naprednih političkih i društvenih snaga, u čemu žene treba da učestvuju masovno i ravnopravno;
- da je to u svetskoj zajednici sastavni deo zalaganja za mir u svetu koji će se temeljiti na poštovanju nezavisnosti, suvereniteta i ravnopravnosti svih naroda; za nove ekonomске i društveno-političke odnose u svetu, za brži ekonomski i socijalni razvitak zemalja u razvoju i za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretku, a protiv kolonijalizma i neokolonijalizma, rasne diskriminacije i aparthejda i svake vrste agresije, intervencije, imperijalističkog pritiska i hegemonije.

Na osnovi takvih stavova akcije u Međunarodnoj godini žena u Jugoslaviji bile su uključene u tekuće napore za ostvarivanje novog ustavnog položaja radnika i građana u socijalističkom samoupravljanju i za dalje razvijanje, organizovanje i delovanje Socijalističkog saveza i drugih društveno-političkih organizacija. U okviru takvih opštih napora aktivnosti MGŽ bile su značajan doprinos podruštvljavanju spoljne politike.

Zajedno s drugim političkim i društvenim faktorima, odbori za MGŽ vodili su i posebne akcije. Tako je bila veoma značajna akcija »Radnice govore«, koju je vodio prvenstveno Savez sindikata, a koja je imala istovremeno obeležje mobilizacije istraživanja. Održano je više

savetovanja i naučno-političkih skupova, na primer: Žena u udruženom radu; Žena — poljoprivredni proizvođač; Zaštita žene na radnom mestu; Zapošljavanje I profesionalna orijentacija ženske omladine; Izgradnja sistema obrazovanja, posebno za žene i devojke; Uloga žene u delegatskom sistemu i društveno-političkom životu; Biološka reprodukcija, planiranje porodice; Dečja zaštita, politika društva prema porodici; Porodica i njene funkcije u samoupravnom socijalističkom društvu; Podruštvljavanje porodičnih poslova — društvena ishrana; Porodica i urbanizacija; Porodica u književnosti; Porodično zakonodavstvo; Uvođenje celodnevne nastave u školi; Žena u revoluciji; Opštenarodna odbrana i žena; Sredstva javnog informisanja I uloga žene u društvu; Žena u filmu.

Savezni komitet za zdravstvo i socijalnu zaštitu inicirao je izradu studije o ostvarivanju ravnopravnosti žena i o njenom uticaju na porodicu u socijalističkom društvu. Republički i pokrajinski sekretarijati za zdravstvo i socijalnu zaštitu takođe su podstakli izradu više studija o pitanjima koja se odnose na položaj žene (o zdravstvu, o socijalnim ustanovama, o tekstilnoj industriji, o poljoprivredi itd.). U MGŽ izlazio je poseban bilten Jugoslovenskog odbora za MGŽ na svim jezicima naroda i narodnosti Jugoslavije. U njemu su štampani svi značajniji dokumenti Ujedinjenih nacija, Svetske konferencije MGŽ OUN, važniji dokumenti Međunarodne organizacije rada, programi i podaci o radu odborâ MGŽ itd. Sredstva javnog informisanja, politički i stručni časopisi dali su velik publicitet aktivnostima u okviru MGŽ u zemlji i u svetu. Izdate su posebne publikacije na stranim jezicima: *Pravo čoveka u SFRJ da slobodno odlučuje o rađanju*, *Status žena Jugoslavije*, statistički pregled *Žena u privredi i društvu Jugoslavije* itd.

Inicijative u zemlji i u inostranstvu u toku MGŽ sastavni su deo opšteg međunarodnog delovanja SFRJ. Naročito je značajno zalaganje Jugoslavije za jačanje uolge i efikasnosti UN u ostvarivanju stavova i rezolucija UN, naročito Specijalnog zasedanja Generalne skupštine o ekonomskim odnosima u svetu.

Jugoslovenski predstavnici učestvovali su na oko trideset međunarodnih skupova u vezi s obeležavanjem MGŽ. Posebna aktivnost se razvijala u vezi s pripremama Svetske konferencije OUN u Meksiko-Sitiju. U pripremama za učešće delegacije SFRJ na ovoj konferenciji bili su angažovani mnogi društveni i politički faktori, naučni i kulturni radnici i sredstva javnog in-

formisanja. Održano je više od deset skupova za pret-hodno proučavanje dokumenata koji su bili pripremljeni za tu konferenciju, a ujedno su na njima davani pred-lozi za rad jugoslovenske delegacije.

U okviru MGŽ u našoj zemlji su održana tri značajna međunarodna skupa: Zasedanje Poljoprivrednog potko-miteta Komiteta zadrugarki Međunarodnog zadružnog saveza, Svetska konferencija Crvenog krsta o miru i Međunarodna konferencija o problemima slepih žena.

Analiza rezultata MGŽ, posebno Deklaracije i Plana akcije koji su usvojeni na Svetskoj konferenciji, pokazala je da u tretiranju položaja žena u savremenom svetu i u pojedinim društвима postoji visok stepen saglasnosti u oceni suštine problema i puteva njihovog rešavanja. Do kompleksnog i progresivnog pristupa problemima koji se odnose na ravnopravan društveni položaj žena i muškaraca, po mišljenju jugoslovenskog predstavnika došlo je do konfrontacije s nosiocima nazadnih, u suštini eksploatatorskih i imperijalističkih, kao i paternalističko-birokratskih tendencija i krugova. Ti krugovi su pokušali da svoje namere prikriju demagoškim frazama o »pomoći ženama«, ali one su se mogle lako prepoznati pored ostalog i pod ljušturom feminističkih ekstremizama. Ti pokušaji su težili za tim da se društveni položaj žena razmatra odvojeno, kao »žensko pitanje«, kao stvar samo edukativnih, humanitarnih i socijalnih mera, a ne pre svega kao sastavni deo opšte borbe za ravnopravne odnose među ljudima i državama, za brži razvoj, za novi međunarodni ekonomski poredak.

Na kraju MGŽ jugoslovenski, republički i pokrajinski odbori za MGŽ izradili su Predlog mera za unapređe-nje društvenog položaja žena u Jugoslaviji i za dalje doprinošenje međunarodnoj aktivnosti u OUN i u po-kretu nesvrstanih zemalja. Savezno izvršno veće i Predsedništvo Savezne konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije predložili su Skupštini SFRJ da o tome raspravlja. Skupština SFRJ je tim po-vodom izdala zbornik svih dokumenata Ujedinjenih na-clja usvojenih na Svetskoj konferenciji MGŽ u Meksi-ku, na XXX zasedanju Generalne skupštine OUN i u specijalizovanim agencijama OUN.²⁸⁾

Na osnovu mnogih analiza i dokumenata o aktuelnim pitanjima društvenog položaja žena u Jugoslaviji i na osnovu pomenutog Predloga mera, Skupština SFRJ je 30. marta 1978. godine donela Rezoluciju o osnovnim

²⁸⁾ Ravnopravnost, razvoj, mir. Odabrani dokumenti OUN i MGZ, Biblioteka Skupštine SFRJ, serija XIV, sv. 8, Beograd 1977.

pravcima društvenog delovanja na unapređivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žena u socijalističkom samoupravnom društvu (aneks).

Nesvrstani za uključivanje žena u razvoj

Pokret nesvrstanih zemalja na osnovu vekovnih težnjâ naroda i država za ravnopravnošću u slobodi i razvoju ponudio je čovečanstvu jedinu alternativu svetskom ratu i samouništenju. Na inicijativu nesvrstanih zemalja Organizacija ujedinjenih nacija donela je rezoluciju o uvođenju novog međunarodnog ekonomskog poretka kao uslova za razvoj zemalja u razvoju, jer je to u zajedničkom interesu celog čovečanstva. U okviru dosadašnjih međunarodnih ekonomskih odnosa ne mogu se rešiti problemi siromaštva, zaostalosti, nezaposlenosti, gladi i diskriminacije svake vrste, što se sve teško odražava na život većine stanovništva sveta, na život žena i dece.

U cilju ostvarivanja odluka Ujedinjenih nacija o poboljšanju položaja žena nesvrstane zemlje su u okviru svog akcionog programa usvojile i odluku o jačanju međunarodne saradnje u pitanju »Žena i razvoj« da bi se gledišta koja su uspešno formulisana u Međunarodnoj godini žena sprovodila u život i tako pružao otpor pokusajima da se ona devalvira.

Podudarnost osnovnih progresivnih zaključaka Međunarodne godine žena s bitnim opredeljenjima politike nesvrstanosti potvrdila je i Peta konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Kolombu avgusta 1976. godine. Ministarski sastanak Koordinacionog biroa nesvrstanih zemalja u Nju Delhiju, koji je održan u aprilu 1977. godine, odlučio je da se održi posebna konferencija nesvrstanih i drugih zemalja o ulozi žena u razvoju. Ta konferencija je održana u Bagdadu maja 1977. godine, a u njenom organizovanju i u ostvarivanju postavljenih zadataka Jugoslavija je aktivno sudjelovala kao jedna od zemalja koordinatora tog područja aktivnosti.

Polazna tačka konferencije je bila teza da razvoj ne predstavlja samo ekonomski rast, već da u njegovom okviru kao njegov sastavni deo treba da se vrši i socijalna, politička i ekomska transformacija, da se promene u društvenom položaju žena moraju vršiti u okviru svih drugih odnosa u društvu i da je zato poboljšavanje položaja žena od opštег značaja. Odgovornost i za tu oblast leži na svim društvenim činocima,

na državi i užoj zajednici, ali i na aktivnosti samih žena. Završni dokumenat Bagdadske konferencije ističe da se pozitivne promene mogu izvršiti samo ako su u skladu s nacionalnim potrebama i uslovima, ako se realizuju kao suvereno pravo svake zemlje. Pri tom je ocenjeno kao neprihvatljivo svako nametanje tuđih modela. Taj dokumenat takođe ističe vitalnu vrednost opredeljenja koja su formulisana na Svetskoj konferenciji MGŽ u Meksiku-Sitiju; i tu je bila jasno utvrđena povezanost borbe za očuvanje svetskog mira, za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka i za poboljšavanje društvenog položaja žena.

Šesta konferencija šefova država ili vlada u Havani 1979. godine pozvala je sve nesvrstane zemlje na aktivno ostvarivanje takve politike. Ona je istovremeno pozvala »nesvrstane i druge zemlje u razvoju da uzmu efikasno učešće na Svetskoj konferenciji Ujedinjenih nacija povodom Dekade žena (Kopenhagen jula 1980. godine) i da daju odgovarajući doprinos na nacionalnom, regionalnom i međuregionalnom nivou imajući na umu međuzavisnost jačanja uloge žena u društvenom i privrednom razvoju i napretka na polju zdravstva, obrazovanja i zapošljavanja u nesvrstanim i drugim zemljama u razvoju«.²⁹⁾

Jugoslavija je dala veliki doprinos daljoj aktivnosti OUN i posebno aktivnosti pokreta nesvrstanih i u ovoj oblasti. Ona je član Pripremnog komiteta Svetske konferencije povodom Dekade UN za žene, učestvovala je na prvom (juna 1978) i drugom zasedanju toga komiteta (avgusta—septembra 1979. godine) i na regionalnom seminaru o učešću žena u ekonomskoj evoluciji (jula 1979. godine).

U pokretu nesvrstanih Jugoslavija je izabrana za jednog od koordinatora saradnje u oblasti »Žena i razvoj«, a bila je i član Pripremnog komiteta Konferencije u Bagdadu i višestruko se angažovala u njegovom radu.

U tekućoj Dekadi UN za žene (1976—1985)³⁰ povećala se potreba da se ta međunarodna aktivnost stalno prati i da se u nju uključe sva bitna područja društvenog delovanja. U tu svrhu pri Saveznom izvršnom veću deluje posebno telo.

²⁹⁾ Iz završne deklaracije Šeste konferencije šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja.

³⁰⁾ U 1975. godini, u Međunarodnoj godini žena, Generalna skupština UN proglašivala je Dekadu UN za žene: ravноправност, razvoj i mir (1976—1985) i donela odluku da se 1980. godine održi Svetska konferencija Dekade UN za žene da bi se na njoj razmotrio i ocenio napredak koji je postignut u ostvarivanju ciljeva Godine i Svetskog plana akcije u prvoj polovini Dekade i po potrebi postojeći programi prilagodili drugoj polovini Dekade u svetlu novih činjenica i istraživanja.

Međuresorska radna grupa usklađuje rad saveznih organa na realizaciji odluka Svetske konferencije Međunarodne godine žena u Dekadi OUN za žene. U tu grupu su uključeni i predstavnici republika i pokrajina. U višestrukoj međunarodnoj akciji grupa posvećuje veliku pažnju delatnosti Jugoslavije u okviru nesvrstanog pokreta na području koje se odnosi na ženu i razvoj.

Polazeći od značaja poboljšavanja položaja žena za demokratski razvitak sveta u celini, od stavova pokreta nesvrstanih zemalja u tom pitanju, delujući s istih društvenih pozicija s kojih je delovala u MGŽ, koje su trajna osnova delovanja Jugoslavije i u Dekadi UN za žene, Jugoslavija se zauzimala za potpun uspeh Svetske konferencije Dekade UN za žene, koja je održana u julu 1980. godine u Kopenhagenu.³¹⁾ U svom delovanju Jugoslavija je polazila od celine ciljeva Dekade za žene kako ih je formulisala Generalna skupština UN u okviru borbe za mir, za pravedniji i ravnomerniji ekonomsko-socijalni razvitak u svetu, za postizanje potpune nacionalne političke i ekonomske nezavisnosti i ljudskih prava. Podteme konferencije: »zapošljavanje, zdravlje, obrazovanje«, shvatili smo kao sadržinu čovekovih blaga koja se bez tih opštih uslova ne mogu steći. Sva goruća međunarodna pitanja, koja se posebno oštro odražavaju na položaj žena, a koja je konferencija UN imala na dnevnom redu (uticaj izraelske okupacije na palestinske žene na okupiranim teritorijama i izvan njih, žene i diskriminacija na osnovu rase, žene-migranti, žene-izbeglice u svetu), delegacija SFRJ tretirala je u okviru opšte borbe za nove političke i ekonomske odnose u svetu. Ona se zauzimala za to da se i konkretne akcije koje traže pojedina od tih pitanja uključe u dugoročnu borbu za mir u svetu kao njen sastavni deo. U okviru grupe zemalja u razvoju (grupe 77) delegacija SFRJ je zajedno s drugim delegacijama znatno doprinela tome da se, uprkos zaoštrenijim međunarodnim odnosima, u dokumentima te konferencije ukaže na neposrednu povezanost poboljšanja položaja žena u svim zemljama sveta s borbotom za promenu nepravednih svetskih ekonomske i političke odnosa, za novi međunarodni ekonomske poredak. Tako »Program akcije za drugu polovinu Dekade UN za žene«

³¹⁾ U pripremama za Svetsku konferenciju Dekade UN za žene u okviru delatnosti Međuresorske radne grupe SIV-a u saradnji s Međunarodnim centrom za upravljanje preduzećima u društvenom vlasništvu u zemljama u razvoju u Ljubljani Izvršena je analitička obrada sadržaja dokumenata Svetske konferencije Međunarodne godine žena održane u Meksiku 1975, kao i dokumenata skupova nesvrstanih zemalja i drugih značajnijih međunarodnih skupova o društvenom položaju žena. Rezultati analiza su objavljeni u izdanju *Pregled odrabnih dokumenata Ujedinjenih nacija u Dekadi OUN za žene 1976—1985. »Ravноправност, razvoj i mir«*, Ljubljana 1980.

predstavlja značajan međunarodni dokumenat za saradnju u naporima za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretku i očuvanje mira u svetu, kao i za neposrednu delatnost u svim organima i telima UN i izvan tih tela. U Kopenhagenu su pored Programa akcije donete i mnoge rezolucije o pojedinim vidovima poboljšavanja položaja žena putem međunarodne saradnje. Jugoslovenska delegacija se u posebnoj rezoluciji zašložila za to da se osnovni dokumenti ove konferencije predlože delegacijama na XI specijalnom zasedanju UN o međunarodnim ekonomskim pitanjima i tako neposrednije povežu napori za unapređenje društvenog položaja žena sa strategijom treće decenije razvoja UN s tim da ta strategija izričito deklariše napore za stvaranje društvenih, ekonomskih i političkih mogućnosti za oba pola na ravnopravnoj osnovi.

U isto vreme s održavanjem Svetske konferencije UN u Kopenhagenu, održavao je svoje sastanke i debate i Forum nevladinih organizacija, u kojima su aktivno učestvovale i predstavnice Konferencije za pitanja društvenog položaja žena Jugoslavije, koje su iznеле iskustva iz borbe radničke klase Jugoslavije za društvenu jednakost žena i dostignuća koja je u tome ostvarilo samoupravno socijalističko društvo. Međuresorska radna grupa za koordinaciju rada saveznih organa i organizacija u toku Dekade UN za žene pokrenula je preko SIV-a i preko delegatske baze u republikama i pokrajnjama analizu rezultata Svetske konferencije i razmatranje načina i mogućnosti daljeg stvaralačkog doprinosa Jugoslavije međunarodnoj saradnji u ovoj oblasti.

Prilozi

Pregled pravnog uređenja od osobitog značaja za pravni položaj žena u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji

1. Karakteristike pravnog sistema Jugoslavije

Nova posleratna socijalistička Jugoslavija je s federalnim uređenjem na odgovarajući način rešila i nacionalno pitanje kao jedno od osnovnih pitanja složenog zajedničkog života jugoslovenskih naroda i narodnosti. Ustavom SFR Jugoslavije od 1974. godine zakonodavne kompetencije su podeljene između federacije, šest socijalističkih republika i dve socijalističke autonomne pokrajine u okviru SR Srbije. Ovim ustavom, a posebno odredbom njegovog 281. člana, određene su i zakonodavne kompetencije federacije. U pogledu pravnog uređenja položaja žena zakonodavne kompetencije federacije ograničene su pre svega na uređivanje osnovnih prava svih zaposlenih (radnika i radnica) i osnovnih prava radnih ljudi da se osiguraju njihova socijalna bezbednost i međusobna solidarnost, dalje na uređivanje osnova sistema opštendarodne obrane, na uređivanje opštih upravnih i sudskih postupaka, s izuzetkom posebnih sudskih postupaka, izvengog dela krivičnog prava i radnih odnosa onih koji su zaposleni u saveznim organima. Ostale odnose kojih su značajni za položaj žena, kao, na primer: brak i porodične odnose (uključno sa zbrinjavanjem dece u drugoj porodici, starateljstvom i adopcijom), nasleđivanje, zdravstvenu i socijalnu zaštitu (uključno s odnosima u vezi s materinstvom, dečjom zaštitom i planiranjem porodice), područje vaspitanja i obrazovanja i druge odnose uređuju republike odnosno obe autonomne pokrajine.

Međutim, pravni sistem u našem društvu nikako nije zaokružen ustavima, zakonima i propisima za njihovo izvršavanje. Mnogobrojna i značajna pitanja koja neposredno utiču na položaj žena, pre svega na područjima dečje zaštite, socijalnog staranja, zapošljavanja, stambene i komunalne izgradnje, zdravstvene zaštite, penzijskog i invalidskog osiguranja, vaspitanja i obrazovanja uređuju radni ljudi sami i neposredno samo-upravnim opštим aktima (samoupravnim sporazumima, statutima i drugim samoupravnim aktima koje donose

udruženi u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama (osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama i samoupravnim interesnim zajednicama). Društvenim dogovorima samoupravne organizacije i zajednice, društveno-političke i druge društvene organizacije i organi društveno-političkih zajednica obezbeđuju i u okviru ustava i zakona usklađuju samoupravno uređivanje odnosa od šireg interesa odnosno od opšteg društvenog interesa. Samoupravnim pravom radni ljudi i građani sami proširuju svoja prava utvrđena ustavom i zakonima kao minimum koji je svima zagarantovan.

To znači da je pravno uređenje u SFR Jugoslaviji raznoliko, a ipak u osnovi jedinstveno i zajedničko. Pregled ovog uređenja u Jugoslaviji otežava i činjenica da osnovni elementi toga položaja koje određuju novi ustavi federacije odnosno republika i autonomnih pokrajina zakonima i samoupravnim aktima još nisu u celini sprovedeni. Rok za usaglašavanje zakona s novim ustavima istekao je, istina, 1. jula 1977. godine, ali time nije prošao rok za dalje sprovođenje tog zakonodavstva. Stoga je ceo pravni sistem u vreme dok ovo pišemo,^{*)} još u procesu preobražaja i usaglašavanja s temeljima novog ustavnog uređenja. Zbog toga su neka rešenja, koja se navode u daljem tekstu, još uvek samo trenutna odnosno privremena.

2. Pravno uređenje položaja žena na radu odnosno u vezi s radom

Ustav federacije kao i ustavi republika i autonomnih pokrajina pored ravnopravnosti bez obzira na pol, garantuju svima slobodu rada, slobodan izbor zanimanja i zaposlenja i dostupnost svakog radnog mesta i svake funkcije u društvu pod jednakim uslovima. Svakome koji radi ustavi garantuju četrdesetdvоčasovnu radnu nedelju i pravo na takve radne uslove koji obezbeđuju njegov telesni i moralni integritet i sigurnost.

2.1. Stupanje u radni odnos i druga osnovna prava u udruženom radu uređuje Zakon o udruženom radu.^{**)} On na osnovu ustava određuje da radnici u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada kao osnovnom organizacionom obliku udruživanja njihovog rada određuju uslove za sklapanje radnog odnosa. Ovi uslovi po zakonu mogu da budu samo oni koji su u vezi s po-

^{*} Rukopis je završen 1. januara 1979.

^{**} Službeni list SFRJ, br. 53/76 i 8/78.

trebama radnog procesa, s radnim uslovima i u vezi s radom i zadacima u organizaciji u kojoj udruženi radnici rade. Pol ne može biti uslov za sklapanje radnog odnosa osim u slučajevima kada je neki rad zbog posebnih radnih uslova zabranjen za žene.

2.2. Po Zakonu o udruženom radu radnici imaju pravo i dužnost da u skladu sa zakonom, samoupravnim opštim aktima obezbede posebnu zaštitu trudnica od teškog rada, od štetnih uticaja na radu, od prekovremenog i noćnog rada i druge oblike posebne zaštite materinstva. Zakoni republika i autonomnih pokrajina određuju na kojim je područjima delatnosti zabranjen noćni rad svih žena (pre svega u industriji, građevinarstvu i prometu, a i u nekim drugim delatnostima) i u kojim drugim delatnostima žena može da odbije raspored na noćni rad ili na neki drugi rad koji joj ne odgovara; to se osim na trudnice odnosi pre svega i na majke s malom decom.

2.3. U pogledu godišnjeg odmora samohrane i druge majke s malom decem uživaju povlastice, jer organizacije u kojima su one zaposlene svojim samoupravnim opštim aktima, a u okviru zakonom određenog najkratčeg i najdužeg odsustva, određuju njegovu dužinu; kao kriterijum pri tome služe i broj i uzrast dece odnosno položaj majke u staranju o deci.

2.4. Zakonodavstvo garantuje stalnost zaposlenja svim radnicima bez razlike. Svim radnicima, dakle i ženama, rad može da prestane protiv njihove volje samo u slučajevima koje određuje zakon. To su prvenstveno slučajevi težih kršenja radnih dužnosti, slučajevi kada radnik (radnica) neće da prihvati drugi rad ili da se sposobi za drugi rad ako rad koji trenutno obavlja nije više potreban radi ekonomskih poteškoća ili radi organizacionih ili tehničkih poboljšanja; dalje, slučajevi potpune radne invalidnosti; ako radnik ne prihvati samoupravni sporazum o udruživanju u osnovnu organizaciju udruženog rada, ako na osnovu odluke suda mora izdržavati kaznu zatvora duže od 6 meseci, ako u slučajevima određenim zakonom ispunii uslove za ličnu penziju. Zbog toga posebna zaštita stalnosti zaposlenja žena odnosno trudnica i majki s malom decem nije potrebna osim u izuzetnim slučajevima. Međutim, takva zaštita, određena zakonom, potrebna je za žene koje rade kod privatnih poslodavaca. U ovom slučaju, naime, zakon dopušta i prestanak radnog odnosa protiv volje zaposlenih, osim kad se radi o trudnicama i majkama s malom decem.

2.5. Uređivanje porodiljskog odsustva u celini je u nadležnosti republika i autonomnih pokrajina i u uređenju ovog pitanja postoje izvesne manje razlike. Najčešće je određeno da porodiljsko odsustvo traje 180 dana neprekidno. U Vojvodini porodiljsko odsustvo traje 210 dana. Majka ima pravo da bira da li će posle porodiljskog odsustva raditi samo pola radnog vremena sve dok dete ne napuni od 8 meseci do godine dana (Makedonija, Slovenija), ili će iskoristiti porodiljsko odsustvo u celom najdužem zakonskom roku. U Hrvatskoj je uvedena mogućnost korišćenja dodatnog porodiljskog odsustva dok dete ne napuni 20 meseci. Međutim, odsustvo s posla u Sloveniji može da koristi i otac deteta ako neguje dete i ako su se on i majka deteta tako sporazumeli. Majka ima pravo na porodiljsko odsustvo i u slučaju da se dete rodi mrtvo ili da dete umre pre isteka porodiljskog odsustva, i to u tolikom trajanju dok se ne oporavi od porođaja i duševnog potresa zbog gubitka deteta (45 dana). Naknada ličnog dohotka majke za vreme porodiljskog odsustva iznosi njen puni lični dohodak iz prethodne godine. Posle isteka porodiljskog odsustva majka ima pravo da nastavi isti rad ili drugi koji odgovara njenoj stručnoj spremi i daje joj mogućnost sticanja istog ličnog dohotka.

2.6. U sada važećem sistemu penzijskog i invalidskog osiguranja, koji inače važi za sve osiguranike bez obzira na pol, žene su u izvesnoj meri povoljnije trтирane, jer mogu da steknu pravo na starosnu penziju već s 55 godina starosti, a ako se radi o porodičnoj penziji s 45 godina, dok muškarcima treba 60 godina starosti s istim najkraćim radnim stažom kao i za žene (20 godina). Žena bez obzira na starost stiče pravo na starosnu penziju (85 odsto od penzijske osnove, određene na osnovu valorizovanog iznosa ličnih dohodata osiguranika u određenom razdoblju) već posle 35 godina rada, dok muškarac tek posle 40 godina.

Penzijsko kao i invalidsko osiguranje važi za sve zaposlene, a i za slobodne profesije i uvedeno je odnosno uvodi se i za zemljoradnike i članove njihovih domaćinstava u skladu s prilikama i mogućnostima pojedinih republika i autonomnih pokrajina.

Penzijsko i invalidsko osiguranje obuhvata pre svega pravo na starosnu i invalidsku penziju, pravo na profesionalnu rehabilitaciju i zaposlenje u slučaju invalidnosti, pravo na novčanu naknadu u slučaju telesne povrede i pravo na porodičnu penziju.

Ženski kao i muški članovi porodice osiguranika, a i neki članovi njegove šire porodice koje je osiguranik

izdržavao, Imaju u slučaju smrti osiguranika pravo na porodičnu penziju ako zbog mladosti (manje od 15 godina ili više ako se redovno školuju), starosti (na primer majka odnosno udovica u starosti najmanje 45 godina) ili iz drugih razloga ne mogu sami da se izdržavaju.

3. Pravno uređenje položaja žene u braku, odnosa između roditelja i dece i slobodnog odlučivanja o rađanju dece

3.1. Po zakonima svih republika i autonomnih pokrajina, u čiju nadležnost spada uređivanje bračnih i porodičnih odnosa, žena i muškarac su potpuno ravноправni sa sklapanjem braka.

Po zakonu SR Slovenije budući supružnici pre sklapanja braka obavezno će posetiti bračno savetovalište da bi se na osnovu pravnih, socijalnih, zdravstvenih i drugih saveta koje dobijaju što bolje pripremili za zajednički život. Po zakonu SR Hrvatske matičar će preporučiti osobama koje nameravaju da stupe u brak da do dana venčanja posete odgovarajuću zdravstvenu ili drugu ustanovu i bračno savetovalište da bi se upoznale s mogućnostima i prednostima planiranja porodice. Po novom zakonu o braku i porodičnim odnosima slično je uređenje i u SR Srbiji, kao i po porodičnom zakonu u SR Bosni i Hercegovini; po tím zakonima matičar preporučuje budućim supružnicima ne samo da posete bračno savetovalište i zdravstvene ustanove već i da se uzajamno obaveste o zdravstvenom stanju.

3.2. Imovina koju poseduje svaki od supružnika prilikom sklapanja braka ostaje njegova svojina i on njome samostalno raspolaze i u braku. Imovina koju supružnici steknu radom u toku trajanja braka njihova je zajednička imovina, kojom oni zajednički upravljaju i raspolazu. U slučaju razvoda braka ta imovina se deli, a može se podeliti i za vreme trajanja braka bilo sporazumno bilo sudskim putem na predlog jednog od supružnika. Po zakonskom uređenju u SR Makedoniji i u SR Sloveniji, smatra se da su pri podeli zajedničke imovine supružnika njihovi udeli jednakci. Ako se jedan ili drugi supružnik ne slaže s podelom na dva jednakaka dela, na njegov zahtev se sudskim postupkom može odrediti udeo svakog od supružnika na osnovu njegovog radnog doprinosa. Drugi zakoni određuju da se udeo svakog supružnika u zajedničkoj imovini, ako se oni ne mogu sporazumeti, određuje po njegovom doprinosu, koji obuhvata sve oblike rada i sudelovanja u upravlja-

nju zajedničkom imovinom, u njenom čuvanju i povećavanju. Novo zakonsko uređenje u SR Srbiji reguliše i imovinske odnose u porodičnoj zajednici i određuje da u slučaju kad u porodičnoj zajednici pored roditelja i dece žive i drugi srodnici koji svi zajednički privređuju imovina stečena u takvoj zajednici pripada svim članovima te zajednice koji su učestvovali u njenom sticanju.

3.3. Po svim republičkim i pokrajinskim zakonima žena može zahtevati razvod braka iz istih razloga kao i muškarac. Posle razvoda oba bivša supružnika imaju ista prava i iste dužnosti, što naročito važi za dužnost izdržavanja drugog supružnika.

Da bi što bolje zaštitili lično dostojanstvo obaju supružnika i, sem toga, obezbedili interes žene i dece, zakoni republika i autonomnih pokrajina uvode mogućnost sporazumnog razvoda kao oblika koji supružnicima treba da omogući da ravnopravno i na najbezboljniji način raskinu svoj neuspešan brak. Po zakonu SR Hrvatske i po zakonu SR Bosne i Hercegovine sporazumni razvod je moguć samo ako supružnici nemaju maloletne zajedničke ili usvojene dece ili dece na koju oni imaju roditeljsko pravo. Po uređenju u SR Makedoniji i SAP Vojvodini sporazumni razvod braka moguć je samo u slučaju ako su se supružnici sporazumeli i o izdržavanju i vaspitanju dece. Po novom zakonskom uređenju u SR Srbiji supružnici se moraju sporazumeti i o načinu svojih ličnih kontakata sa zajedničkom decom, a po uređenju u SR Sloveniji i o izdržavanju nezbrinutog supružnika, o obezbeđenju, vaspitanju i izdržavanju zajedničke dece, o podeli zajedničke imovine i o tome koji će od supružnika biti nosilac stanarskog prava.

Međutim, u zakonodavstvu republika i autonomnih pokrajina postoje očigledne razlike u regulisanju razvoda braka pre svega u slučaju kad samo jedan od supružnika zahteva razvod sudskim putem. Dosad je takav razvod ocenjivan kao sankcija za neuspešan brak. Zakoni u SR Bosni i Hercegovini, SR Srbiji, SR Sloveniji i SAP Vojvodini dosledno sprovode princip po kojem razvod mora biti sredstvo za prekidanje nepodnošljivog braka, bez obzira na krivicu pojedinog supružnika za takvo stanje. Zakoni drugih republika i SAP Kosovo i novi zakon SR Hrvatske dopuštaju razvod braka na zahtev »krivog« supružnika samo u slučaju daljeg odvojenog života, koji ima za posledicu čljenicu da više nema mogućnosti za obnavljanje zajedničkog života supružnika. Takvo uređenje je posledica konstatacije da

u nekim sredinama stvarni ekonomski položaj žena još uvek iziskuje takvo uređenje koje društvu omogućava da utiče na razvod utvrđivanjem krivice za bitnu poremećenost bračne zajednice.

3.4. Svi republički i oba pokrajinska zakona o izdržavanju supružnika po prestanku braka polaze, na jednoj strani, od težnje da se izdržavanje ne reguliše tako da odvraća od rada, a na drugoj strani, polaze od potrebe da se zaštiti supružnik u slučajevima kad se sam ne može izdržavati. Zato je u svim zakonima zapisano da na izdržavanje ima pravo onaj supružnik koji nije sposoban za rad odnosno onaj koji se ne može zaposliti. Oni zakoni koji su ostali pri tome da se utvrđuje »krivica« za razvod određuju da pravo na izdržavanje ne može imati onaj supružnik koji je kriv odnosno koji je isključivo kriv za razvod braka. Po zakonima SR Bosne i Hercegovine, SR Hrvatske, SR Srbije i SR Slovenije u načelu pitanje krivice nije odlučujuće za određivanje dužnosti izdržavanja razvedenog supružnika; pri tom zakoni SR Bosne i Hercegovine i SR Hrvatske propisuju da nepodobno držanje supružnika u braku može biti uzrok da sud odbije njegov zahtev za izdržavanje, zakon SR Slovenije upućuje sud da u odlučivanju o izdržavanju uzima u obzir uzroke iz kojih je bračna zajednica postala neodrživa, zakon SR Srbije određuje da sud može odbiti zahtev za izdržavanje koji je podneo onaj supružnik koji je zlonamerno ili bez opravdanog razloga napustio drugog supružnika.

3.5. Što se tiče položaja muškarca i žene koji žive u vanbračnoj zajednici, zakon SR Slovenije određuje da trajnija životna zajednica muškarca i žene koji nisu sklopili brak, iako bi to mogli učiniti, ima iste pravne posledice kao i formalni brak.

Zakoni SR Bosne i Hercegovine, SR Hrvatske, SR Srbije i SAP Kosovo izjednačavaju bračnu vezu i vanbračnu zajednicu muškarca i žene samo u pojedinim odnosima. Zakon SAP Kosovo to uređuje u određenim uslovima za nasleđivanje, podelu zajedničke imovine i za izdržavanje. Zakon SR Hrvatske određuje da iz vanbračne zajednice muškarca i žene nastaje obaveza za međusobno izdržavanje, a da pod zakonskim uslovima nastaju i druga imovinska prava i druge obaveze. Zakoni SR Bosne i Hercegovine i SR Srbije izjednačavaju životnu zajednicu muškarca i žene s brakom u pogledu prava na izdržavanje i drugih imovinskopravnih odnosa pod uslovima i na način koji su određeni zakonima.

3.6. Po svim zakonima republika i autonomnih pokrajina žena i muškarac su potpuno izjednačeni kao roditelji.

Međutim, u praksi je majka češće u težem položaju od oca. Zato novo zakonodavstvo u većini slučajeva po-maže majci tako da starateljski i drugi organi posreduju u priznavanju odnosno utvrđivanju očinstva. Zakoni SR Bosne i Hercegovine, SR Crne Gore, SR Srbije i SR Hrvatske i SAP Kosovo omogućavaju starateljskim organima da podnose tužbu za utvrđivanje očinstva na sudu, ako to u ime deteta ne učini majka, a pretpostavljeni otac ne priznaje očinstvo.

Nejednak položaj žena s muškarcima u slučajevima kad se samo žene brinu o deci, nova zakonska rešenja pokušavaju da olakšaju nekim praktičnim merama. Nai-me, često se nezakoniti očevi brinu za svoju decu samo na taj način što daju odgovarajući ideo za pokriće troškova za izdržavanje deteta. Zato neki zakoni daju starateljskim organima u nadležnost da pokrenu i vode u ime deteta postupak za određivanje alimentacije. Ponegde se određuju i posebne obaveze radne organizaci-je u kojoj radi isplatilac alimentacije, odnosno ona se obavezuje na godišnju valorizaciju s obzirom na pove-ćanje životnih troškova.

Što se tiče utvrđivanja očinstva, novo zakonodavstvo u većini slučajeva uzima u obzir i mogućnost veštač-kog oplođavanja kao jednog od načina slobodnog odlu-čivanja o rađanju dece, koje je kao ustavno pravo određeno u saveznom Ustavu i u ustavima republika i autonomnih pokrajina. Zakoni republika i autonomnih pokrajina koji su doneti po novim ustavima određuju da nije dozvoljeno utvrđivanje očinstva deteta koje se rodilo s veštačkim oplođavanjem majke. Većina zakona, osim zakona SR Slovenije, sadrži odredbu po kojoj se mužu ne dozvoljava da se odriče očinstva u slučaju kad se saglasio s veštačkim oplođenjem svoje žene semenom drugog muškarca.

4. Pravno uređenje na nekim drugim područjima koje utiče na položaj žena

4.1. Društvena zaštita dece

4.1.1. Posle donošenja Ustava 1974. godine do početka 1975. godine u svim republikama i autonomnim pokra-jinama doneti su novi zakoni o društvenoj zaštiti dece. U ovim zakonima razrađena su ustavna načela o dečjoj zaštiti i pobliže određeni pravni osnovi za formiranje i rad samoupravnih interesnih zajednica na području

dečje zaštite, u okviru kojih se planira i sprovodi društvena zaštita dece.

Sve te zajednice kompleksno planiraju zadovoljavanje potreba porodice i dece, dece pre svega od rođenja do upisa u osnovnu školu. Sve zajednice imaju takođe zadatak da obezbede razvoj i funkcionisanje takozvanih neposrednih oblika dečje zaštite (pre svega dnevni boravak dece i njihovo čuvanje, vaspitanje i ishranu) i da usklađuju politiku društvene brige o deci s drugim samoupravnim interesnim zajednicama, pre svega obrazovnim, zdravstvenim i stambenim zajednicama. Po red ovih zadataka, većina zajednica brine se i o dečjem dodatku, ukoliko nisu u tu svrhu osnovane posebne zajednice odnosno ukoliko te zadatke ne izvršava druga interesna zajednica.

4.1.2. Prilikom primanja dece u vaspitno-zaštitne organizacije prednost imaju deca samohranih majki, vaspitno, materijalno ili socijalno ugrožena deca i deca zaposlenih majki.

Društvena briga o deci-đacima osnovnih škola organizovana je ishranom (školske kuhinje), produženim boravkom u školi koji postepeno prelazi u »celodnevnu« školu, i besplatnim udžbenicima, internatima, organizovanjem odmora odnosno rekreacije učenika za vreme raspusta i slično.

4.1.3. Poseban oblik društvene brige o deci jeste dečji dodatak kao novčana pomoć porodicama s nižim primanjima za izdržavanje i vaspitanje dece. Granični iznos dohotka na pojedinog člana porodice, koji još daje pravo na ovaj oblik društvene pomoći, različit je u republikama odnosno autonomnim pokrajinama i po pravilu se godišnje revalorizuje u skladu s porastom ličnih dohodata odnosno troškova života. Takođe se pretežno prilagođava specifičnim potrebama deteta.

U poslednjim godinama broj dece koja imaju pravo na dečji dodatak pomalo se smanjuje kao posledica opšteg podizanja životnog standarda, a i ugovorene politike samoupravnih interesnih zajednica koje se brinu za dečiju zaštitu. One su svojim opštim samoupravnim normama preusmeravale sredstva za zaštitu dece, prvenstveno u neposredne oblike ove zaštite, u kojima već imaju prednost deca iz porodica s manjim prihodima ili deca koja imaju prednost iz drugih razloga (zdravstvenih, socijalnih itd.) u ovim oblicima zaštite. Sastavni deo ove politike jeste i uvođenje sistema društvenog subvencionisanja cene u ustanovama i oblicima dečje zaštite da bi se osigurala dečja zaštita bez

obzira na materijalne mogućnosti roditelja s tim što će roditelji s višim prihodima plaćati veći deo cene koštanja.

4.2. Zdravstvo

4.2.1. Ustav SFRJ iz 1974. godine određuje da svako ima pravo na zdravstvenu zaštitu, a zakonima se određuje u kojim slučajevima i onaj neznatan deo građana koji nisu osigurani ima pravo na zaštitu zdravlja iz društvenih sredstava. Zakoni republika i autonomnih pokrajina određuju da na zdravstvenu zaštitu iz društvenih sredstava imaju pravo sve žene u vezi s trudnoćom, porođajem, materinstvom i kontracepcijom, a iz tih sredstava se finansira potpuna zdravstvena zaštita novorođenčadi, dojenčadi, pretškolske i školske dece do kraja redovnog školovanja odnosno najdalje do navršene 26. godine starosti. Zakoni pojedinih republika i autonomnih pokrajina određuju i opseg zdravstvene zaštite iz društvenih sredstava i za drugu omladinu i posle ispunjene 15. godine života, pretežno u celini ili samo za određene slučajeve odnosno bolesti, ali i to najdalje do ispunjene 26. godine života.

4.3. Krivično pravo

I u krivičnom kao u svem ostalom zakonodavstvu u SFRJ u skladu s ustavnom odredbom saveznog ustava i svih republičkih i pokrajinskih ustava, položaj žene je jednak položaju muškarca. Ali to, naravno, ne isključuje posebnu zaštitu koja proizlazi iz ustavne odredbe o posebnoj društvenoj zaštiti majke, deteta i porodice. Tako se prema odredbi novog krivičnog zakona SFRJ smrtna kazna, koja se po ustavu izriče samo izuzetno i za najteže oblike teških krivičnih dela, ne može izreći trudnici i maloletnici (maloletniku) koji još nisu napunili 18 godina, dok se llicima koja u vreme kad su počinila krivično delo još nisu napunila 21 godinu takva kazna može izreći samo za najteže vrste tih delikata. U novim republičkim i pokrajinskim krivičnim zakonima postoje, kao i do sada, odredbe da se smrtna kazna ne sme izvršiti nad trudnom ženom.

Trudnice odnosno majke s malom decom inače uživaju određene povlastice za vreme izdržavanja kazne (na radu, u odnosu prema njima za vreme trudnoće i porođaja, u pomoći prilikom otpuštanja s izdržavanja kazne i slično).

Krivična sankcija protiv majke koja oduzme život detetu na porođaju ili odmah posle porođaja mnogo je blaža nego inače za ubistvo. Zbog posebnog psihičkog stanja majke koje je vezano za porođaj, i ova odredba predstavlja oblik posebnog pravnog tretiranja majke. Slično je i u pogledu kažnjivosti u vezi s nedozvoljenim abortusom. Kažnjava se samo lice koje ženi prekine trudnoću kada iz zdravstvenih razloga abortus nije dozvoljen; sama žena se ne kažnjava za izvršeni nedozvoljeni abortus.

U poglavlju o krivičnim delima protiv radnog odnosa i socijalne sigurnosti između ostalog određeno je kažnjavanje lica koje se svesno ne pridržava propisa o zaštiti žena i omladine ili o zabrani noćnog odnosno prekovremenog rada, a i lice koje se svesno ne pridržava propisa iz oblasti socijalnog osiguranja i time krnji prava drugoga.

Prema poglavlju o krivičnim delima protiv braka, porodice i omladine, između ostalih, kažnjavaju se lica koja žive u vanbračnoj zajednici s maloletnom osobom koja još nema 16 godina; lice koje protivpravno oduzme maloletnu osobu onome kome je poverena, a i lice koje teško zanemaruje porodične obaveze i koje izbegava davanje izdržavanja osobi koju mora izdržavati.

Pored ovih krivičnih odredaba koje štite i odgovarajući položaj žene na radu odnosno u braku i porodičnim odnosima, za položaj žena značajne su i one odredbe krivičnih zakona koje štite polnu neprikosnovenost čoveka i moral. Inkriminisana su pre svega sva dela koja znače polno nasilje ili zloupotrebu položaja kod polnih odnosa. U krivičnom zakonu SR Slovenije smatra se kao kažnjivo i polno nasilje muža nad sopstvenom ženom.

Milan GASPARI, savetnik Predsedništva SR Slovenije

Spisak zakona od posebnog značaja za pravni položaj žena u Jugoslaviji

A) Radni odnosi

- Zakon o udruženom radu (Službeni list SFRJ br. 53/76 i 8/78)
- Zakon o radnim odnosima (Službeni list SR Bosne i Hercegovine br. 36/77 i 11/78)
- Zakon o radnim odnosima (Službeni list SR Crne Gore br. 36/77 i 39/77)
- Zakon o radnim odnosima radnika u udruženom radu (Narodne novline SR Hrvatske br. 11/78)
- Zakon za rabotnite odnosi (Službeni vesnik na SR Makedonija br. 45/77)
- Zakon o delovnih razmerjih (Uradni list SR Slovenije, št. 24/77 in 30/78)
- Zakon o radnim odnosima (Službeni glasnik SR Srbije br. 40/77, 41/77, 52/77 i 53/78)
- Zakon o radnim odnosima (Službeni list SAP Vojvodine br. 31/77 i 37/78)
- Zakon o radnim odnosima (Službeni list SAP Kosova br. 77/77 i 27/78)

B) Odnosi u braku i porodici

1. U SR Bosni i Hercegovini se do donošenja novih republičkih zakona primenjuju odredbe saveznih zakona donetih pre novog ustava iz 1974. godine
2. Zakon o braku (Službeni list SR Crne Gore br. 17/73 i 21/73)
Zakon o odnosima roditelja i dece (Službeni list SR Crne Gore br. 54/75 i 4/76)
Savezni osnovni zakon o starateljstvu (Službeni list SFRJ 16/65) primenjuje se u SR Crnoj Gori kao republički zakon.
Zakon o usvojenju (Službeni list SR Crne Gore br. 28/77)
3. Zakon o braku i porodičnim odnosima (Narodne novine SR Hrvatske br. 11/78 i 27/78)
4. Zakon za brakot (Službeni vesnik na SR Makedonija br. 35/73, 28/74 i 13/78)
Zakon za odnosite na roditelje i decata (Službeni vesnik na SR Makedonija br. 5/73 i 17/73)
Zakon za posebne procesni postopki vo semejni-te sporovi (Službeni vesnik na SR Makedonija br. 13/78)
Zakon za staratelstvo (Službeni vesnik na SR Makedonija br. 5/73)

- Zakon za posvojuvanje (Službeni vesnik na SR Makedonija br. 5/73, 17/73 i 49/74)
5. Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (Uradni list SR Slovenije št. 15/76)
6. Zakon o braku (Službeni glasnik SR Srbije br. 52/74)
Zakon o starateljstvu (Službeni glasnik SR Srbije br. 44/75)
Zakon o usvojenju (Službeni glasnik SR Srbije br. 17/76)
Zakon o odnosima roditelja i dece (Službeni glasnik SR Srbije, br. 52/74)
7. Zakon o braku (Službeni list SAP Vojvodine br. 2/75 i 10/75)
Zakon o odnosima roditelja i dece (Službeni list SAP Vojvodine br. 2/75 i 10/75)
Zakon o starateljstvu (Službeni list SAP Vojvodine br. 24/71)
Zakon o usvojenju (Službeni list SAP Vojvodine br. 24/76 i 29/76)
8. Zakon o braku (Službeni list SAP Kosova br. 43/74 i 3/77)
Zakon o odnosima roditelja i dece (Službeni list SAP Kosova br. 43/74)
Zakon o starateljstvu (Službeni list SAP Kosova br. 30/76)
Zakon o usvojenju (Službeni list SAP Kosova br. 30/76)
9. Zakon o braku i porodičnim odnosima (Službeni list SR Srbije, br. 22/1980)
10. Porodični zakon (Službeni list SR BiH, br. 21/79)

C. Odnosi u vezi sa ostvarivanjem prava na slobodno odlučivanje o rađanju dece

Zakon o uslovima i postupku za prekid trudnoće (Službeni list SR Bosne i Hercegovine br. 29/77)

Zakon o uslovima i postupku za odobravanje prekida trudnoće (Službeni list SR Crne Gore br. 11/71)

Zakon o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece (Narodne novine SR Hrvatske br. 18/78)

Zakon o prekinuvanje na bremenosta (Službeni vesnik na SR Makedonija br. 19/77)

Zakon o zdravstvenih ukrepih pri uresničevanju pravice do svobodnega odločanja o rojstvu otrok (Uradni list SR Slovenije št. 11/77)

Zakon o uslovima i postupku za prekid trudnoće (Službeni glasnik SR Srbije br. 26/77)

Zakon o uslovima i postupku za odobrenje prekida

trudnoće (Službeni list SAP Vojvodine, prečišćeni tekst, br. 26/78)

Zakon o uslovima i postupku za odobravanje prekida trudnoće (Službeni list SAP Kosova br. 47/77)

D. Odnosi na području dečje zaštite

Zakon o dječjoj zaštiti (Službeni list SR Bosne i Hercegovine br. 7/75 i 18/75)

Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti i samoupravnim interesnim zajednicama socijalne i dječje zaštite (Službeni list SR Crne Gore br. 31/74, 32/74 i 4/78)

Zakon o društvenoj brizi o djeci pretškolskog uzrasta (Narodne novine SR Hrvatske br. 51/74)

Zakon za opredeljeni oblici na opštetsvena zaštita na decata i za samoupravnite interesni zaednici za opštetsvena zašita na decata (Službeni vesnik na SR Makedonija br. 5/74 i 9/78)

Zakon o družbenom varstvu otrok in o skupnostih otroškega varstva (Uradni list SR Slovenije št. 18/74 in 14/77)

Zakon o dečjoj zaštiti i o samoupravnim interesnim zajednicama dečje zaštite (Službeni glasnik SR Srbije br. 48/74)

Zakon o dečjoj zaštiti (Službeni list SAP Kosova br. 18/76)

Zakon o samoupravnim interesnim zajednicama za zaštitu dece (Službeni list SAP Vojvodine br. 21/74 i 5/78)

E. Odnosi na području penzijskog i invalidskog osiguranja

Zakon o osnovnim pravima iz mirovinskog i invalidskog osiguranja (Službeni list SFRJ br. 35/72, 18/76, 58/76 i 22/78)

Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju (Službeni list SR Bosne i Hercegovine br. 36/72, 8/74, 7/75 i 41/75)

Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju (Službeni list SR Crne Gore br. 28/72, 4/73, 11/74 i 16/78)

Zakon o mirovinskem i invalidskom osiguranju (prečišćeni tekst, Narodne novine SR Hrvatske br. 20/78 i 26/78)

Zakon za penziskoto i invalidskoto osiguruvanje (prečisten tekst, Službeni vesnik na SR Makedonija br. 39/78)

Zakon o pokojniškem in invalidskem zavarovanju (prečiščeno besedilo, Uradni list SR Slovenije, št. 19/77 in 30/78)

Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju (Službeni glasnik SR Srbije br. 51/72, 54/72, 9/74, 42/75, 53/75, 51/76, 26/77, 27/77, 40/77, 54/77 i 53/78)

Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju (Službeni list SAP Kosova br. 37/72, 13/74, 11/76, 26/77 i 48/77)

Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju (Službeni list SAP Vojvodine br. 26/72, 2/73, 19/73, 27/75 i 37/78)

F. Odnosi na području zdravstvene zaštite

Zakon o zdravstvu (Službeni list SR Bosne i Hercegovine br. 37/75, 7/76 i 16/78)

Zakon o zdravstvu (Službeni list SR Crne Gore br. 8/71 i 35/75)

Zakon o zdravstvu (Narodne novine SR Hrvatske br. 32/70 i 41/70)

Zakon za zdravstvo (Službeni vesnik na SR Makedonija br. 20/70, 11/71, 26/71 i 29/73)

Zakon o zdravstvenem varstvu (Uradni list SR Slovenije št. 38/74, 1/75 in 31/76)

Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenoj službi (Službeni glasnik SR Srbije br. 32/68, 41/68, 18/70, 24/70, 8/73, 52/74, 2/75 i 22/76)

Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenoj službi (Službeni list SAP Kosova br. 55/75)

Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenoj delatnosti (Službeni list SAP Vojvodine br. 24/72 i 30/76)

G. Krivično pravo

Krivični zakon SFRJ (Uradni list SFRJ br. 44/76, 36/77 i 56/77)

Krivični zakon SR Bosne i Hercegovine (Službeni list SR Bosne i Hercegovine br. 16/77 i 19/77)

Krivični zakon SR Crne Gore (Službeni list SR Crne Gore br. 26/78)

Krivični zakon SR Hrvatske (Narodne novine SR Hrvatske br. 25/77 i 50/78)

Krivični zakon na SR Makedonija (Službeni vesnik na SR Makedonija br. 25/77 i 30/77)

Kazenski zakon SR Slovenije (Uradni list SR Slovenije št. 12/77 in 3/78)

Krivični zakon SR Srbije (Službeni glasnik SR Srbije br. 26/77, 28/77 i 43/77)

Krivični zakon SAP Kosova (Službeni list SAP Kosova br. 20/77)

Krivični zakon SAP Vojvodine (Službeni list SAP Vojvodine br. 17/77 i 24/77)

Rezolucija Skupštine SFRJ o unapređivanju položaja i uloge žene

Polazeći od Programa Saveza komunista Jugoslavije, Ustava SFRJ, rezolucija X kongresa Saveza komunista Jugoslavije, Zakona o udruženom radu, kao i od sistemskih zakona koji su dali idejno-političku i normativno-pravnu osnovu za obezbeđivanje položaja i prava radnog čoveka da odlučuje o svom radu i uslovima i rezultatima svoga rada, a time i za ostvarivanje ravноправnog položaja muškaraca i žena i društvenog položaja žena u celini;

- polazeći od postignutog stepena razvoja proizvodnih snaga i postignutih rezultata u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa u našem društvu i od činjenice da društveno-ekonomski i politički sistem osigurava muškarcu i ženi da snagom i iniciativom samoupravno udruženih i demokratski organizovanih radnika i radnih ljudi grade zajednicu slobodnih proizvođača u kojoj stvaraju mogućnosti za unapređivanje svojih životnih uslova i životnih uslova svojih porodica;
- imajući u vidu određene teškoće i zaostajanja u ostvarivanju takvog položaja radnog čoveka, što se negativno odražavalo na ukupan razvoj našeg društva i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, kao i na usklađen materijalni i socijalni razvoj društva;
- a ocenjujući da je neophodna razrada društvenih stavova i sistematska organizovana društvena aktivnost za poboljšavanje i unapređivanje društveno-ekonomskog položaja žena, kao i da je potrebno dalje razvijanje međunarodne saradnje na unapređivanju društvenog položaja žena u svetu i njihovo uključivanje u razvoj, kao zajedničkog problema svih ljudi za čije rešavanje su posebno zainteresovane nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju u borbi koju vode za novi međunarodni ekonomski poredak;
- Skupština SFRJ, na osnovu člana 281. stav 1. tač. 3. i 18. Ustava SFRJ, a u vezi sa članom 114. Poslovnika Skupštine SFRJ, na sednici Saveznog veća od 30. marta 1978. godine, donela je

Rezoluciju o osnovnim pravcima društvenog delovanja na unapređivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žene u socijalističkom samoupravnom društvu

I

1. Ostvarivanje ravnopravnosti muškaraca i žena u našem socijalističkom samoupravnom društvu sastavni je deo borbe za samoupravne produkcione odnose i za celinu našeg društvenog i privrednog razvoja. Kao udruženi radnik žena sve više postaje i neposredni činilac u odlučivanju i upravljanju društvenim poslovima. Time jača i njeni učešće u političkom životu. Sve je to deo dubokog društvenog preobražaja u kome se sve više prevazilaze ostaci neravnopravnog položaja žena i nasleđene društvene podele rada.

U dosadašnjem razvoju postignuti su značajni rezultati u zapošljavanju i obrazovanju žena, zaštiti materinstva, kompleksnoj društvenoj brizi o deci, podruštvljavanju poslova domaćinstva, učešću žena u samoupravnom političkom sistemu, opštenarodnoj odbrani i društvenoj samozaštiti, kao i u drugim oblastima društvenog života:

— u društvenom sektoru zaposleno je oko 5 miliona i 300 hiljada radnih ljudi, od toga oko 1 milion i 700 hiljada žena. Dve trećine žena zaposleno je u privredi. U društvenim delatnostima žene čine 3/5 od ukupnog broja zaposlenih;

— postignuti su značajni rezultati u borbi za iskorenjivanje nepismenosti. Približavamo se potpunom obuhvatanju ženske dece osnovnim obrazovanjem (od ukupnog broja 47,7% je ženske dece), a od ukupnog broja učenika u školama srednjeg stupnja obrazovanja i studenata 45% je pripadnica ženskog pola. Bitno je promenjena kvalifikaciona struktura zaposlenih žena. U strukturi zaposlenih sa srednjom školom ima 55% žena, sa višom 40% i sa visokom 30%. Žene se sve više uključuju u razne vidove obrazovanja i stručnog osposobljavanja uz rad;

— unapređena je zaštita materinstva u gradu i na selu. Oko 80% svih porođaja vrši se uz stručnu medicinsku pomoć. Porodiljsko odsustvo produženo je od 105 na

180, odnosno 210 dana. Unapređena je i zaštita žena u vezi sa materinstvom;

— povećava se obuhvat dece raznim oblicima društvene brige o deci, naročito dece zaposlenih roditelja. Porašla je uloga udruženog rada u razvijanju raznih oblika društvene brige o deci. Veća pažnja posvećuje se organizovanoj školskoj ishrani i produženom i celodnevnom boravku u osnovnoj školi. Stalno se unapređuje zaštita dece čiji roditelji imaju niske lične dohotke, kao i socijalna zaštita dece;

— učinjen je određen napredak u rasterećivanju porodice obezbeđivanjem društvene ishrane u organizacijama udruženog rada, školama i dečjim ustanovama, otvaranjem jaslica i obdaništa. Opštim napretkom, elektrifikacijom sela, izgradnjom vodovoda u selima, razvojem saobraćaja, trgovinske mreže, zanatskih usluga, industrije mašina i opreme za domaćinstvo znatno su olakšani poslovi u porodici i domaćinstvu;

— sistem društvenog planiranja daje osnove za integriranje socijalnog razvoja u ukupni privredni i društveni razvoj;

— razvojem delegatskog sistema povećano je učešće žena u svim oblicima samoupravnog odlučivanja. Tako je u izborima 1974. godine u delegacijama osnovnih organizacija udruženog rada izabrano 30% žena, što približno odgovara i njihovom učešću u udruženom radu. U skupštinama društveno-političkih zajednica, od opštine do federacije, više je žena delegata nego što je bilo u prethodnom periodu u predstavničkim telima. Takođe je značajno učešće žena u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica, kao i organima upravljanja u drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama;

— u ostvarivanju koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite sve veće je učešće i doprinos žena. One su u velikom broju zastupljene u jedinicama civilne zaštite i u raznim oblicima osposobljavanja za odbranu i zaštitu.

Jugoslovenski odbor za Međunarodnu godinu žena Organizacije ujedinjenih nacija — 1975. godine uspešno je učestvovao u radu svetske konferencije Međunarodne godine žena i dao značajan doprinos izgradnji stavova sadržanih u dokumentima Organizacije ujedinjenih nacija i međunarodnih skupova.

2. I pored značajnih dostignuća u pogledu ravnopravnosti žena i muškaraca u društveno-ekonomskom životu, još je nedovoljno učešće žena po osnovu rada u svim procesima upravljanja i odlučivanja u društvu.

Uslovi za ostvarivanje ravnopravnog društveno-ekonomskog položaja žena i muškaraca nisu uvek razrađeni kao aktuelan razvojni strukturni problem u tekućim, srednjoročnim i dugoročnim planovima razvoja organizacija udruženog rada, mesnih zajednica, samoupravnih interesnih zajednica i društveno-političkih zajednica i nisu uvek predviđene odgovarajuće mere.

U strukturi nezaposlenih preovlađaju žene od kojih je značajan broj stručno sposobljenih i kvalifikovanih; ima i otpora zapošljavanju žena; nije prevladana podela na tzv. muška i ženska zanimanja; nije dovoljno ostvarena dostupnost složenijih i odgovornijih poslova ženi; mali je procenat zaposlenih žena u privredno nedovoljno razvijenim područjima.

Još u mnogim sredinama nisu stvorenii svi uslovi da žene individualni poljoprivredni proizvođači potpunije ostvaruju ustavni status neposrednog proizvođača, jer se nedovoljno vrednuje njihov rad.

Nedovoljna usklađenost dosadašnjeg sistema obrazovanja sa potrebama udruženog rada još se odražava i na zadržavanje tradicionalnih ženskih zanimanja; nedovoljno se stvaraju uslovi za šire uključivanje žena u proces obrazovanja uz rad, zaostaje se u opštem i stručnom obrazovanju žena poljoprivrednih proizvođača.

Biološka reprodukcija se nedovoljno tretira kao sastavni deo društvene reprodukcije; nije dovoljno izučen sadržaj troškova biološke reprodukcije; nepovoljan je materijalni položaj žene pa i njene porodice za vreme porodiljskog odsustva zbog neadekvatne nakande za vreme odsustvovanja sa posla; zdravstvena zaštita za vreme trudnoće i porođaja nije dovoljno dostupna svim ženama u privredno nedovoljno razvijenim područjima zbog nedovoljno razvijene zdravstvene službe; nedovoljna je društvena solidarnost u snošenju troškova biološke reprodukcije stanovništva.

Društvena briga o deci znatno zaostaje za potrebama i realnim mogućnostima, što se naročito odražava na zaostajanje zaštite dece zaposlenih roditelja, organizovanu društvenu ishranu dece i obuhvat dece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem, a naročito na selu.

Nedovoljan je razvoj delatnosti za podruštvljavanje poslova u domaćinstvu.

Učešće žena u samoupravnim organima i telima, a naročito u delegacijama mesnih zajednica i delegatskim skupštinama, na rukovodećim i složenijim radnim mestima u prvredi i društvenim delatnostima, kao i organima društveno-političkih i društvenih organizacija ne

odgovara njihovom doprinosu materijalnom i društvenom razvoju.

II

Na osnovu iznetih ocena o ostvarenim rezultatima i problemima unapređivanja društveno-ekonomskog položaja i uloge žene u socijalističkom samoupravnom društvu, Skupština SFRJ ukazuje:

1. Doslednim sprovođenjem Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu temlejno se ostvaruje društvena jednakost muškaraca i žena. Dalji razvoj društvenih odnosa na osnovama samoupravljanja i uspešniji ekonomski razvoj zavise i od stepena uključivanja žena u društveni i ekonomski razvoj. Razvojem socijalističkog samoupravljanja i materijalnih proizvodnih snaga stvaraju se uslovi za prevazilaženje nasleđene društvene podele rada prema полу i uslovi za unapređivanje socijalnih, obrazovnih, kulturnih, zdravstvenih i drugih humanitarnih faktora razvoja društva.

2. Proces ostvarivanja jednakih uslova rada i života žena i muškaraca je veoma složen i moguće je samo ubrzanim celokupnim društveno-ekonomskim razvojem sa odgovarajućim strukturnim promenama društva. Svi nosioci planiranja, radni ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada i radni ljudi i građani u mesnim i samoupravnim interesnim zajednicama i društveno-političkim zajednicama u svojim planovima razvoja utvrđuju ciljeve i mere za unapređivanje radnih i životnih uslova.

Na osnovu udruživanja rada i sredstava svi nosioci planiranja treba da usklađuju svoje planove i da društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima o osnovama plana određuju i konkretizuju njihovo izvršavanje, opredeljuju svrhu i obim solidarnog i uzajamnog rešavanja životnih problema radnih ljudi, vreme za njihovu realizaciju i dr., kako bi osigurali mere za unapređivanje: uslova stanovanja, društvene ishrane, zaštite majke u vezi sa porođajem i roditeljstvom, dečje zaštite, obrazovanja i stručnog usavršavanja, razvoja svih društvenih delatnosti i uslužnih delatnosti kojima se podruštvljavaju poslovi u domaćinstvu i obezbeđuje dečja zaštita.

Prilikom donošenja srednjoročnih i dugoročnih planova razvoja za naredni period treba imati u vidu i demografska kretanja i njihov povratni uticaj na ukupna kretanja. U ove planove razvoja treba ugraditi odgovarajuće instrumente kojima će se uticati na uspešno ostvarivanje ciljeva socijalnog razvoja.

Pitanja koja su od značaja za unapređivanje životnog, radnog i društvenog položaja radnih ljudi i građana, a naročito dece i porodice, treba da postanu u znatno većoj meri predmet naučnoistraživačkog rada. Zato je neophodno da se na tim zadacima, slobodnom razmenom rada, angažuju organizacije udruženog rada u oblasti nauke i tako osigura da nosioci planiranja donose odluke i na osnovu istraživačkih i naučnih podataka i saznanja.

Potrebno je, na osnovu Zakona o osnovama sistema društvenog planiranja i o Društvenom planu Jugoslavije izgraditi obaveznu jedinstvenu metodologiju i minimum obaveznih jedinstvenih pokazatelja za celu zemlju, potrebnih za pripremanje, donošenje, ostvarivanje i praćenje planova socijalnog razvoja, kao delova planova ukupnog društvenog razvoja. Tim i ukupnim društvenim potrebama treba prilagoditi statistička i druga praćenja i istraživanja.

Analize ostvarivanja planova razvoja osnovnih organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, opština, republika i autonomnih pokrajina i federacije, treba da sadrže i to kako se u celini ostvaruju socijalni ciljevi, kako bi se upotpunile mere i aktivnosti za obezbeđenje skladnijeg razvoja društva u celini.

3. Polazeći od toga da je porast društvene produktivnosti rada uslovjen stepenom razvoja proizvodnih snaga društva i korišćenjem rada i znanja ukupnih ljudskih potencijala, planovi društveno-ekonomskog razvoja na svim nivoima treba da polaze od ukupnog radno sposobnog stanovništva i da doprinose njegovom ravnomernijem uključivanju u proces rada, odnosno radno angažovanje.

Za sprovođenje utvrđene politike većeg zapošljavanja od bitnog značaja je da se programima zapošljavanja u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, kao i u društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima o zapošljavanju obezbeđuje, pod jednakim uslovima, zapošljavanje žena, naročito mladih, školovanih i kvalifikovanih, na svim poslovima i u svim delatnostima. Stoga je neophodno da organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice objektiviziraju kriterijume i uslove zapošljavanja i da se time, kao i odlučnjom akcijom suzbijaju ponašanja kojima se žena dovodi u teži položaj pri zapošljavanju i raspoređivanju na radne zadatke i poslove i usmerava u društveno manje produktivne grane i delatnosti.

Podsticanjem bržeg razvoja poljoprivredne proizvodnje i razvojem novih produkcionalnih odnosa na selu na osnovama Zakona o udruženom radu unapređivaće se društveno-ekonomski položaj svih radnih ljudi na selu. Udruživanjem neposrednih proizvođača, stvarnih nosilaca proizvodnje, a ne domaćinstava, žene zemljoradnice i mlađi zemljoradnici, na osnovu svog učešća u stvaranju dohotka, treba ravnopravno da učestvuju u samoupravljanju i odlučivanju o dohotku i drugim pitanjima i da na toj osnovi ostvaruju svoju socijalnu sigurnost.

Narasle potrebe društva za brže razvijanje male privrede i uslužnih delatnosti zahtevaju da se i dalje mera ma ekonomiske, poreske, kreditne politike i drugim mera ma podstiče veće radno angažovanje u tim delatnostima, čime se doprinosi i podruštvljavanju određenih poslova porodice i domaćinstva.

Bržim privrednim i opštim razvojem privredno nedovoljno razvijenih područja, kao i drugim mera ma treba obezbiti veću ukupnu zaposlenost, a u okviru toga, posebno žena. Poseban značaj u tom pogledu treba da ima, u prvom redu, veće usmeravanje sredstava ka izvorima radne snage i povezivanje udruženog rada razvijenih i nerazvijenih područja.

Neophodno je efikasnije sprovoditi Zaključke Saveznog veća Skupštine SFRJ o sprovođenju i daljem izgrađivanju politike zapošljavanja od 18. jula 1975. godine i Društveni dogovor o osnovama zajedničke politike zapošljavanja u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, a u tom sklopu i stavove koji se odnose na zapošljavanje i ostvarivanje zaštite prava žena na pri vremenom radu u inostranstvu.

4. Reformom vaspitno-obrazovnog sistema treba da se stvore bolji uslovi za veću efikasnost školovanja i za usklađeniju profesionalnu orijentaciju prema potreba ma udruženog rada, što će doprineti i prevaziđaženju tradicionalizma u profesionalnoj orijentaciji žene. Neophodno je da se u nastavnim programima obezbede sadržaji koji će doprineti izgrađivanju pravilnih shvatanja i ravnopravnih i humanih odnosa između muškaraca i žena u udruženom radu, porodici i društvu u celini.

Primaran i neodložan zadatak je da sva deca i svi radni ljudi steknu potpuno osnovno obrazovanje, jer je osnovno obrazovanje preduslov za svaki rad, samoupravnu aktivnost i dalje stručno obrazovanje.

Programima razvoja osnovnih organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica treba obezbiti uslove da se žena uključuje u razne oblike obrazovanja uz rad, radi bržeg osposobljavanja za

obavljanje složenijih i odgovornijih poslova u procesu rada.

Neophodno je da zadružni savezi, zadružne organizacije, organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice, kao i nadležni državni organi, razrade programe i organizuju obrazovanje i osposobljavanje žena na seoskim područjima, kako bi se one sposobile da u potpunosti i produktivno sudeluju u ekonomskom i društvenom razvoju. Ti programi treba da sadrže i pitanja iz oblasti zdravstva, ishrane, planiranja porodice i sl.

5. Posebna zaštita žena na radu treba da se zasniva na njenoj ulozi u biološkoj reprodukciji stanovništva, kao zaštita materinstva, a ne zaštita žene kao pola. U tom smislu potrebno je da se razrade mere zaštite u samoupravnim i drugim opštim aktima organizacija udruženog rada i samoupravnih interesnih zajednica.

Polazeći od razvoja tehnologije, bolje organizacije rada, potrebe podizanja produktivnosti rada, efikasnijeg korišćenja kadrova i radnog vremena, ostvarivanja veće humanizacije rada i slično, neophodno je obezbediti adekvatniji raspored radnog vremena. U razvojnim programima i planovima treba predvideti mogućnost skraćivanja radnog vremena u jednom danu, kao i utvrditi načine ostvarivanja tog procesa.

Potrebno je efikasnije stvarati uslove za rešavanje problema rada u noćnoj smeni svih radnika, uvođenjem savremenije tehnologije i bolje zaštite na radu, obezbeđivanjem uslova za smeštaj i brigu o deci za vreme noćnog rada roditelja, društvene ishrane i prevoza radnika, zatim skraćivanjem trajanja radnog vremena u noćnoj smeni i sl. Društvenim dogovorima, samoupravnim sporazumima i drugim samoupravnim opštim aktima treba obezbediti da majka bez njene saglasnosti do određenog uzrasta deteta ne radi u noćnoj smeni, kao i da ne radi prekovremeno. Za efikasnije ostvarivanje poboljšanja uslova rada u noćnoj smeni svih radnika, a posebno radnika sa porodičnim obavezama, nužno je usaglašeno i zajedničko delovanje osnovnih organizacija udruženog rada, mesnih i samoupravnih interesnih zajednica i društveno-političkih zajednica.

Neophodno je da se svi zainteresovani društveni faktori, a u prvom redu odgovarajući savezni organi, u okviru revizije konvencija Međunarodne organizacije rada i drugih međunarodnih konvencija založe za rešenja koja su u skladu sa naprednim shvatanjima o ulozi žene u razvoju društva. Potrebno je analizirati ostvari-

vanje i primenu međunarodnih konvencija koje se odnose na radne i životne uslove.

6. Polazeći od toga da su rađanje i roditeljstvo od najšireg društvenog interesa, neophodno je obezbediti da zaštita materinstva i ostvarivanje roditeljstva pored porodice bude obaveza i osnovnih organizacija udruženog rada, mesnih zajednica, samoupravnih interesnih zajednica, opština, republika i autonomnih pokrajina.

Zakonima republika i autonomnih pokrajina, odnosno samoupravnim sporazumima treba obezbediti da se porodiljsko odsustvo ne tretira kao odsustvo zbog bolesti i da naknada za vreme porodiljskog odsustva bude u visini ličnog dohotka koji je ostvaren u poslednjem tromesečju pre početka odsustvovanja, odnosno u visini prosečnog ličnog dohotka iz prethodnih dvanaest meseci, ukoliko je to povoljnije za korisnika porodiljskog odsustva, uz obezbeđenje odgovarajuće valorizacije.

Samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, odnosno zakonima republika i autonomnih pokrajina, neophodno je obezbediti solidarnost i na nivou republike, odnosno autonomne pokrajine u obezbeđivanju sredstava za naknade za vreme sprečenosti za rad usled rađanja.

Na samoupravnim osnovama, uz odlučujuće učešće udruženog rada, neophodno je utvrditi razne oblike i uslove korišćenja porodiljskog odsustva. Takođe, treba omogućiti da i otac može koristiti deo odsustva radi nege novorođenčeta, kao i u slučaju bolesti deteta.

Neophodno je obezbediti da zdravstvena zaštita bude dostupna svim ženama i da se zaštita materinstva i porođaji vrše u celini uz stručnu medicinsku pomoć i sprovodi preventivna zaštita i podiže zdravstvena kultura putem raznovrsnih oblika zdravstvenog prosvećivanja i popularizacije mera za zaštitu zdravlja.

Potrebna je određenija orientacija na odgovarajuće mере potrebne za ostvarivanje ustavnog prava na slobodno odlučivanje o rađanju dece.

Društveno-političke zajednice i druge samoupravne organizacije i zajednice treba da sagledaju položaj organizacija udruženog rada u kojima pretežno rade žene i preuzimaju odgovarajuće mere ekonomski i socijalne politike u solidarnom podmirivanju troškova biološke reprodukcije.

7. Društvenu brigu o deci treba razvijati kao ukupnost vaspitno-obrazovnih, zdravstvenih i socijalnih mera koje deci obezbeđuju uslove za normalan razvoj, veću

socijalnu sigurnost i socijalističko samoupravno obrazovanje i vaspitanje. Odlučnom i koordiniranom akcijom organizacija udruženog rada, mesnih zajednica, samoupravnih interesnih zajednica i društveno-političkih zajednica treba preduzimati mere za razvijanje i unapređivanje društvene brige o deci, a naročito zaštite dece zaposlenih roditelja, organizovanje društvene ishrane školske dece i produženog i celodnevnog boravka u školi i širi obuhvat dece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem. U svim sredinama treba da se ulažu napori da se svoj deci učine podjednako dostupni svi nivoi obrazovanja, bez obzira na pol i materijalne mogućnosti.

Na osnovu sagledanih potreba i interesa, radni ljudi u organizaciji udruženog rada i mesnoj zajednici utvrđuju program unapređenja društvene brige o deci, odlučuju o izdvajaju sredstava za realizaciju programa (sredstva iz dela fondova zajedničke potrošnje u organizacijama udruženog rada, sredstva koja su udružena u samoupravne interesne zajednice, namenska sredstva prijavljena doprinosima od roditelja i građana i dr.) i vrše kontrolu namenskog korišćenja sredstava.

U okviru samoupravnih interesnih zajednica i drugih nosilaca društvene brige o deci, kroz samoupravne sporazume i društvene dogovore o programu unapređenja društvene brige o deci treba da se stvaraju uslovi za brže udruživanje sredstava i slobodnu razmenu rada u ovoj oblasti.

Stvarne potrebe zahtevaju da težište aktivnosti bude na bržoj izgradnji racionalnijih, jeftinijih i funkcionalnijih objekata za zaštitu dece, razvoju i organizovanju raznovrsnih pa i prelaznih oblika društvene brige o deci, povezivanju individualnog rada sa organizacijama udruženog rada dečje zaštite, organizovanju društvene ishrane u školama i širem obuhvatu dece predškolskim obrazovanjem i vaspitanjem, u skladu sa potrebama i mogućnostima date sredine.

Društvenu brigu o deci treba razvijati i putem raznovrsnih delatnosti za vaspitanje i zaštitu dece u pojedinim institucijama u mesnim zajednicama, aktivnošću društvenih organizacija i društava preko kojih radni ljudi i građani dobrovoljno rešavaju svoje i zajedničke interese deteta i porodice.

Merama ekonomске politike i drugim merama treba pospešiti jeftiniju i racionalniju izgradnju i opremanje objekata i prostorija smanjivanjem, odnosno oslobođenjem od komunalnih i drugih obaveza, bržim obezbeđi-

vanjem urbanističkih i drugih uslova za gradnju, smanjenjem, odnosno oslobođanjem od poreza na promet i drugih obaveza.

Odgovarajućim merama ekonomске politike potrebno je obezbediti povoljnije uslove za proizvodnju i korišćenje predmeta opšte upotrebe namenjenih deci.

Paralelno sa planovima izgradnje objekata dečje zaštite treba obezbediti sposobljavanje potrebnih kadrova za rad u njima. Većim uticajem korisnika i stvaranjem kadrovskih i drugih uslova za rad u više smena, za bolje iskorišćavanje postojećih kapaciteta, radno vreme organizacija udruženog rada dečje zaštite mora biti u skladu sa potrebama udruženog rada, roditelja i dece.

Potrebno je izraditi standarde i normative delatnosti društvene brige o deci, razraditi sistem informisanja, evidencije i dokumentacije.

Unapređenjem raznovrsnih oblika društvene brige o deci stvaraće se uslovi za prevazilaženje funkcije koju ima dečji dodatak. Međutim, dodatak na decu i dalje će imati funkciju pomoći porodicama sa nižim primanjima.

U svim sredinama treba da se ulažu napor da se ubrzanje prevazilaze postojeće socijalne razlike i da se planovima razvoja i društvenim merama osigurava da svoj deci budu dostupni svi oblici društvene brige o deci, bez obzira na materijalne mogućnosti porodice.

8. Neophodno je ubrzati stvaranje uslova za podruštvljavanje određenih poslova porodice i domaćinstva.

Radnim ljudima treba omogućiti da imaju uvid u probleme koji opterećuju radnu porodicu i domaćinstvo radi odlučivanja u OOUR-u i mesnoj zajednici o delu sredstava koja usmeravaju i udružuju za razvoj delatnosti kojima se podruštvljavaju poslovi porodice i domaćinstva.

Prostornim i urbanističkim planiranjem u mesnim zajednicama i opštinama treba obezbediti sistematski programirani razvoj uslova života u stanu i naselju. Naselje treba da postane jedinstvena celina društveno i racionalno organizovanih delatnosti u kome radni ljudi društveno organizovano rešavaju svoje životne i porodične poslove. U tom smislu naselja treba opremiti neophodnim sadržajima za normalan život porodice, a prema prioritetima koje će utvrđivati sami građani.

U planove razvoja mesnih zajednica i opština treba uključiti delatnosti za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba građana, delatnosti za zbrinjavanje i vas-

pitanje dece u predškolskom dobu, produženi i celo-dnevni boravak u školama, društvenu ishranu za zaposlene i za članove porodice, ustanove za negu obolelih članova porodice i brigu o ostarelim licima, i druge oblike zdravstvene preventive dece i odraslih, servise za pranje i peglanje, održavanje čistoće u stanu, hemijsko čišćenje, opravke aparata za domaćinstvo, objekte za rekreaciju, snabdevanje, prostorije za društveni život, parkove, dečja igrališta, bračna i porodična savetovališta za planiranje porodice itd.

U planovima mesnih zajednica i planovima društveno-politčkih zajednica, delatnosti za podruštvljavanje poslova domaćinstva i pomoći porodici treba tretirati kao proširenu funkciju porodice, kao delatnosti od posebnog društvenog interesa. U skladu s tim, potrebno je utvrditi rešenja kojima se stvaraju povoljniji uslovi za razvoj ovih delatnosti. To podrazumeva povoljnija rešenja na području poreza, doprinosa, amortizacije, komunalnih usluga, poreza na promet, carina i dr.

9. Delegatski sistem pruža široke mogućnosti da radnici u udruženom radu neposredno učestvuju u samoupravnom političkom sistemu. To je posebno značajno za prevazilaženje zaostajanja učešća žena u procesu odlučivanja. Kod ocene funkcionisanja delegatskog sistema jedan od bitnih pokazatelja njegovog istinskog ostvarivanja treba da bude i učešće žena u delegatskom sistemu. Doslednom primenom utvrđenih principa kadrovske politike treba obezbediti da učešće žena u svim samoupravnim organima i na rukovodećim funkcijama odgovara njihovom broju i doprinosu koji one daju ukupnom razvoju društva.

Na svim nivoima i u svim sredinama neophodno je analizirati zastupljenost žena na odgovornim društvenim funkcijama i odgovornim poslovima i radnim zadracima u udruženom radu, i u okviru dogovorene kadrovske politike preduzimati mere za poboljšanje postojećeg stanja.

Isto tako, neophodno je obezbediti adekvatnije učešće žena u međunarodnim aktivnostima u celini, u diplomatsko-konzularnim i drugim predstavništvima, kao i u organima za međunarodne odnose u republikama i autonomnim pokrajinama.

Posebnu pažnju treba posvetiti izboru žena poljoprivrednih proizvođača u samoupravne organe u osnovnim zadružnim organizacijama, zemljoradničkim zadrugama i osnovnim organizacijama kooperanata i dr., srazmerno

njihovom stvarnom doprinosu i ulozi u poljoprivrednoj proizvodnji.

Veću pažnju treba posvetiti obrazovanju za vršenje samoupravnih funkcija, i planskim uzdizanjem kadrova uticati na adekvatniju zastupljenost žena na odgovornim društvenim funkcijama.

10. Ostvarivanje ustavnih odredbi o pravima i dužnostiima svih radnih ljudi i građana da se osposobljavaju, pripremaju i organizuju za odbranu zemlje, ističe potrebu još većeg angažovanja žena u opštenarodnoj odbra- ni i društvenoj samozaštiti. Neophodno je učiniti napore za povećanje učešća žena u rezervnom sastavu Jugoslovenske narodne armije i jedinicama teritorijalne odbrane i za raspoređivanje na određene dužnosti za koje imaju odgovarajuću spremu. Neophodno je razmotriti i utvrditi na kojim dužnostima u Jugoslovenskoj narodnoj armiji u miru, kao i u kojim organima i tellima koja se bave pitanjima narodne odbrane, mogu u većoj meri biti angažovane žene i u tom smislu određenim aktima i merama stvoriti mogućnost za veće angažovanje žena.

Radi što potpunijeg obučavanja za odbranu i zaštitu neophodno je i žensku omladinu šire obuhvatiti obukom za sticanje praktičnih vojnih znanja i veština.

Veća zastupljenost žena u svim delatnostima i na rukovodećim mestima ima veliki značaj i za jačanje opštenarodne odbrane.

11. Sredstva javnog informisanja (štampa, radio-televizija i dr.) treba neprestano da afirmišu ulogu i doprinos žena ukupnom društvenom razvoju, humanizaciju odnosa u porodici, suzbijanje shvatanja i ponašanja koja su suprotna samoupravnom opredeljenju, aktivnost na unapređivanju podruštvljavanja poslova porodice i domaćinstva, društvenu brigu o deci, prilagođavanje radnog vremena potrebama radnih ljudi i dr.

III

1. Polazeći od datih konstatacija i ocena, kao i od utvrđenih stavova u vezi sa unapređivanjem društveno-ekonomskog položaja i uloge žene u socijalističkom samoupravnom društvu, Skupština SFRJ smatra da dalje unapređenje socijalističkih društvenih odnosa na osnovama samoupravljanja i uspešniji ekonomski razvitak je prepostavka i znači veće uključivanje žena u društveni i ekonomski razvoj. Skupština SFRJ preporučuje da organizacije udruženog rada, mesne zajednice, samoupravne interesne zajednice i društveno-političke zajednice redovno razmatraju ovu problematiku, sagleda-

vaju stanje i postignute rezultate kao sastavni deo ostvarivanja planova razvoja, da donose konkretnе mere za dalje unapređivanje društveno-ekonomskog položaja žena i da stalnom koordiniranom akcijom u svojim sredinama stvaraju uslove za ostvarivanje jednakih prava, obaveza i odgovornosti žena i muškaraca u sistemu samoupravnog udruženog rada i društvu u celini.

Sprovođenje Rezolucije zahteva da Stalna konferencija gradova, Privredna komora Jugoslavije, savezi samoupravnih interesnih zajednica i druge samoupravne organizacije i zajednice na nivou federacije razrade određene stavove, kao i da pokreću inicijative i koordiniraju rad niza drugih samoupravnih i drugih subjekata na sprovođenju stavova i zaključaka.

2. Skupština SFRJ obavezuje Savezno izvršno veće da razradi operativni i dugoročni program mera i aktivnosti za sprovođenje ove rezolucije. Savezno izvršno veće treba da razmotri koje društvene stavove valja ugrađivati u društvene dogovore i propise koji se donose za sprovođenje plana, kao i koje mere (poreske, carinske i druge ekonomске mere) treba preduzeti u tekućoj godini, u srednjoročnom i dugoročnom periodu, radi stvaranja povoljnijih uslova i podsticanja aktivnosti u udruženom radu, mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i društveno-političkim zajednicama za rešavanje pitanja kojima se doprinosi unapređenju društveno-ekonomskog položaja žena i ostvarivanju jednakih prava, obaveza i odgovornosti žena i muškaraca u sistemu samoupravnog udruženog rada.

Savezno izvršno veće i savezni organi uprave treba da stavove iz ove rezolucije ugrađuju u odgovarajuće predloge zakona i drugih opštih akata koje predlažu Skupštini SFRJ i koje donose u okviru svojih prava i dužnosti.

Prilikom podnošenja izveštaja o sprovođenju društvenog plana razvoja Jugoslavije Savezno izvršno veće treba da obaveštava Skupštinu SFRJ i o ostvarivanju ove rezolucije, kao i o merama koje preuzimaju savezni organi u okviru prava i dužnosti federacije.

3. Savezno izvršno veće treba da obezbedi redovno izveštavanje Skupštine SFRJ, kao i Organizacije ujedinjenih nacija o realizaciji Svetskog plana akcije za ostvarivanje ciljeva Međunarodne godine žena u našoj zemlji, kao i drugim pitanjima. Potrebno je da Savezno izvršno veće aktivno učestvuje u realizaciji Akcionog

programa ekonomske saradnje prihvaćenog u Kolombu na predstojećoj konferenciji nesvrstanih zemalja o ulozi žena u razvoju.

4. Skupština SFRJ pratiće ostvarivanje zadataka koji su utvrđeni ovom rezolucijom i, u okviru svojih prava i dužnosti, preuzimati mere za njihovu doslednu realizaciju.

X

Osnovni statistički podaci o ženi u jugoslovenskom društvu

STANOVNIŠTVO PREMA POPISIMA 1953. I 1971

	Ukupno stanovništvo u hiljadama	Broj lica na 1 domaćinstvo		Procenat aktivnog u ukupnom stanovništvu		Procenat po-lljoprivred-nom stanovništvu	
		svega	žene	svega	žene	svega	žene
SFRJ	1953	16 991	8 760	4,3	46,3	30,7	60,9
	1971	20 523	10 446	3,8	43,3	30,7	38,2
Bosna i Hercegovina	1953	2 847	1 462	5,0	42,5	26,9	62,2
Crna Gora	1953	3 746	1 912	4,4	36,7	22,7	40,0
	1971	420	218	4,6	36,4	20,0	61,5
Hrvatska	1953	530	270	4,3	32,7	19,9	35,0
	1971	3 936	2 075	3,8	47,7	31,8	56,4
Makedonija	1953	4 426	2 287	3,4	45,5	34,0	32,3
	1971	1 305	645	5,3	40,8	22,9	62,7
Slovenija	1953	1 647	813	4,7	38,3	23,4	39,9
	1971	1 504	792	3,7	40,8	35,6	41,1
Srbija	1953	1 727	891	3,4	48,4	40,8	20,4
	1971	6 979	3 568	4,6	48,4	32,6	66,7
— Uža teritorija	1953	8 447	4 273	3,8	45,7	32,4	44,0
	1971	4 464	2 286	4,4	52,4	38,6	67,2
— Kosovo	1953	5 250	2 665	3,6	51,5	40,1	44,1
	1971	816	399	6,4	33,2	10,9	72,4
— Vojvodina	1953	1 244	607	6,6	26,0	8,4	51,5
	1971	1 700	889	3,5	45,4	26,7	62,9
		1 953	1 001	3,2	42,7	26,5	39,0

**STANOVNIŠTVO STARO 10 I VIŠE GODINA PREMA OBRAZOVNOM NIVOU
U POPISIMA 1953. I 1971**

U procenitima

		Bez školske spreme i s 1—3 razreda osnovne škole		4—7 razreda osnovne škole i osnovna škola		Srednja škola		Viša i višoka škola	
		svega	žene	svega	žene	svega	žene	svega	žene
		1953	1971	1953	1971	1953	1971	1953	1971
SFRJ		42,1	51,9	50,1	43,7	6,6	3,8	0,6	0,3
	1971	24,2	32,0	57,4	56,1	15,2	10,0	2,8	1,7
Bosna i	1953	67,2	80,7	28,5	17,2	4,1	2,0	0,3	0,1
Hercegovina	1971	36,2	48,5	50,9	44,3	10,8	6,1	1,8	1,1
Crna Gora	1953	47,2	62,8	46,6	33,8	5,3	2,8	0,5	0,1
	1971	25,6	35,7	57,4	54,3	13,9	9,0	2,8	1,2
Hrvatska	1953	30,5	37,1	60,8	58,2	7,3	3,8	0,7	0,3
	1971	18,0	23,2	59,8	62,2	18,5	12,3	3,2	2,1
Makedonija	1953	50,7	60,1	43,8	36,1	3,8	2,2	0,3	1,1
	1971	24,9	31,6	61,3	59,1	11,1	8,0	2,6	1,3
Slovenija	1953	15,2	14,6	72,7	78,0	11,2	6,9	0,8	0,3
	1971	6,8	6,5	66,8	74,0	23,0	17,0	3,0	1,9
Srbija	1953	43,2	55,8	48,9	39,6	6,6	3,5	0,7	0,3
	1971	25,9	35,3	56,1	53,2	14,7	9,4	3,0	1,8
— Uža teritorija	1953	44,5	60,7	47,2	34,3	7,0	4,0	0,8	0,4
	1971	28,0	36,8	55,2	50,5	15,0	10,2	3,4	2,1
— Kosovo	1953	71,2	82,5	24,7	14,5	2,3	1,1	0,1	0,0
	1971	39,8	50,1	51,7	36,8	6,9	3,7	1,3	0,4
— Vojvodina	1953	28,4	33,5	63,0	62,5	7,5	3,1	0,5	0,2
	1971	18,8	24,0	60,8	63,9	17,4	10,4	2,6	1,5

**NEPISMENO STANOVNIŠTVO STARO 10 I VIŠE GODINA PO STAROSTI
I POLU U POPISIMA 1953. I 1971**

U procentima

	Ukupno nepismenl	10—19 godina		20—34		35—64		65 i više godina			
		svega žene	svega žene	svega žene	svega žene	svega žene	svega žene	svega žene	svega žene		
SFRJ	1953	25,4	35,8	12,2	17,3	16,3	26,2	36,7	49,6	54,7	64,9
	1971	15,1	22,2	3,1	4,0	5,2	8,6	21,6	32,3	42,8	52,7
Bosna i Hercegovina	1953	40,2	57,2	23,3	17,3	31,2	50,6	63,0	81,5	81,5	91,9
Crna Gora	1953	30,1	44,5	7,4	3,5	17,3	29,4	48,9	69,6	60,8	92,7
	1971	16,7	25,6	2,7	3,3	3,5	5,7	26,2	41,1	58,9	77,9
Hrvatska	1953	16,3	22,4	5,3	6,8	6,8	10,5	23,8	32,1	44,9	53,9
	1971	9,0	12,9	1,3	1,3	1,8	2,6	11,1	16,2	29,3	36,1
Makedonija	1953	35,7	48,3	15,9	20,0	23,7	37,3	55,0	72,8	78,9	93,0
	1971	18,1	25,1	4,0	4,9	5,4	8,6	29,3	41,9	65,2	79,0
Slovenija	1953	2,7	2,8	1,0	8,4	1,1	0,9	2,9	2,8	10,4	11,4
	1971	1,2	1,3	0,8	0,7	0,6	0,6	1,1	1,2	3,9	3,9
Srbija	1953	27,9	40,5	11,7	16,7	17,2	28,2	40,9	57,6	60,7	73,7
	1971	17,3	25,7	3,7	4,6	5,0	8,0	23,8	36,4	49,0	63,0
— Uža teritorija	1953	29,5	44,9	9,9	15,1	16,5	28,7	46,0	68,3	69,3	87,1
— Kosovo	1971	17,6	27,5	2,2	2,6	3,5	5,6	23,9	38,5	54,9	74,4
— Vojvodina	1953	54,8	72,1	37,2	44,8	46,0	70,4	77,0	91,2	92,8	98,2
	1971	31,5	42,8	10,3	13,8	15,1	24,8	56,7	76,3	83,7	91,1

PRIRODNO KRETANJE STANOVNISTVA

	Broj stanovnika u hiljadama	Na 1000 stanovnika			Umrla odoj- čad na 1000
		živoro- đenih	umrlih	prirodnog prirašteja	
SFRJ	1952	16 798	29,8	11,8	18,0
	1978	21 968	17,3	8,7	8,6
Bosna i Hercegovina	1952	2 791	40,2	12,5	27,7
	1978	4 133	17,3	5,9	11,4
Crna Gora	1952	416	32,0	9,3	22,7
	1978	582	18,0	6,1	11,9
Hrvatska	1952	3 913	23,4	11,1	12,3
	1978	4 578	14,8	10,7	4,1
Makedonija	1952	1 280	39,9	14,0	25,9
	1978	1 835	21,2	7,0	14,2
Slovenija	1952	1 498	22,8	10,4	12,4
	1978	1 812	17,8	10,4	7,4
Srbija	1952	6 900	28,5	11,8	16,7
	1978	9 028	17,7	9,1	8,6
— Uža teritorija	1952	4 407	27,4	10,8	16,6
	1978	5 499	15,0	9,2	5,8
— Kosovo	1952	793	44,7	17,4	27,3
	1978	1 526	32,0	6,2	25,8
— Vojvodina	1952	1 700	23,8	12,1	11,7
	1978	2 003	14,1	10,9	3,2
					16,4

SREDNJE TRAJANJE ŽIVOTA PO SOCIJALISTIČKIM REPUBLIKAMA
I AUTONOMnim POKRAJINAMA

	1952—1954		1960—1964		1974—1975	
	muškarci	žene	muškarci	žene	muškarci	žene
SFRJ	56,9	59,3	62,3	65,4	66,9	71,7
Bosna I Hercegovina	52,6	54,8	59,2	62,6	66,5	70,8
Crna Gora	58,4	59,9	62,0	65,4	69,5	73,9
Hrvatska	59,0	63,2	64,3	69,0	66,7	73,5
Makedonija	54,9	55,1	60,8	61,8	66,6	70,2
Slovenija	63,0	66,1	66,2	71,9	66,7	74,2
Srbija	57,1	58,8	62,7	64,7	67,3	71,1
— Uža teritorija	59,1	61,1	64,8	67,0	68,5	72,7
— Kosovo	48,6	45,3	57,1	55,5	65,5	67,4
— Vojvodina	58,3	62,1	63,6	68,3	67,1	72,7

**ZIVOROĐENI PREMA MESTU POROĐAJA I STRUČNOJ POMOći PO
SOCIJALISTIČKIM REPUBLIKAMA I AUTONOMnim POKRAJINAMA**

U procentima

	Rođeni u zdravstvenoj organizaciji		Rođeni uz stručnu pomoć van zdravstvene organizacije	
	1959	1978	1959	1978
SFRJ	42,2	83,3	10,1	2,2
Bosna i Hercegovina	25,1	78,9	4,6	2,6
Crna Gora	43,7	88,2	1,6	2,1
Hrvatska	52,7	97,1	22,5	1,7
Makedonija	35,4	73,5	3,8	4,8
Slovenija	73,5	99,2	24,7	0,4
Srbija	45,0	78,3	7,5	2,1
— Uža teritorija	51,8	92,3	1,6	0,8
— Kosovo	16,6	44,4	1,2	3,6
— Vojvodina	61,1	96,3	32,4	2,9

UČEŠĆE ZAPOSLENIH ŽENA U UKUPNOJ ZAPOSLENOSTI*)

U procentima

	1954	1964	1974	1976
UKUPNO	24,8	29,2	33,9	34,5
Privredne delatnosti	21,5	24,9	29,2	29,5
Industrija i rudarstvo	24,4	30,2	33,0	33,6
Poljoprivreda i ribarstvo	23,0	18,8	20,5	21,5
Šumarstvo	13,7	6,8	7,4	8,2
Građevinarstvo	8,3	6,9	8,8	9,1
Saobraćaj i veze	11,0	12,2	14,4	13,9
Trgovina i ugostiteljstvo	32,4	41,8	47,1	48,9
Zanatstvo	21,0	21,3	25,4	21,1
Stambena i komunalna delatnost	58,7	38,7	31,3	30,8
Vanprivredne delatnosti	41,8	51,7	56,6	57,6
Kulturna i socijalna delatnost	51,8	56,3	59,6	60,5
Društvene delatnosti i državni organi	27,3	42,0	48,3	50,3

*) Godišnji prosek zaposlenih u društvenom sektoru i sektoru individualne svojine.

PROSEČNE STOPE RASTA ZAPOŠLJAVANJA

	1954—1964	1964—1974	1954—1974	1954—1979
UKUPNO	6,1	2,3	4,1	4,2
Muškarci	5,4	1,6	3,5	3,6
Žene	7,8	3,8	5,8	5,7

**UČESĆE ZAPOSLENIH ŽENA PO SOCIJALISTIČKIM REPUBLIKAMA
I AUTONOMNIM POKRAJINAMA 1979*)**

Ukupno za poslentih radnika u hiljadama	Procenat za poslentih žena		
	svega	u privrednim deletnostima	u vanpri- vrednim deletnostima
SFRJ	5 615,0	35,2	30,5
Bosna i Hercegovina	798,0	30,8	25,9
Crna Gora	121,3	31,0	26,3
Hrvatska	1 309,9	38,8	34,0
Makedonija	409,3	29,9	26,0
Slovenija	779,5	43,9	39,2
Srbija	2 137,0	32,6	27,8
— Uža teritorija	1 421,5	33,0	28,0
— Kosovo	187,6	20,4	16,3
— Vojvodina	547,9	35,2	30,3

*) Društveni sektor i sektor individualne svojine.

**UČEŠĆE ŽENA U UKUPNOM BROJU ZAPOSLENIH ODGOVARAJUĆEG
STEPENA STRUČNOG OBRAZOVANJA (KVALIFIKACIJE) PO DELATNOSTIMA*)**
Stanje 31. decembra 1976

**Procenat zaposlenih žena odgovarajućeg stepena
stručnog obrazovanja**

	svega	više	visoko	srednje	niže	visokokva- lfikovni	kvalifi- kovani	polukvali- fikovani	nekvali- fikovani
UKUPNO	34,6	33,1	41,6	53,6	50,4	6,2	21,5	38,8	34,1
Privredne delatnosti	29,9	23,4	26,0	47,1	47,3	6,0	21,0	36,5	30,1
Industrija i rударство	39,9	22,4	23,2	44,5	55,7	3,6	20,2	46,4	38,8
Poljoprivreda i ribarstvo	19,7	10,9	16,7	40,7	30,2	5,0	6,5	17,0	21,5
Šumarstvo	8,7	8,2	22,9	31,5	23,5	2,3	2,2	3,8	6,7
Vodoprivreda	9,8	11,2	20,7	34,9	33,3	0,5	1,1	2,8	4,6
Građevinarstvo	7,9	18,2	18,9	34,8	30,8	0,7	1,3	2,8	5,4
Saobraćaj i veze	13,1	21,7	21,2	37,9	24,7	0,5	2,2	9,7	16,4
Trgovina	46,1	29,0	31,9	58,7	58,3	22,7	53,2	32,0	28,3
Ugostiteljstvo i turizam	60,9	33,3	33,3	58,4	68,5	20,7	49,5	76,5	77,8
Zanatstvo	17,0	12,1	13,7	34,4	53,0	2,3	9,7	30,6	37,1
Stambena i komunalna delatnost	17,9	25,1	22,1	45,0	27,5	1,5	4,9	13,5	17,9
Finansijske i druge usluge	49,1	30,4	41,6	61,8	64,5	7,4	23,7	35,0	46,5
Vamprivredne delatnosti	56,0	40,6	52,0	65,2	60,6	8,2	32,2	75,9	73,1
Obrazovanje i kultura	52,8	44,2	55,4	57,3	57,4	8,4	24,6	66,4	68,2
Zdravstvo i socijalna zaštita	74,1	47,0	72,1	85,6	74,6	16,5	51,6	85,5	84,6
Društveno-političke zajednice i organizacije	42,8	28,9	30,5	51,1	55,4	4,8	18,7	61,9	61,3

*) Samo društveni sektor.

LICA KOJA TRAZE ZAPOSLENJE PREMA STEPENU STRUCNOG
OBRAZOVANJA 1979
Godišnji prosek

	Ukupno u hilja- dama	Procenat žena	Kvalifikaciona struktura	
			ukupno	žene
UKUPNO	762	53,7	100,0	100,0
S visokim, višim i srednjim obrazovanjem	175	63,1	22,9	26,9
Vsiokokvalifikovani i kvalifikovani	138	39,0	18,1	13,2
Polukvalifikovani i s nižim stručnim obrazovanjem	92	60,0	12,1	13,5
Nekvalifikovani	357	53,2	46,9	46,4

RAZVOJ ŠKOLSTVA PO NIVOIMA 1938/39 — 1977/78

	Školska godina	Škole	Ukupno učenika u hiljadama	Procenat učenica	Učenika na 1 učenica nastavnika
Osnovne škole	1938/39	9 190	1 471	42,5	42
	1945/46	10 666	1 442	42,0	59
	1975/76	13 442	2 856	47,1	22
	1977/78	13 188	2 831	47,5	21
Srednje škole	1938/39	1 086	211	34,1	16
	1945/46	959	114	29,8	8
	1975/76	...*)	833	45,3	17
	1977/78	...*)	819	45,6	17
Više i visoke škole	1938/39	28	17	23,3	14
	1945/46	33	25	36,9	20
	1975/76	303	394	39,9	...
	1978/79	349	440	39,5	19

*) Ukupan broj škola se ne može dati, pošto bi to u toku realizacije procesa reforme srednjeg obrazovanja značilo višestrukvo prikazivanje pojedinih obrazovnih institucija.

ZASTUPLJENOST UČENICA U SREDNJIM ŠKOLAMA, 1977/78

Škole	Učenici		Struktura učenica po vrstama škola u procentima	
	ukupno	procenat učenica		
Srednje škole — ukupno	919 070	45,6	100,0	
Obrazovanje prema programu reforme	963	339 488	46,3	37,5
Prva faza (zajednička osnova)	631	273 442	45,8	29,9
Druga faza (završni stepen)	332	66 046	48,3	7,6
Obrazovanje koje nije obuhvaćeno programom reforme	1 824	579 582	45,3	62,5
Škole za kvalifikovane radnike	548	181 251	27,1	11,7
Tehničke i druge stručne škole	742	213 079	53,9	27,4
Tehničke škole	319	85 705	29,9	6,1
Poljoprivredne škole	51	9 723	33,8	0,8
Šumarske škole	7	1 606	23,4	0,1
Saobraćajne škole	23	5 167	15,6	0,2
Ekonomске škole	193	67 852	73,7	11,9
Administrativne škole	31	8 371	66,4	1,3
Medicinske škole	100	29 519	86,2	6,1
Ostale tehničke škole	18	5 136	73,1	0,9
Opštetehničke škole	4	951	24,4	0,1
Škole za obrazovanje nastavnika	31	7 918	73,3	1,4
Umetničke škole	49	4 535	58,6	0,6
Gimnazije	450	171 848	52,2	21,4

*) Ukupan broj škola se ne može dati, jer bi to u toku realizacije procesa reforme srednjeg obrazovanja značilo višestruko prikazivanje pojedinih obrazovnih institucija.

ZASTUPLJENOST STUDENTKINJA NA VISOKIM SKOLAMA 1978/79 GODINE

Škole	Studenti		Struktura	
	ukupno	procenat	studentkinja po vrstama	studentkinja škola u procentima
Fakultet	198	314 276	39,9	100,0
Prirodno-matematički	14	15 734	46,5	5,8
Tehnički	71	72 322	16,7	9,6
Medicinski	12	17 248	55,5	7,6
Stomatološki	4	3 718	52,8	1,6
Farmaceutski	4	2 385	84,9	1,6
Poljoprivredni	8	9 846	24,5	1,9
Šumarski	4	3 063	23,8	0,6
Veterinarski	3	2 436	32,2	0,8
Biotehnički	1	1 355	40,6	0,4
Ekonomski	22	62 596	46,5	23,2
Za spoljnu trgovinu	1	2 832	56,1	1,3
Za turizam i spoljnu trgovinu	1	751	43,4	0,3
Za hotelijerstvo	1	770	41,0	0,3
Za turizam i ugostiteljstvo	1	395	25,1	0,1
Pravni	20	58 108	48,1	22,3
Međufakultetski studij				
za socijalni rad	1	302	87,1	0,2
Političkih nauka	4	8 976	38,8	2,8
Organizacionih nauka	1	3 012	17,2	0,4
Za organizaciju i informatiku	1	1 746	45,0	0,6
Filozofski	10	30 314	52,0	12,6
Filološki	2	4 584	70,3	2,6
Za novinarstvo	1	291	36,8	0,1
Pedagoški	2	2 164	58,2	1,0
Za industrijsku pedagogiju	1	1 536	33,7	0,4
Defektološki	2	2 804	73,3	1,6
Za fizičku kulturu	5	3 325	14,8	0,4
Za narodnu odbranu	1	1 663	7,3	0,1
Akademije umetnosti	16	3 582	39,7	100,0
Likovna umetnost	5	965	29,6	20,1
Primenjena umetnost	1	302	45,4	9,8
Muzička umetnost	7	1 729	48,3	58,8
Za pozorište, film, radio i televiziju	3	586	27,8	11,5
Visoke škole	4	7 173	30,7	100,0
Tehnička	1	2 539	13,8	15,9
Ekonomsko-komercijalna	1	2 987	48,9	66,2
Za organizaciju rada	1	1 180	24,1	12,9
Za fizičku kulturu	1	467	23,5	5,0
Više škole	131	114 693	38,9	100,0
Tehničke	29	19 756	18,1	8,0
Saobraćajne	8	4 855	10,4	1,1
Medicinske	4	5 144	83,4	9,6
Poljoprivredne	6	1 951	20,3	0,9
Ekonomiske	15	29 119	47,7	31,2

	Škole	Studenti		Struktura studentkinja	
		ukupno	procenat	po vrstama studentkinja	škola u procentima
Pravne i upravne	4	6 671	47,5	7,1	
Statistička	1	51	58,8	0,1	
Pedagoške	39	25 628	51,6	29,7	
Za socijalne radnike	5	4 196	67,0	6,3	
Za radnike unutrašnjih poslova	2	1 014	8,1	0,2	
Za organizaciju rada	2	2 901	16,1	1,0	
Za obrazovanje radnika	16	13 437	15,8	4,8	

SPECIJALISTI, MAGISTRI I DOKTORI NAUKA

	Specijalisti i magistri				Doktori nauka			
	1962	1976	1977	1978	1945	do 1976	1977	1978
	do 1978				1978			
UKUPNO	14 284	1 567	1 900	1 937	9 635	715	687	772
Muškarci	10 878	1 204	1 413	1 442	7 845	590	548	629
Žene	3 406	363	487	495	1 790	125	139	143
Procenat žena	23,8	23,2	25,6	25,5	18,6	17,5	20,2	18,5

KADROVI I KAPACITETI U ZDRAVSTVU

	1939	1950	1975	1977
Lekari i stomatolozi	4 754	5 138	31 059	34 137
Stanovnika na 1 lekara	3 236	3 021	687	763
Srednje medicinsko osoblje	3 852	4 158	67 406	78 516
Bolesničke postelje	31 665	49 754	126 000	130 135
Stanovnika na 1 postelju	501	329	169	167

KORISNICI ZDRAVSTVENOG OSIGURANJA

U hiljadama

	1947	1978	Indeks 1978
	—		
	1947		
Osigurana lica	2 963	16 939	571
Aktivni osiguranici	1 197	5 858	489
Korisnici penzija	169	1 469	869
Invalidskih	77	509	661
Starosnih	28	546	1 950
Porodičnih	64	414	646
Ostali osiguranici	1 597	9 612	601

POTROŠNJA IZABRANIH PREHRAMBENIH PROIZVODA PO ČLANU DOMAĆINSTVA

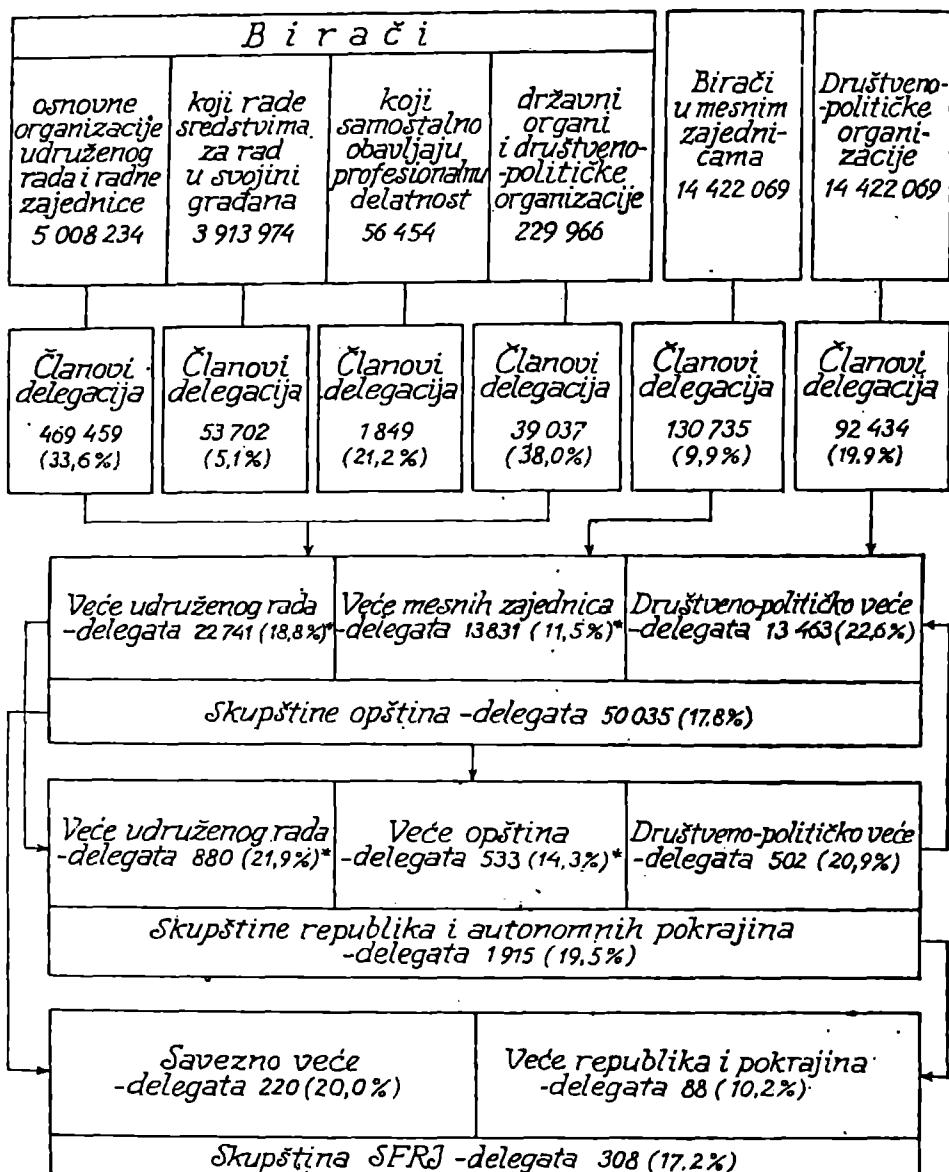
U kilogramima

	Sva domaćinstva		Radnička domaćinstva	
	1963	1973	1963	1973
Pšenično i raženo brašno	101,8	91,6	49,9	33,0
Kukuruzno brašno	32,8	15,1	3,9	2,5
Krompir	56,7	59,0	48,1	45,6
Ostalo povrće	69,8	88,9	73,5	87,7
Sveže voće i grožđe	48,3	67,0	56,2	75,0
Meso	18,4	32,2	24,0	35,7
Sveža riba	1,0	2,9	1,4	3,3
Jestivo ulje, litora	4,9	9,6	8,7	11,8
Zivotinjske i druge biljne masnoće	7,9	8,4	8,7	6,7
Mleko, litora	80,2	97,0	73,3	81,2
Mlečni proizvodi	5,5	8,9	4,6	8,5
Jaja, broj	74	129	77	135
Šećer	10,6	15,9	14,1	16,2

PROCENAT DOMAĆINSTAVA S NEKIM TRAJnim POTROŠnim DOBRIMA

	Sva domaćinstva		Radnička domaćinstva	
	1963	1973	1963	1973
Električni i plinski šporeti	36,9	60,7	68,9	86,3
Bojleri	14,4	28,9	28,8	47,8
Friziđeri	25,1	53,5	48,8	79,8
Uslivači	15,0	29,8	31,5	55,3
Televizori	28,1	52,1	55,7	81,4
Veš-mašine	10,9	34,9	21,3	59,7
Putnička kola	7,9	17,6	16,2	32,8

ŠEMA DELEGATSKOG SISTEMA 1978

*Objašnjenje: u zagradi je dat procenat žena
Bez podataka za SR Sloveniju jer se ne biraju stalni delegati

UČEŠĆE ŽENA U SKUPŠTINI SFRJ, REPUBLIČKIM I POKRAJINSKIM SKUPŠTINAMA

U procentima

	1958	1963	1967	1969	1974*)	1978
Skupština SFRJ	7,0	19,6	13,3	7,9	13,6	17,2
Republičke i pokrajinske skupštine						
Bosna i Hercegovina	5,5	21,5	8,1	5,3	15,6	22,2
Crna Gora	4,7	16,1	7,9	3,5	11,9	9,1
Hrvatska	13,3	24,3	18,3	8,2	17,2	16,6
Makedonija	8,4	20,0	11,3	6,3	15,6	12,4
Slovenija	18,0	25,2	17,5	8,8	26,0	20,0**)
Srbija	9,7	16,1	11,4	7,6	19,1	25,6
— Kosovo	10,3	12,2	17,0	12,3	16,9	21,6
— Vojvodina	13,7	18,6	17,7	13,0	24,1	24,5

*) Do 1974. godine podaci se odnose na poslanike u okviru predstavničkog skupštinskog sistema. Za 1974. podaci se odnose na delegate u okviru delegatskog sistema prema Ustavu SFRJ iz 1974. godine.

**) Samo delegati u društveno-političkom veću.

UČEŠĆE ŽENA U OPŠTINSKIM SKUPŠTINAMA

U procentima

	1958	1963	1967	1969	1974*)	1978
SFRJ	6,0	16,4	9,4	6,9	15,2	17,8
Bosna I Hercegovina	3,5	18,1	8,0	6,0	15,6	17,6
Crna Gora	3,1	14,5	6,8	3,5	11,1	12,6
Hrvatska	6,5	19,8	9,9	7,1	14,6	16,8
Makedonija	5,1	12,5	7,8	4,2	12,7	14,8
Slovenija	5,8	20,1	11,8	7,1	26,4	28,2**)
Srbija	—	—	—	—	15,8	18,9
— Uža teritorija	—	—	—	—	14,0	17,7
— Kosovo	5,1	—	—	7,5	12,4	16,1
— Vojvodina	7,2	—	—	10,9	20,3	23,4

*) Važi napomena uz prethodnu tabelu.

**) Samo delegati u društveno-političkim većima.

UČEŠĆE ŽENA U RADNIČKIM SAVETIMA ORGANIZACIJA UDRUŽENOG RADA PRIVREDNIH I DRUŠTVENIH DELATNOSTI 1976 GODINE

	Delegati radničkih saveta — radnici			
	OUR u kojima se obrazuje radnički savet		OUR u kojima se ne obrazuje radnički savet	
	ukupno	procenat žena	ukupno	procenat žena
UKUPNO	344 839	26,5	225 739	41,2
Industrija i rудarstvo	115 456	23,1	16 361	28,1
Poljoprivreda i ribarstvo	20 279	11,5	16 693	16,4
Šumarstvo	6 290	8,0	1 307	18,8
Vodoprivreda	1 266	10,0	502	12,0
Građevinarstvo	30 724	9,5	9 021	15,9
Saobraćaj i veze	19 647	13,2	2 758	24,2
Trgovina	40 023	29,5	11 010	33,9
Ugostiteljstvo i turizam	13 807	41,4	5 942	45,5
Zanatstvo	8 407	16,5	5 734	26,2
Stambena i komunalna delatnost	8 446	16,2	7 269	21,5
Finansijske i druge usluge	7 310	28,7	10 656	36,2
Obrazovanje i kultura	50 517	40,5	112 495	47,7
Zdravstvena i socijalna zaštita	22 667	59,4	25 991	62,7

**BROJ MESNIH ZAJEDNICA I ČLANOVA ORGANA SAMOUPRAVLJANJA
MESNIH ZAJEDNICA 1977**

		Broj mesnih zajednica koje su dostavile izveštaj	Članovi organa samoupravljanja mesnih zajednica	
			ukupno	procenat žena
SFRJ	Ukupno	10 018	178 107	7,2
	Gradske	1 200	35 843	16,7
	Seoske	7 351	109 837	3,4
	Mešovite	1 467	32 427	9,8
Bosna i Hercegovina		1 285	33 410	5,6
Crna Gora		162	2 426	5,3
Hrvatska		2 655	37 826	7,7
Makedonija		1 240	11 612	2,4
Slovenija		953	19 786	15,3
Srbija		3 723	73 047	6,4
— Uža teritorija		2 887	53 823	5,9
— Kosovo		319	8 359	4,7
— Vojvodina		517	10 865	9,9

AKTIVNOST MESNIH ZAJEDNICA U 1976

		Ukupno	Gradske	Seoske	Mešovite
Osnovne ustanove					
Za dnevni boravak dece					
— Ustanove		178	74	42	62
— Obuhvaćena deca		15 104	9 497	1 557	4 050
Omladinski klubovi		754	179	406	169
Biblioteke		214	40	126	48
— Nabavljenje knjige		428 844	122 680	197 133	109 031
Đačke kućinje		358	44	232	82
— Deca korisnici		89 639	20 622	44 388	24 683
Aktivnosti					
Opismenjavanje					
— Kursevi		331	45	227	59
— Opismenjeni		12 435	1 984	7 808	2 643
Kulturno-zabavne priredbe					
— Priredbe		22 559	3 505	13 083	5 971
— Posetlaci u hiljadama		5 785	1 029	2 998	1 758
Zdravstveno prosvećivanje					
— Kursevi		1 788	422	926	440
— Slušaoci		126 776	29 104	62 303	35 369
Komunalna izgradnja i uređenje naselja					
Putevi u km					
— Izgrađeno		8 276	918	5 893	1 465
— Opravljeno		34 691	1 702	26 604	6 385
Mostovi i propusti					
— Izgrađeno		10 285	326	8 569	1 390
— Opravljeno		9 814	492	7 847	1 475
Zasađeno stabala		824 647	154 888	542 891	126 868
Uređeno zelenih površina u ha		1 461	689	443	329
Pošumljeno površina u ha		12 737	630	10 895	1 212
Novoizgrađeni objekti					
— Trafostanice		1 919	230	1 209	480
— Prilikjučne električne mreže u km		7 044	676	4 591	1 777
— Vodovodni rezervoari		2 708	87	2 144	477
— Vodovodne razvodne mreže u km		7 369	602	5 161	1 606
— Kanalizacione mreže u km		2 100	1 247	556	297

Vida Tomšič

Rođena je 1913. godine u Ljubljani, gde je završila Pravni fakultet.

Na Univerzitetu je pristupila naprednom studentskom pokretu, a 1934. godine je postala član Komunističke partije Jugoslavije. Na V konferenciji KPJ 1940. godine u Zagrebu, na kojoj je održala referat *O ženskom pitanju i radu među ženama*, izabrana je za člana Centralnog komiteta KPJ. Godine 1941. bila je među osnivačima časopisa »Naša žena«, koji i danas izlazi.

U toku narodnooslobodilačkog rata od 1941. do 1945. godine obavljala je više istaknutih dužnosti. Već 1941. godine kao illegalac zatvorena je i osuđena od fašističkog vojnog suda na 25 godina robije. Posle kapitulacije Italije bila je jedan od organizatora prekomorskih brigada u južnoj Italiji, odakle se vraća u zemlju i aktivno učestvuje u narodnooslobodilačkoj borbi. Odljikovana je Ordenom narodnog heroja.

Posle oslobođenja veoma je zapažen njen rad u političkom životu zemlje. Između ostalog, bila je predsednik Skupštine SR Slovenije i predsednik Veća naroda Skupštine SFRJ, predsednik Centralnog odbora Antifašističkog fronta žena Jugoslavije i predsednik Saveznog saveta za planiranje porodice. Učestvuje i u spoljnopoličkim aktivnostima Jugoslavije kao član parlamentarnih delegacija, delegacija na zasedanjima Organizacije ujedinjenih nacija, Komisije za socijalni razvoj ECOSOC-a, kao i na mnogim međunarodnim skupovima, naročito onima koji se bave pitanjem ljudskih prava i položaja žena.

Sada je član Predsedništva SR Slovenije, predsednik republičkog Saveta za međunarodne odnose, član CK Saveza komunista Jugoslavije i redovni profesor za porodično pravo na Pravnom fakultetu u Ljubljani.

Objavila je više govora, predavanja, intervjuja i članaka o političkim i društvenim temama. Na engleskom jeziku izašao je 1975. godine izbor njenih tekstova pod naslovom *Status of Women and Family Planning in Yugoslavia*, a knjiga njenih članaka *Žena, rad, porodica, društvo* izašla je u dva izdanja na slovenačkom jeziku (1976. i 1978. godine).

Vida Tomšić

ZENA

**U RAZVOJU
SOCIJALISTIČKE
SAMOUPRAVNE
JUGOSLAVIJE**

316

TOM

JP